

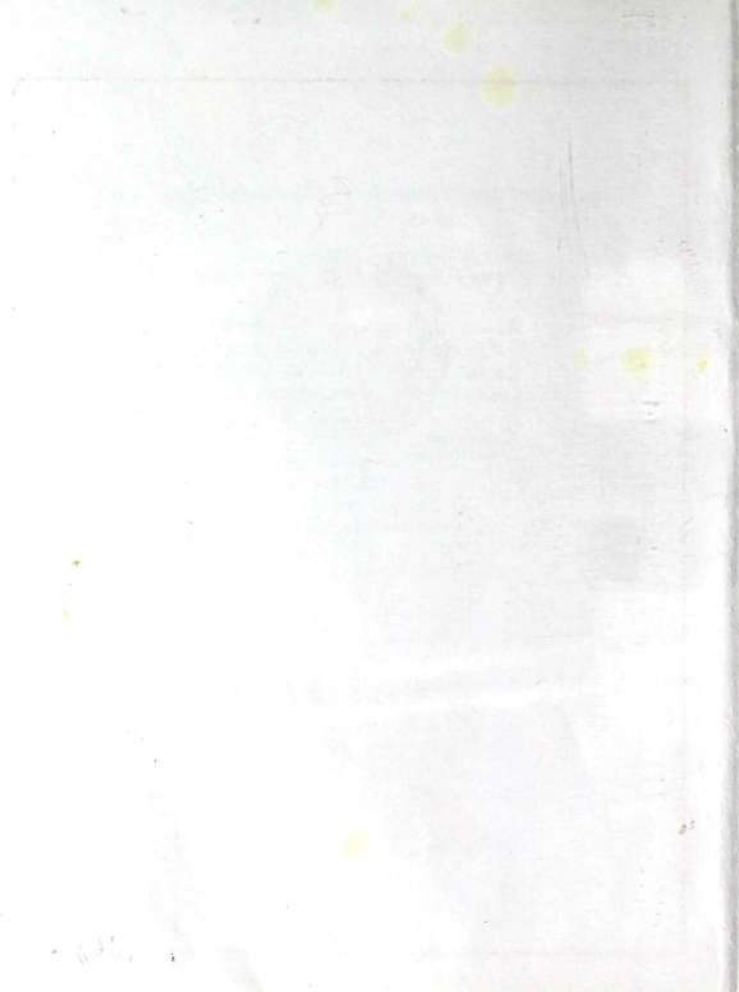

Т.К. Чоротегин
Т.Н. Өмүрбеков

КЫРГЫЗДАРДЫН
жана
КЫРГЫЗСТАНДЫН
ТАРЫХЫ

6

Т. К. ЧОРТЕГИН, Т. Н. ӨМҮРБЕКОВ

КЫРГЫЗДАРДЫН ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ

(Эзелки замандан тартып
б. з. IX к. башына чейин)

Орто мектептин 6-классы үчүн окуу китеби

Кайра иштелип, толукталып экинчи басылышы

*Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги тарабынан бекитилген*

Бишкек «Билим-компьютер» 2008

УДК 373.167.1
ББК 63.3 (2 Кн) я 721
Ч-75

1-басылышы 2000-жылы чыккан.

Чоротегин Т. , Өмүрбеков Т.

Ч-75 Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы (ээзелки замандан тар-
тып б. з. IX к. башына чейин). Орто мектеп. 6-кл. үчүн окуу китеби –
кайра ишт., толук. 2-чи бас.– Б.: «Билим-компьютер», 2008.– 176 б., ил.

ISBN 978-9967-426-43-6

Ч 4306020600 – 08

УДК 373.167.1
ББК 63.3 (2Кн) я 721

ISBN 978-9967-426-43-6

© Т. Чоротегин, Т. Өмүрбеков, 2008
© КР Билим жана илим министрлиги, 2008
© «Билим-компьютер», 2008

АЛГЫ СӨЗ

Ардактуу окуучулар!

Ушул саптардан тартып силерди ажайып дүйнөгө – Атажуртубуздун жана ата-бабаларыбыздын байыркы тарыхынын барактарын үйрөнүүгө чакырабыз. Бабалар тарыхын эмне үчүн жакшылап үйрөнүүгө тийишпиз? Анын себеби – олуттуу. Өз элинин өткөн тарыхын дурус билген улан-кыздар өз Атажуртунун мыкты жараны боло алат. Мындай уул-кыздар өз мекенин кантип өнүктүрүү керектигин жакшы билишет.

Демек, кыргызстандык ар бир окуучу өз Атажуртунун тарыхын жаштайынан жакшылап үйрөнүүгө тийиш. Ата-энелерибиз да, чон ата, чон энелерибиз да, бабаларыбыз да элибиздин-жерибиздин тарыхын үйрөнгөн. Кыргыз баласы жок дегенде жети атасын таанышы шарт болгон. Жети атасын билбегендерди «жетесиз кул» дешкен. Кадырман карыялар элибиздин тарыхындагы орчундуу окуяларды санжыралар, дастандар, жомоктор, уламыштар аркылуу кийинки урпактарга баяндап келишкен. Айрым окуялар ар кыл жазмаларда – аска бетиндеги, таштардагы жазууларда, китептерде, каттарда жазылып калтырылган.

Башкасын айтпаганда да, кыргыздын залкар мурасы – «Манас» дастанын эле алалычы. Анын сакталып калган варианттарынын көптүгүн айт. Оозеки жана жазма түрүндө бизге жеткен бул дастан элибиздин миндеген жылдарды камтыган тарыхын чагылдырат. Дастандын башкы каарманы Манас – кыргыздын баатыры жана ханы. Ал Атажуртун сүйгөн, ошондуктан Атажурт тарыхын мыкты билген, анын эгемендиги үчүн күрөшкөн.

Чынында да тарыхта Манас сыяктуу нечендеген чыгаан кишилер чыккан. Алардын бири – Барсбек тууралуу дал ушул окуу китебинерден кабардар болосунар.

Булактан өзөндөр, өзөндөн дарыялар, ал эми дарыядан көл жана деңиз куралган сынары эле, түркүн доорлордо тарыхта калтырылган ар кыл маалыматтардан улутубуздун жана Атажуртубуздун жалпы тарыхы жаралган.

Азыркы тапта силер эгемен, демократиялуу мамлекетте – Кыргыз Республикасында жашап жатасынар. Анын кыскача аталышы Кыргызстан экенин жакшы билесинер. Биздин Мекенде эч бир киши кимдир-бирөө тарабынан кемсинтилбейт. Ар бир кишинин кадыр-баркы жана ар-намысы мызам тарабынан корголот. «Жети атаңды билбейсин» деп эч ким тигил же бул замандашын ызалай албайт. Анын үстүнө Атажуртубуз көп улуттуу мамлекет экенин да сыймыктана айта кетели. Кыргызстан – дос жана боордош болгон, ынтымакта жашаган көп сандаган элдердин жалпы мекени. Бирок бабалар тарыхын билүү – атуулдук парыз бойдон кала берүүдө.

Демек, өткөн доордогудай эле, азыркы тапта да бабалар тарыхын дурус билген, санжыраларды чыныгы тарыхка салыштырып таразалаган кишилер урмат-сыйга ээ. Жалпы эле кыргызстандыктар кыргыз тарыхын Кыргызстан тарыхы менен айкалыштырып үйрөнөт. Өз кезегинде, кыргыздар да мекендеш болгон элдердин тарыхын ызааттап өздөштүрүп келет.

Ата-бабаларыбыз эзелтеден эле Европа менен Азия континенттеринин (бул эки континентти бирге Евразия деп атап, бир материк деп карашат) жүрөк толтосунда – Ички жана Борбордук Азияда байырлап келишкен. Кыргызстан – Борбордук Азиядагы мамлекеттердин бири. Анын климаты – континенттик. Теңиртоо тоо кыркаларынын чордондук жана батыш аймагын, Фергана өрөөнүнүн чыгышын, Чүй өрөөнүн жана Памирге шынаарлашкан Алай тоосун өзүнө камтыйт. Кышы – суук, жайы – ысык. Суусу мол, жайыты кеен. Дыйканчылыкка да, малчылыкка да жагымдуу шарттары бар. Байыркы доорлордон тартып эле ар кыл кендери өздөштүрүлгөн. Бирок Кыргызстан мухиттен (океандан) таптакыр алыс болгондуктан, башка өлкөлөр жана элдер менен кургактык аркылуу гана карым-катнашы жүргүзүлгөн.

Өлкөбүздүн аталышын берген эл – кыргыздар эмеспи. Атажуртубуздагы башка элдер сыяктуу эле, кыргыздардын тарыхы да жалаң эле Кыргызстандын аймагы менен чектелбейт.

Ар кандай эзелки эл өзүнө тарыхый коңшу болгон нечендеген элдердин өкүлдөрүн өзүнө жуурулат. Кыргыз тарыхы да дал ошондой терең салтка ээ. Ошондуктан бул китептен Борбордук Азиянын тарыхын да окуйсунар (бул тарыхый аймакка бир кезде СССРдин курамына кирген беш мамлекет – Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан, Тажикстан жана Түркмөнстан гана эмес, Кытайдын батыш өнүрүн түзүп калган тарыхый Чыгыш Түркстан жергеси да кирет). Андан тышкары, мындан Ички Азия (азыркы Монголия менен Батыш Кытай аймактары), Түштүк Сибирь жана Алтай чөлкөмдөрүнүн тарыхы менен да учкай таанышасынар.

Дал ушул кеңири аймактын тарыхын өздөштүрбөй туруп, жалпы Кыргызстандын, кыргыздардын жана аларга коңшулаш жашаган элдердин тарыхын билүү мүмкүн эмес.

Борбордук жана Ички Азияны байырлаган көчмөн элдер айтылуу «көчмөндөр цивилизациясын» негиздешкен. Бул байыркы көчмөндөр маданияты Борбордук жана Чыгыш Азиядагы отурукташкан жана дыйканчылык менен кесиптенген элдердин маданияты менен ширелип өнүккөн.

Бул элдер бири-бирин толуктап, бири-биринин өнүгүүсү үчүн өзара түрткү болуп турушкан. Маселен, кытайлар жибек өндүрүп, кыргыздарга сатса, кыргыздар алдына ат салдырбаган күлүк аргымактарды жибекке айырбаштаган. Жакынкы Чыгышта өндүрүлгөн колөнөрчүлүк товарлары да кыргыз жергесине Улуу Жибек жолунун түндүк бутагы аркылуу келип турган. Кыргыздардын жана башка түрк калктары өндүргөн товарлар да Чыгыш менен Батышка жонотулуп келген.

Адамзаттын жалпы цивилизациясына, ошентип, биздин ата-бабаларыбыз да өз салымын кошкон. Демек, эл-жерибиздин тарыхы – дүйнөлүк тарыхтын ажырагыс бир бөлүгү. Бүткүл дүйнөлүк тарыхты канчалык дурус билснер, өз тарыхынарды ошончолук мыкты андайсынар. Ошол эле учурда, өз Атажуртунардын тарыхын канчалык жакшы өздөштүрсөнөр, жалпы адамзат тарыхын ошончолук мыкты өздөштүрө аласынар.

Колунардагы окуу китеби Кыргызстандын жана кыргыздардын байыркы тарыхына арналган. Анын мезгилдик чеги – эң байыркы доорлордон биздин замандын IX кылымынын башына чейинки мезгилди өзүнө камтыйт.

Демек, китептен эң байыркы доордогу алгачкы жамааттык түзүлүш, көөнө цивилизация очокторунун пайда болушу, кыргыздардын тунгуч ирет байыркы кытай жазмаларында эскерилиши, байыркы хун жана кыргыз мамлекеттери, Улуу Түрк кагандыгы доору, Кыргыз кагандыгынын алгачкы тарыхый баскычтары тууралуу маалымат ала аласынар.

Тарых жалаң гана саясий окуялардан куралбайт эмеспи. Китептен байыркы эл-жерибиэдин чарба тармактары, маданияты, дини, салт-санаасы, илим-билими, башка элдер менен карым-катнашы тууралуу да кабардар болосунар.

Бул тарыхый маалыматтарды топтоодо археологиялык, этнографиялык, фольклордук жана жазма булактар пайдаланылды. Алардын арасында Саймалыташтагы аска ташка түшүрүлгөн сүрөттөр, ар кыл доорлордогу колөнөрчүлүк эстеликтер, кытай, араб, фарсы жазма эстеликтери, түрк тилдүү (анын ичинде – кыргызча) жазма жана оозеки чыгармалар бар. Маселен, «орхон-енисей руна сымал жазмасы» деген көөнө алфавиттик жазмадагы эстеликтер тээ Түштүк Сибирь (Саян-Алтай) жана Монголиядан тартып, Талас, Кочкор сыяктуу Тениртоо койнундагы жерлерге чейин кеңири таркаган (бул жазмадагы айрым үлгүлөр Чыгыш Европада да учураары маалым).

2003-жылы Кыргызстан жана дүйнө коомчулугу (Бириккен Улуттар Уюму жана ЮНЕСКО) байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдык мааракесин шарттуу түрдө белгиледи. Мааракелик илимий жыйындар маалында бир катар жаны тарыхый табылгалар да илимге киргизилди. Окуу китебибиэдин жаны чыгарылышы дал ошол орчун мааниге ээ сонку маалыматтарды да өзүнө камтыйт.

Деги, тарыхты, болгондо да өз Атажуртундун тарыхын кантип терең үйрөнүүгө мүмкүн? Бул китепти жазган калем ээлери да бир кезде силердей эле балдар болушкан. Демек, анча-мынча тажрыйбабыз менен бөлүшө алабыз. Эң негизгиси – бул колунардагы окуу китеби менен чектелбөө. Чынында да, ар кыл тарыхый окуялар тууралуу кошумча китептер, гезит-журналдардагы макалалар, көркөм чыгармалар арбын жарыяланууда. Аларды салыштырып окууга далаалаттансаңар, тигил же бул окуяны кантип терең өздөштүргөнүңүрдү өзүнөр да сезбей каласынар.

Ар бир сабактын соңунда кошумча суроолор берилген. Аларга өз алдынарча жана курбуларыңар менен чогуу жооп тапканга аракет кылгыла. Хрестоматиялык тексттер, тарыхый даректүү материалдар да пайдалуу. Дүйнө тарыхынын мезгилдик (хронологиялык) жадыбалына салыштырып, өз Атажуртуңардын тарыхынын жадыбалын да түзүп үйрөнүлө. Тарыхый окуялардын датасын, тарыхый инсандардын жана географиялык жайлардын аталыштарын табышмак кылып ойногон да пайдалуу экенин кулак кагыш кыла кетели. Дүйнөлүк тарыхый окуяларга байланыштуу көркөм фильмдерди жана илимий-даректүү тасмаларды жергиликтүү тарыхый материалга салыштыруу, тарыхый карталар менен иштөө да өтө кызыктуу натыйжаларды берет. Кээ бир окуяга же тарыхый инсанга байланыштуу оюн-зоокторду (викторина, пьеса, талкуу), сүрөт көргөзмөлөрүн, дубал гезиттерин уюштуруу, ал түгүл интернет барагын ачып, ага тиешелүү маалыматты жайгаштыруу – колунардан келчү иш-чаралар. Албетте, бул жааттагы демилгенерге агай-эжейлер демөөр болору шексиз.

Баса, ар бир тарыхый окуяны окуп-үйрөнүүдө анын чыгыш себептерине, оболгөлөрүнө, жүрүшүнө, маани-маңызына жана окуянын он же терс натыйжаларына көңүл буруу абзел. Маселен, байыркы согуштар, бир чети, алааматты, кыргынды алып келген. Экинчи чети, согуштан кийинки доордо ар кыл элдер коңшу жана алыскы калктарды мурдагы замандардагыга караганда дурусураак таанып калган.

Бир мисалга токтоло кетели. Кытай кагаз жасоону б. з. ч. (биздин заманга чейинки) 2-кылымдан кеч эмес өздөштүргөн. 751-жылы Талас (Атлах) салгылашуусунда кытайлар борбордук азиялык түрктөрдөн жана келгин арабдардан женилип

калган. Кытайлардын (ханзулардын) айрым колөнөрчүлөрү борбордук азиялыктарга колго түшүп калган соң, кагаз жасоонун сыры борбордук азиялыктарга жана жалпы мусулмандарга маалым болгон. Европа элдери болсо кагаз өндүрүүнү мусулмандардан өздөштүрүшкөн.

Кайсы бир мамлекеттин кыйрашы аймакта белгилүү бир диндин жана жазма маданиятынын ойрон болушуна жана башка дин менен жазмага жол ачышына себепкер болгон учурлар да арбын. Өз элин ынтымакка чакыра албай, мамлекетти бытыраткан жолбашчылар болгон. Тескерисинче, «кулаалы таптап куш кылган, курама жыйып журт кылган» Манас бабабыз сыяктуу ар кыл элдерди бир ынтымакка чакырып, коншу өлкөлөр менен дипломатиялык алакаларды өркүндөтүп, өз өлкөсүнүн эларалык беделин чыңдаган инсандар да арбын кездешкен. Тээ Енисейден Тибетке жана Кытайдын ордо шаарына чейин алыскы сапарга аттанып, элчилик милдетти аркалаган кыргыз инсандарынын эрдиги да айтууга арзыйт. Алардын ысымдары да бул окуу китебинде айрыкча белгиленген.

Тарыхтын актай барактары да учурайт эмеспи. Айрым окуялар бир беткей чагылдырылбастан, ача пикирлерди да жаратып келет. Андай окуяларды калыс үйрөнүп, ар кыл пикирлерди салыштыруу абзел.

Айтор, тарых сабагы силердин астейдил жана ар тараптуу мамиленерди талап кылат. Ал эми өз тарыхын жалпы адамзат тарыхына айкалыштырып мыкты өздөштүргөн улан-кыз (жогоруда учкай айтылгандай) өзгөчө маданияттуу, сабаттуу, эрктүү, ар-намыстуу жана эл-жерин мыкты сүйгөн азаматтары катары эрезеге жетип, болочокто Кыргызстандын сыймыгы болоорунда шек жок.

Кыргызстандын бүгүнкү эгемендиги үчүн ата-бабаларыбыз кылымдар бою күрөшүп келген. 2005-жылдын 24-мартында өлкөбүздө элдик революция ишке ашып, Кыргызстандын демократиялык жол менен өнүгүүсүнүн жаңы башаты ачылды.

Эми көзкаранды эмес, демократиялык мамлекеттин туусун бийик көтөрүп, Атажурттун эркиндигин, бейпилдигин, атуулдук ынтымагын көз карегиндей сактоо, анын жаркын келечеги үчүн мээнет тер төгүү – ар бирибиздин ыйык милдетибиз. Кыргыз мамлекетинин келечеги – силердин колунара. Бабаларыбыз «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат» деп бекеринен айткан эместир. Ар тараптан терең билимге ээ болуу, анын ичинде, эл-жеринердин тарыхын мыктылап үйрөнүү – силер келечекке карай жасачу зарыл кадамдардын бири.

Силерге окуудагы албан ийгиликтерди, чыгармачыл дымак каалап,

Авторлор,
профессорлор Т. Чоротегин жана Т. Өмүрбеков

I бап.

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЛГАЧКЫ
ЖАМААТТЫК ТҮЗҮЛҮШ

§ 1. Алгачкы жамааттык коом жөнүндө түшүнүк

Адамдын жара-
лышы тууралуу
жоромолдор

Адамдар жалпы адамзат тарыхын билүүгө илгертеден умтулуп келишкен. Ар бир эл айлана-чөйрө, табийгат жөнүндө түшүнүгүнө жараша адамдын пайда болушуна байланыштуу уламыштарды, жомокторду жараткан.

Маселен, ислам, иудей, христиан диндерине ишенгендер алгачкы кишини – Адам атаны жана Обо (Ева) энени Кудай жараткан, кийинки элдердин баары Адам ата менен Обо эненин урпактары деп эсептешкен. Ошондой эле бүткүл ааламды да Кудай жараткан делген. А Кудайдын өзү болсо түбөлүктүү жашоочу, кудуреттүү күч катары түшүндүрүлгөн. Исламдын ыйык китеби Куранда, маселен, «Алладан башка Кудай жок», «Алла – бирөө гана. Алла – түбөлүктүү. Ал төрөгөн да эмес, төрөлгөн да эмес. Ага тендеш келчү эч ким жок!» – деп жарыяланат. Табыйгатты да андагы макулуктарды (жан-жаныбарларды), өсүмдүктөрдү да, адамды да Алла-таала өзү жараткан деп айтылат.

Чынында эле ошондойбу?

Адам баласынын байыртадан берки басып өткөн узак тарыхын, өсүп-өнүгүү жолун улам тереңдеп окуп-үйрөнгөн сайын, илимий көзкараш калыптана баштап, жалпы эле Ааламдын жаралышы, планеталар системасынын келип чыгышы, Жердин пайда болушу тууралуу башкача жыйынтыкты берерине ынанабыз.

Табигый өсүп-өнүгүү жараянынын (процессинин) натыйжасында Жер жүзүндө органикалык дүйнө калыптанган, жан-жаныбарлар менен өсүмдүктөр, айтор, «тирүүлүктүн падышалыгы» пайда болгон. Жер планетасында тиричилик кылгандардын арасынан адамзаттын бөлүнүп чыгышы да эч кандай сыйкыр күчкө байланышпаган жараян болду.

Эмгек адамды
жараткан

Мындан 2–2,5 миллион жыл мурда жаныбарлар дүйнөсүнөн адам кебетелүү жаныбарлар – маймылдардын түрү өзгөчөлөнүп, бөлүнүп чыккан. Башка жаныбарлардан айырмаланып, алар табийгатка өздөштүргүч катары мамиле жасашкан, башкача айтканда, алар өтө жөнөкөй болсо да, эмгек куралдарын жасай алгандыгы менен айырмаланышкан.

Маселен, кышкы суук маалында аюулар чээнге кирип кетишет, түндүктөгү киши болсо, өзүнө жылуу тон тигип алып жүрө берет. Арстан өзүнүн азуусу менен олжосун кемирип жейт, киши болсо учтуу, миздүү таш менен, кийинчерээк – бычак менен майдалап жеп калды. Суу тереинде жана жээктен обочо сууда акула, дельфин сыяктуу деңиз жаныбарлары башка балыктар менен азык-танышат, киши болсо оболу учтуу жыгач шишти, андан соң кайырмак, тор сыяктуу шаймандарды, сал, кайык сыяктуу сууда сүзүүчү унааларды ойлоп тапты. Эми киши балык кармоону башка жаныбарлардын колунан келбеген ыкма-усулда жүргүзүп калды. Бүркүт ободо учуп, өз олжосун өтө бийиктиктен каалгып барып табат да, шукшурулуп түшүп, ага чабуул жасайт. Кишилер оболу кыялында гана оболоп учуп, кийин жакынкы аралык түгүл, тээ алыскы космос тереңине чейин кетчү кемелерди куруп чыгышты.

«Эмгек адамды жараткан» деген таасын сөздүн мааниси, демек, кишилердин улам жаңы куралдарды ойлоп таап, алар аркылуу акыл-ою өсүп, улам жаңы мүмкүнчүлүккө жете алгандыгында турат. Азык издегенде бардык жан-жаныбарлар эмгектенет, киши болсо тек гана табыйгат ыроологон тамагы менен алпурушпай, өзү да улам жаңы турмуш жолдорун ачып, кийинки урпактарына жаңы ыкмаларды өздөштүрүп берип отурган.

«Өндүрүш» сөзү тек гана бар нерсеге канааттанбай, жаңы ыкмалар, жаңы эмгек куралдары аркылуу буга чейин болбогон азыктарды, кийимдерди, үйлөрдү, унааларды жасоо жана өндүрүү дегенди туюнтат. Адамзат коомун башка айбанат дүйнөсүнөн айырмалаган адам эмгегинин башкы маңызы дал ушунда.

Эң байыркы   Эң байыркы адамдар планетабыздын жылуу адамзат журту   жана мөмө-жемиши мол, тиричилик үчүн жагымдуу аймактарында үйүр-үйүр болуп жашап жана акырындап ар таппака тобу менен жылган.

Азыркы учурда адамзаттын эзелки өкүлдөрү бир нече аймакта өз алдынча пайда болгон деген түшүнүк да бар. Бирок көпчүлүк окумуштуулардын пикири боюнча эң байыркы кишилер оболу Африка континентинде келип чыгышкан. Акырындап, алар туш таппака журт которуп жылышкан. Демек, улам жаңы жерди байырлаган сайын, адамзат бирдиктүү расадан азыркы таптагы ар кыл расалык айырмачылыктары бар топторго бара-бара жиктеле берген. Бул жараян өтө узакка созулган.

Кыргызстандын аймагы – жалпы Борбордук жана Ички Азиянын тарыхы менен байланыштуу. Бул ири аймакка адамзат ба-

тыш тараптан жылып келген. Болжол менен мындан 1 миллион жыл мурда адамдардын мындай үйүрлөрү Кыргызстандын аймагына да келип жеткен.

Эң байыркы
коомдун
аталышы

Адамзат басып өткөн тарыхый доорлор ар кыл аталыштарга ээ. Бир кишини элестетсеңер, анын бала чагы, өспүрүм кези, бойго жеткен мезгили, жаш курагы, орто жаштагысы жана карыялык кезеңи болот эмеспи. Анын сыңарындай, жалпы адам коому менен адамзаттын жалпы өсүп-өнүгүү тарыхы да бир нече баскычка шарттуу бөлүнөт.

Адамзат жалпы эмгек куралын жасоону үйрөнгөндөн тартып, мамлекет түзүп жашай баштаганга чейинки узак доорду алгачкы жамааттык түзүлүш деп атайбыз. Бул доор – жапайы табыйгаттын сырларынын алдында өзүн алсыз, мажүрөө сезген жана жалгыз жан багууга эч мүмкүнчүлүгү болбогон байыркы бабаларыбыздын топтошуп, жамаат түзүп жашаган учуру эле.

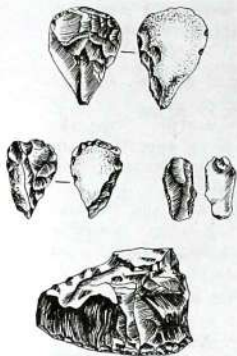
Кыргызстандын эң байыркы тарыхы коомдук өнүгүүнүн дал ушул баскычынын – алгачкы жамааттык түзүлүш доорунун тарыхы болуп саналат. Мында Кыргызстанды жердеген байыркы кишилердин жан сактоо жана тукумун улантуу үчүн жамаатташып (үйүрү, уругу, уруусу менен чогуу-чаран ынтымакташып) жашаган алгачкы доорлорунун тарыхы үйрөнүлөт. Бул доор мамлекетке чейинки коомдордун доору деп да аталат.

1. Адамзаттын келип чыгышы тууралуу кандай жоромолдор бар?
2. Диний жоромолдордон илимий жоромолдун кандай айырмасы бар?
3. «Эмгек адамды жараткан» деген сөздү кандайча чечмелөөгө болот?
4. Кыргызстанга эң байыркы киши үйүрлөрү качан келип жеткен?
5. «Алгачкы жамааттык түзүлүш» деген түшүнүк өзүңө кайсы тарыхый доорду камтыйт?
6. Дүйнөнүн картасынан Африканы жана Борбордук Азияны тапкыла.

§ 2. Кыргызстандагы таш доору

Урууга чейинки коом.
Байыркы таш доору
(палеолит). Эрте
палеолит

Эң байыркы адамдардын негизги эмгек куралдары таштан жасалган. Эмгек куралынын мындай мүнөзүнө жараша алар жашаган заманды таш доору деп да коюшат. Анын ичинен байыркы таш доору – палеолит өзгөчө узак мезгилди камтып, үч баскычка бөлүнөт. Эрте (төмөнкү) палеолит б. з. ч. (биздин

1. Таш куралдары. Ташкөмүр

заманга чейинки) 800–140-миң жылдыктарды кучагына алат. Ортонку палеолит доору б. з. ч. 140–40-миң жылдыктарды камтыйт. Сонку палеолит доору болсо б. з. ч. 40–10-миң жылдыктарды камтыйт.

Кыргызстандын аймагы да эн байыркы адамдардын үйүрү табылган жерлерге кирет. Бул жерде адамдар төмөнкү таш доорунда эле жашаган. Алар сүйрү таштарды жонуп, миз чыгарып, аны кыргыч, кескич, жылмалагыч катары ар кыл жумуштарды аткарууда пайдаланышкан. Мындай эптүү таш куралдары Нарын өрөөнүндөгү Онарча суусунун боюнан, Ысыккөлдө Балыкчы шаарынын жанынан, Баткен аймагында Кожобакрыгансай өңдүү жерлерден табылган.

Бул таш куралдарын жасай билген адамдар үйүр-үйүр болуп жашап, үнкүрлөрдү башпаанек кылышкан. Отту алар

табыгый түрдө гана пайдаланып, ага тамак-ашын жылытып, же бышырып жегенди үйрөнүшкөн. Бирок өздөрү от жагууну билишпеген. Жырткычтардан же башка үйүрдүн адамдарынан коргонуу жана ири жаныбарларга аңчылык кылуу үчүн алар биргелешип жашоого ыңгайланышкан. Бирок алардын коомдук байланышы өтө жөнөкөй, үйүрдүк гана денгээлде болгондуктан, алардын коому урууга чейинки коом деп аталат. Бул эрте палеолит дооруна таандык.

Акыл-эстүү адам. Ортонку палеолит доору

Акырындап адамдын эмгек куралы татаалдашкан. Адамдар найзаны учтуу кылуу үчүн ага таштан уч жасай башташкан. Атайын кыргыч даярдашып, аны менен тери ийлетишкен. Тери жаргагынан кийим жасоо мүмкүндүгү пайда болгон.

Бул доордун таш куралдары Кыргызстандын ар кайсы жерлеринен табылууда. Аларды Ысыккөл өрөөнүнүн Тосор өзөнүнүн жанынан, Чүй өрөөнүнүн Георгиевка дөңсөөсүнөн, Ош аймагындагы Сасыкүнкүр деген жерден табышкан.

Алай кыркатоосунун бир тарамын түзгөн Дангирекдере капчыгайынан Борбордук Азиядагы ажайып ачылыштардын бири болгон эң байыркы таш талкалоочу жай ачылган. Кремний таштарына бай Капчыгай тоосу ортонку таш доорундагы өзүнчө бир өнөркана

болгон. Бул жерде байыркы адамдар жалпак, кат-кат кремний таштарын өзүнүн табигый изи менен жарып, жылмалап, ар кандай кыргычтарды, бычактарды жасашкан.

Бул доордогу адамдар «акыл-эстүү адам» – «гомо сапиенс» (homo sapiens) деп аталат. Алар анчылык менен оокат кылып, ар үйүрүндө 25–40тай киши болгон. Өзбекстандагы Тешикташ үнкүрүнөн табылган өспүрүм баланын дене сөөгү ошол доордо маркумдун сөөгүн жерге жашыруу жөрөлгөсү болгондугун айгинелейт. Тешикташ үнкүрү Термез шаарынан анча алыс эмес Сурхандарыя өрөөнүндөгү Байсунтоодо жайгашкан. Ал үнкүрдөн 8–9 жашар баланын баш сөөгү жана дене сөөгүнүн калдыктары, 300дөн ашуун таш куралдар табылган. Эң кызыгы – баланын сөөгү жерге житире сайылган тоо эчкинин мүйүздөрү менен атайын тегерете курчалып тосмолонгон. Демек, аларда өлгөндөн кийин адам башка дүйнөгө өтөт деген ишеним да болгон. Алар тоо эчки сыяктуу жандыктарга, табигый кубулуштарга сыйына башташкан. Ушундан улам алгачкы акыл-эстүү адамдардын рухий дүйнөсү байыт баштаганын көрөбүз. Өзүнүн жакынын сыйлап, аздектөө мамилеси эми (инстинкт боюнча эмес) ан-сезимдүү негизде жүргөн.

**Эне бийлигинин
коому. Соңку
палеолит.**

Адамдардын жашоо үчүн күрөшү табийгатка көзкаранды болбоо, жырткыч айбанаттан, коңшу адам үйүрлөрүнөн коргонуу, укум-тукум үчүн жагымдуу шарттарды түзүү, азык-түлүктү жетиштүү камдоо сыяктуу милдеттерди коюп турган. Адам кыйла татаал эмгек куралын жасоону акырындап уланткан. Бери-биринен тажрыйба алып, улам кийинки муундарга өз жетишкендиктерин мурасташкан. Бул үчүн алар ойлонууга, оюн айтып түшүндүрүүгө, сөз байлыгын көбөйтүүгө муктаж болгон.

Жогорку палеолит доору ушул көрүнүштүн күбөсү болгон. Бул доорго таандык таш куралдар Ош аймагындагы Селүнкүр, Учкун аттуу үнкүрлөрдөн табылды. Бул кезде кичинекей көлөмдөгү таштардан куралдарды – микролиттерди жасоо өнүккөн. Кыргызстан менен Тажикстандын чегиндеги Исфара өрөөнүндөгү Кожогөр булагынын жанында да микролит куралдары табылган.

Дал ушул жогорку палеолит доорунда азыркы кебете-кешпирдеги адамдар пайда болгон. Алардын чекеси жазы тартып, жаагы узарып, кадимкидей сүйлөп калышкан.

Алардын жашоо ыңгайы да өзгөргөн. Эми алар үйүр-үйүр болуп жашабастан, уруктук баскычка көтөрүлүшкөн. Уруктун негизин эне түзгөн жана ал эне өзгөчө аздектелген. Бир жагынан бул доор-

до аялдардын эмгеги өндүрүмдүүрөөк болгондугу, уруктун турак жайын дайыма аялдар көзөмөлдөп тургандыгы менен мүнөздөлөт. Очок ээси, насыятчы, тукум улантуучу, уруктук жамааттын күндөлүк турмушунун тескеп бийлөөчүсү – *эне* эле. Ошондуктан аялзатынын орду өзгөчө таасирдүү бул коомду *эне бийлигинин коому – матриархат* деп аташат. Бул уруктук коом мурдагы үйүрдөшүп жашоого караганда алдыга өсүү болуп саналат. Бул учурда уруктук ички тилектештик, уруктук демократия, теңукуктуулук өкүм сүргөн. Уруктан четте жашоо эч мүмкүн болбогон.

Кыргызстан ортокку Б. з. ч. 10 – 6-мин жылдыктарды камты-
таш доору (мезолит) ган тарыхый мезгил *ортокку таш доору – мезолит* деп аталат. Бул доордун эң ири табылгасы – *жаа* менен *жебенин* ачылышы эле. Жаа жасалганга чейин адамдар *найзачаны* алыскы аралыкка «атуунун» (ыргытуунун) ар кыл жолдорун издешкен. Акыры алар учуучу найзанын (жебенин) көлөмүн кичирейтип отуруп, анын учуу аралыгын алыстатууга мүмкүндүк берген куралды – *жааны* ойлоп табышкан. Жыгачтан жана сөөктөн ар кыл куралдарды жасоого өтүшкөн.

Мезолит доорунун адамдары жашаган конуш-журттар Борбордук Тениртоодогу (Тяньшань) Арпа өрөөнүнөн жана Хайдаркендин жанындагы Сох өзөнүнүн башатынан (Апшыр үнкүрлөрүнөн) табылган. Анчылык жана теримчилик менен күн көргөн бул адамдар дайыма жер которуп жүрүшкөн. Үнкүрлөр алар үчүн туруктуу баш калкалоо жайы болгон эмес.

Кыргызстан жаны **Өндүрүүчү чарбачылыкка өтүү.** Мурдагы доор-
таш доору (неолит) учурунда го караганда кыскараак мөөнөттү камтыган жана зор өзгөрүүлөрдүн мезгили болгон *жаңы таш доору – неолит* болуп саналат. Ал б. з. ч. 5–3-мин жылдыктар ичи болгон. Бул учурда адамзат табийгатты өздөштүрүп, жашоодо ири секирик жасаган. Эгерде мурда адамдар тек гана табийгат тартуулап шыбагалаган үлүшкө (жапайы мөмө-жемиш, тамырлар, ар кыл илбээсин, балыктарга) канааттанып келишсе, *эми алар кошумча азык-түлүк табууга багыт алышып, ал үчүн өздөрү да аракеттенүүгө өтүшкөн. Ал жерди иштетип, дыйканчылык кылуу жана айбанаттарды үйүр алдырып, мал чарбачылыгына өтүү эле.*

Ошентип, неолит доорундагы адамдар *өндүрүүчү чарбачылыкка* өтө башташкан. Албетте, анчылык жана теримчилик чарбанын бир тармагы катары сакталып кала берген. Жаратылыш шарттары Кыргызстанда алгач мал чарбачылыгына өтүүгө мүмкүндүк берген деп божомолдоого болот.

Неолит дооруна таандык эстеликтер аздап болсо да Кыргызстанда ачылууда. Ысыккөлдө Сарыжаз өзөнүнүн жанында Акчункур жергесинде жана Нарын шаарына жакын Текесекирик үнкүрлөрүндө ушул доордогу адамдардын журту – турагы табылган. Сарыжаздагы Акчункур үнкүрүнөн табылган аска бетиндеги байыркы сүрөттөрдө кишинин, буканын, эчкинин, жыландын сүрөттөрү, жашоонун булагы катары каралган күндүн символу тартылган. Байыркы сүрөткер жошону пайдаланганы кызыгууну туудурат.

2. Таш куралдары. Неолит. Алай

Айрым неолиттик эмгек куралдары Чүйдөгү Аламүдүн суусунун боюнда, Ысыккөлдө Чолпонатанын жанында ж. б. жерлерде да табылган.

Өндүрүүчү чарбага өткөн Тениртоонун мал чарбачыл калкы кийим токууну жана карапа идиштерин жасоону да үйрөнгөнү бизге маалым. Алардын рухий маданияты да байып, диний ишенимдери татаалдаша берген. Байыркы сүрөттөрдө жана буюмдук эстеликтерде табылган сөлөкөттөрдөн алардын энеге карата аздектөөсү, табийгат күчтөрүнө карата диний ишеними да чагылдырылганын баамдай алабыз.

1. «Таш доору» деген сөздү кандай түшүнүүгө болот?
2. Таш доору канча баскычка бөлүнөт?
3. Кыргызстанда байыркы таш дооруна таандык эстеликтер табылды беле?
4. Акыл-эстүү адам таш доорунун кайсы баскычында калыптанган? Ортоңку палеолит дооруна таандык эстеликтерди Кыргызстандын кайсы жерлеринен табышкан?
5. Ортоңку таш доору (мезолит) учурунун башкы табылгасы кайсы эле?
6. «Жаңы таш доору (неолит) маалында кишилер өндүрүүчү чарбачылыкка ото баштаган» дегенди кандай түшүнөсүңөр?

§ 3. Кыргызстандагы коло доору. Уруктан урууга ирилешүү

Металл эмгек куралына өтүү. Коло

Б. з. ч. 2-мин жылдыктын башынан б. з. ч. 1-мин жылдыктын башына чейин Кыргызстанда негизги эмгек куралдары *колодон* жасалган. Коло болсо жездин калай, коргошун, сурьма сыяктуу металлдардын аралашмасы болуп, морт жезге караганда кыйла бекемдиги менен айырмаланат. Таштан металлга өтүү доорунун аралыгындагы ушул

мезгил адамзаттын илгери өнүгүшү үчүн маанилүү ачылыштарды алып келген.

Коло доорунун адамдары Оштун өрөөндүү аймактарында дыйканчылык менен кесиптенсе, Талас, Кетментөбө, Чүй, Ысыккөл, Тениртоодо көчмөн мал чарбачылыгы негизги чарба болгон. Бирок ал аздыр-көптүр дыйканчылык, аңчылык менен да айкалышып өнүккөн.

Андрон Шарттуу түрдө Түндүк Кыргызстан деп аталган тоо-маданияты луу аймактын калкы жалпы эле Енисейден Уралга чейинки ири аймакты ээлеп, көчүп-конуп жашаган көчмөн калктардын бир бучкагы болгон. Тектеш маданий эстеликтеринен улам аларды *андрон маданиятынын* өкүлдөрү деп аташат (Сибирдеги Ачы шаарына жакын жайгашкан Андрон кыштагынын жанынан бул маданияттын алгачкы эстелиги табылган. Ошондуктан аны жалпысынан андрон маданияты деп аташат).

Кыргызстанда андрон маданиятынын өкүлдөрүнүн турак-жайлары, мүрзөлөрү, ар кыл эмгек куралдары, сугат курулуштары, ар кыл кооз буюмдарынын кенчи табылууда. Кочкор өрөөнүнүн Шамшы айылынан табылган алардын буюм-тайымдары ошол доордон калган эң ири кенч болуп саналат. Шамшы казынасында колодон жана жез менен калайдын кошундусунан жасалган балта, балка, көзөөч, керки, орок, бычак, күзгү, шибеге, ошондой эле найзанын учу сыяктуу куралдар табылган. Жергиликтүү усталардын колунан чыккан бул буюмдар көчмөндөрдүн коомунда металл иштетүү кыйла өнүккөнүн айгинелейт. Сокулуктан жана башка жерлерден

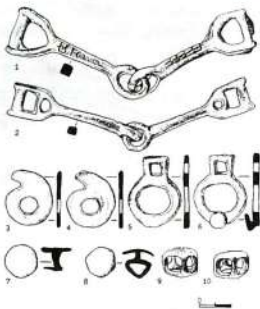
3. Күзгү, бычак ж. б. куралдар. Коло. Б. з. ч. II миң жылдык. Чүй өрөөнү.

4. Согуш куралдары. Коло. Б. з. ч. II миң жылдык. Ысыккөл өрөөнү.

табылган асем жасалгалар ошол доордо колодон тышкары алтын, күмүш, сурьма да арбын пайдаланылганын далилдейт.

Бул маданияттын Кыргызстандагы өкүлдөрү алыскы жайлоолорду (Аксай, Арпа) өздөштүрүшкөн. Аска беттериндеги сүрөттөрдү (петроглиф) калтырышкан. Акырындап колөнөрчүлөр өз чеберчилигин арттырып, өз алдынча кесип ээлери катары бөлүнө башташкан. Алар колодон балка, канжар, орок ж. б. буюмдарды калыпка куюп алышкан, жыгач араба жасашкан. Токуучулук, булгаары жасоо, карапачылык менен кесиптенишкен.

Саймалыташ аска сүрөттөрү коло доорунун рухий дүйнөсү кенири чагылдырылган казына десек болот. Тогузторо өрөөнүнүн бийик тоосунда – Саймалыташ жергесинде дээрлик он гектардай аймакта ар кыл көлөмдөгү жылмакай таштарга мындан төрт мин жылдай илгери байыркы бабалар чеккен сүрөттөр сакталып жетти. Алардын арасында кишинин, тооэчкинин, тоотекенин, аркардын, бугунун, жылкынын, төөнүн, буканын, илбирстин, карышкырдын, жыландын ж. б. жаныбарлардын сүрөттөрү чегилген. Күндү аздектеген ишенимге таандык ар кыл белгилер да түшүрүлгөн. Ал эми байыркы кишилер мында өтө жандуу турмушу менен көз алдыбызга элестелет. Алар бир жерде эки же төрт дөңгөлөктүү арабаны айдап бараткан болсо, башка бир жерде өгүз чегилген буурсун менен жер айдап жатат. Дагы бир сүрөттө бийлеп жаткан киши турат. Бул – жөнөкөй киши эмес, бийи аркылуу башкаларга диний таасир көрсөткөн бакшы (шаман) болсо керек. Албетте, жаасын кериле тарткан аңчы да бул сүрөттөрдөн учурайт. Саймалыташ сүрөттөрүн андрон маданиятын өнүктүргөн көчмөндөрдүн таш бетине калтырган энциклопедиясы деп да коюшат.

5. Ат жабдыктары. Коло. Эрте темир доору. Б. з. ч. VII—VI кк. Ат-башы өрөөнү.

6. Петроглифтер. Б. з. ч. II миң жылдык. Саймалыташ.

Андрон мадания-
тындагы коом

Андрон маданиятынын өкүлдөрү чон үйбүлөлөргө бөлүнүп жашашкан. Чон үйбүлөлөр кандаш уруктарды түзгөн. Уруктар болсо ири урууларга бирикчү. Урук мүчөлөрүнүн теңчилиги мурдагыдай сакталган эмес. Эмгек куралдары металлдан жасалгандыктан, кыйла жакшырган. Натыйжада азык-түлүк, байлыктар керектелүүчү деңгээлден көбүрөөк өндүрүлгөн. Артыкбаш байлыкты бөлүштүрүүдө уруу бирикмесиндеги башкы уруктун же уруунун үлүшү көбүрөөк боло баштаган. Натыйжада башкаруучу уруктун абалы башка уруктарга караганда бир кыйла артык болгон. Мындай аксөөк урук жалпы уруунун байлыгынын басымдуу бөлүгүн көп жылдар бою, ал түгүл кылымдар бою өзүнө ыйгарган.

Бул доордо уруктун жана уруунун башына эркек жолбашчылар шайланып, *ата бийлигинин доору – патриархат* өз үстөмдүгүн жүргүзгөн. Социалдык теңсиздиктин алгачкы белгилери пайда болуп, өөрчүп-өнүккөн. Аскер башчылары жана диний башчылар артыкча уруктарга ээ боло башташкан. Алардын «айтканы айткан, дегени деген» болгон. Дал ушул андрон маданиятынын учурунда кишилердин байлыкка жараша ар кыл катмарга жиктелүүсү күчөйт.

Көчмөндөр цивилизациясынын башаты

Борбордук Азиянын, Сибирдин ири аймактарын баш коштурган андрон маданияты тарыхтагы көчмөн элдердин орток маданиятынын – көчмөндөр цивилизациясынын башаты болгон. Көчмөн элдер да көөнөргүс маданий салымдары менен адамзат жалпы өнүгүшүндө бараандуу ролду ойношкон. Алар металл иштетүү, колөнөрчүлүктүн жаңы багыттарын өнүктүрүү жаатында чон салымдарды киргизишкен. Отурукташкан калктардан айырмаланып, жаңы аймактарга көчүп-конуу аркылуу көчмөн элдер улам жаңы жерлерге өздөрүнүн маданий табылгаларын

7. Таштагы сүрөттөр. Б. з. ч. II миң жылдык. Саймапаташ.

ала барышкан, заттык маданият байытылган. Элдер да бири-бири менен жуурулушуп, кандары жанырып, адамзаттын өнүгүшүнө жагымдуу өбөлгө түзүлгөн.

Бирок ар кыл маданияттардын өзара карым-катнашы тынч, бейкут өткөн деп айтуу өтө кыйын. Көчмөндөрдүн улам жаңы жерлерге жүрүшү – согуштук мүнөздө да болгон. Алардын келишин каалабаган элдер менен келгиндер өзара кырчылашып салгылашкан. Далай уруулар кырылып, калган-катканы башка урууга каратылып, жуурулушуп турган.

8. Андрон маданиятындагы турак үйлөр (Бугуль тоолору).

Чуст Ушундай эле коомдук өзгөрүүлөр Фергана өрөөнү-маданияты нүн чыгыш тарабын камтыган түштүк аймактардагы урууларга да таандык. Бул аймакта *Чуст маданиятынын* өкүлү болгон уруулар жашаган (Наманган аймагындагы Чуст кыштагында ушул маданият өкүлдөрүнүн алгачкы тургун жайы табылган, андан улам жалпы маданият ушундайча аталып калды). Алар байыркы дыйкан калктардан эле. Чуст маданиятынын өкүлдөрүнүн тургун жайлары Ноокат, Ош, Карасуу, Өзгөн аймактарында табылган. Чуст маданиятынын өкүлдөрү буудай, арпа, таруу, сулу өстүрүшкөн. Андрондуктардан айырмаланып, мал чарбасы буларда негизги тармак болгон эмес. Буларда да колөнөрчүлүктүн ар кыл түрлөрү дүркүрөп өнүккөн. Кыштактар болочок шаарлар үчүн акырындап пайдубал түзө берген.

Байыркы Ош Чуст маданияты маалында Сулаймантоонун айланасындагы байыркы тургун жайлар ири кыштактарга айланган. Бул тоону жергиликтүү калктын аздектеп пайдаланышы бул тургун жайдын диний борбор катары маанисин арттырган. Бул жагдай өз кезегинде Сулаймантоонун этегиндеги отурукташкан калк үчүн чарбалык жана саясий жактан пайда да берген. Анткени келим-кетимдер көбөйгөн, зыяратчылардын аягы суюлбаган. Тоонун этегиндеги кыштактын тургундарынын – колөнөрчүлөрдүн жана базарчылардын соодасы дурус жүргөн. Дыйкандары да тыныраак жашаган. Натыйжада Чуст маданияты доорунда болочок Ош шаарынын эзелки пайдубалы калыптана берген.

Уруктан урууга ирилөнүү жараяны акырындап андан да жогорку баскычка көтөрүлгөн. Эми уруулар өзара бирикмелерге баш коюшкан же бири-бирин күчтөп басып алып турушкан. Бул доорду согуштук демократия деп да коюшат. Дал ушул согуштук демократиянын тушунда алгачкы жамааттык коом ыдыраган. Уруу мүчөлөрү бийлөөчү жана бийликсиз таптык катмарларга жиктеле баштаган. Бул татаал тарыхый жараян мүлктүк тенсиздиктин күчөшүнө жараша акырындык менен жүргөн. Андрон жана

чуст маданияттарынын коомдору болочоктогу мамлекеттик түзүлүштөр үчүн тиешелүү кыртышты калыптандырган. Ошондой эле Борбордук Азиянын көчмөндөрү менен отурукташкан калктарын өз ара баш коштурган жаны пайдубалды жараткан.

1. Ата бийлигинин доору (патриархат) дегенди кандай түшүнөсүң?
2. Андрон маданиятынын окулдору кайсы аймактарды байырлашкан?
3. Чуст маданияты деген аталыштын төркүнү эмнеде? Кыргызстанда Чуст маданиятына таандык эстеликтер кайсы жерлерден табылган?
4. Согуштук демократия деген эмне жана анын учурунда коомдо кандай өзгөрүүлөр жүргөн?
5. Кыргыз элинин «Кожожаш» дастанында жаа менен мергенчилик кылган байыркы заман чагылдырылган. Аны окуп, башкы окуяларын айтып бергиле.

II бап.

БАЙЫРКЫ ХУН ДӨӨЛӨТҮ – АТА-БАБАЛАРЫ- БЫЗДЫН АЛГАЧКЫ ОРТОК МАМЛЕКЕТИ

§4. Хун мамлекетинин пайда болушу

Түрк элдери жана
алардын бабалары

Кыргыздар ата-теги жагынан жалпы эле түрк тилинде сүйлөөчү калктарга (азербайжан, алтай, балкар, гагауз, казак, каракалпак, өзбек, ногой, тыва, түрк, түркмөн, хакас-хоорай, якут-саха ж. б.) боордош. Алардын тилдик жалпылыгы «*түрк*» сөзү менен чагылдырылат.

9. Байыркы хундар.

Байыркы түрк тилдүү калктардын тарыхта белгилүү болгон орток бабалары *хундар* эле. Жалпы түрк элдеринин алгачкы мам-

«Түрк» сөзү дароо эле бардык боордош, тили тектеш калктарыбыздын жалпы аты боло калган эмес. «Түрк» сөзү, алгач, «төрөлгөн», «тирүү» деген маанини берген, кийинчерээк бул сөз менен чакан уруунун гана аты аталып калган. Ал эми түрк кагандыктарынын доорунда (б. з. VI – VIII кк.) бул сөз кеңири саясий мааниге ээ болот. Эми башка калктар кыргыздарды жана аларга тили тектеш элдерди жалпысынан *түрктөр* деп атап калышкан.

(Хун, дунху, йүечжи деген этнонимдердин баары уруулардын байыркы кытай тилиндеги аталыштары – аттары. Бүгүнкү күндө бул уруулардын аталыштарынын жандырмагы чечилбей, табышмак бойдон калууда). Йүечжилер инди-европа тилдеринде сүйлөгөн эң чыгыштагы уруулар болуп саналат. Алардын тили азыркы тажик, иран, хинди тилдерине тектеш келет.

Хундар жана Кытай мамлекеттери   Б. з. ч. 1-мин жылдыктын алгачкы жарымында хундар менен байыркы кытайлардын ортосунда башка да көчмөн уруулар жайгашкан. Ошондуктан кытайлар көбүнчө өздөрүнө жакын уруулар тууралуу сөз кылышкан (миселен, «жун» деген уруулар б. з. ч. IX–IV кк. Кытайды оор жоготууларга дуушар кылган согуштарды жүргүзүп турушкан).

Айрым учурларда хундар менен кытай аскерлери тирешчү. Байыркы кытайлык «Ырлар китеби» деген жыйнактагы ырлардын бири б. з. ч. 822-жылга таандык окуяны мындайча баяндайт:

Алтынчы айда,
Жадыраган жаз күнүнүн танында,
Жоо жарагы, гүл азыгы артылган
Арабалар тизилишип каз катар,
Жүрүп жатты чоң казатка камылга...
Ал анткени, күтүүсүздөн чачып каар,
Басып кирди түндүк жактан хундар.
Падышадан буйрук келип шашылыш:
Баш калааны таштап душман колуна,
Кеттик чыгып жапырт андан баарыбыз.
... Жаткан кезде талап-тоноп хундар,
Каптап келип, капилеттен кол салып,
Жоокун колун жексен кылып жер менен,
Ордобузду олжо менен кайра алдык!¹

Ал эми согуш болбогон маалдардагы хундар жөнүндө кытай булактарында эч эскертилген эмес.

Б. з. ч. IV к. тартып хундар Кытайдын чакан падышалыктарынын коншусу болуп калган. Өзгөчө б. з. ч. III к. хун атчандары түндүк-батыштан тынымсыз кол салып турушкан. Шаньси деген аймактагы кытайлык Чжао падышалыгынын кошуундары көптүгүнө таянып, хундарды талкалаган.

¹ Орус тилинен которгон А. Элебесова.

Хундар жана
Улуу Кытай
дубалы

Б. з. ч. IV к. ортосунан тартып Хуанхэ дарыясынын ортонку агымындагы чакан Цинь падышалыгын- да реформалар жүргүзүлгөн. Кытайдын эң түндүк-батышындагы бул мамлекет бат эле чыңдалып кеткен. Б. з. ч. 246-ж. тактыга 13 жашар *Ии Чжен* отурат. Ал кытайлык чакан падышалыктардын баарын каратып алууга жетишет. *Цинь Шихуан* өзүн – Цинь сулалесинин¹ *туңгуч императору* деп жарыялайт.

Цинь Шихуан мамлекеттик борбордук бийликти чыңдаган реформаларды уланткан. *Бүткүл Кытай боюнча бирдиктүү жазмасы, акчасы, алык-салыгы, чен-өлчөмү, атуулдугу, мыйзамы жана куралдуу күчтөрү негизделген.* Андан соң Цинь Шихуан өзүнүн түндүк-батыштагы душманы – хундарга каршы согуш ачкан. Б. з. ч. 215-ж. 300 миң аскерден турган кытай кошууну Ордостогу хундарды женет, кийинки жылы Хуанхэнин («Сарыдарыя») түндүк өйүзүн ээлейт.

Хундардын чапкынына каршы кубаттуу коргонуу системасын түзүү максатында Цинь Шихуан Улуу Кытай дубалынын курулушун баштаган. Бул сепил бош калбай таасирдүү болушу үчүн Кытайдын ичкерки аймактарынан адамдар көчүрүлүп келип, 44 жаны дубандык түзүлгөн.

Улуу Кытай дубалы 6,7 миң чакырымга созулган. Анын бийиктиги эле 7,8 м болгон. Ар бир 60–100 мден соң кароол мунаралары сороюп турар эле. Арийне, бул дубал Цинь мамлекетин сактап кала алган жок. Алык-салыктын ашкере көбөйүшү, миндеген дыйкандардын талаа жумуштарынан алагды болушу калктын нааразылыгын күчөттү. Цинь Шихуан өлгөн соң көтөрүлүш оту алоолонуп, анын мамлекети быт-чыт болду. Көтөрүлүшчүлөрдүн бир канатын жетектеген *Лю Бан* деген адам б. з. ч. 207-ж. борбор шаар Саньянды басып алат. Ал өзүн *император Гао-цзу* деп жарыялап, Эрте Хань сулалесин негиздеген.

Улуу Кытай дубалы биздин күндөргө чейин архитектуралык курулуштун үлгүсү катары сакталып жет-

11. Улуу Кытай дубалы.

¹ Сулале (династия) – падышалык (же башка) бийликти укумдан-тукумга өткөрүп алган үйбүлө. Айрым учурда бийлик падышанын балдарына, башка учурда жакын туугандарына же жээндерине өтүшү мүмкүн болгон.

кен. Бул дубал б. з. ч. III–I кк. хундар (түрктөрдүн ата-теги) жана дунху уруулары (монголдордун ата-теги) тараптагы Кытайдын туруктуу түндүк чегарасы катары кызмат кылган. Бул чептер системасы согуштук гана мааниге ээ болбостон, кытайлар менен түндүк коңшуларынын соодалык, чарбалык, маданий алакаларынын да күбөсү болгон.

Хундардын алгачкы падышасы – *Тоу-Ман* (Түмөн)

Хундардын уруу бирикмесин түзгөн эзелки тарыхый инсандар белгисиз. Ал эми кытай тарыхый булактарында эң алгачкы хун деп аталат. Анын падышалык титулу шанүй болгон. Түмөн-шанүйдүн тушунда хундар дунхулардын жана йүечжилердин ортосунда калган эле. Бул б. з. ч. III к. акыркы чейрегине таандык.

Түмөн-шанүй б. з. ч. 215-ж. кытай кошуундарынан женилүүгө учурайт. Хундардын алсыраганынан кабардар болгон йүечжилердин падышасы Түмөн-шанүйдөн аманат¹ талап кылган. Батыштагы жоосун алаксытуу үчүн Түмөн-шанүй өзүнүн улуу аялынан төрөлгөн тун уулу Маодунду (Моде, Мете) аманат катары йүечжилерге берүүгө аргасыз болот.

Түмөн-шанүйдүн кенже уулу бар эле. Ал кичи аялынан болгон. Йүечжилер кокус Модэни өлтүрүп салышса, ушул кенже уулу мураскер катары тактыга отурмак. Арийне, тун уулу Модэ өз өлкөсүнүн күч-кубатын арттыра алгыдай таланттуу мамлекет башчысы болорун атасы алдынала боолголоой алган эмес.

Күндөрдүн биринде Түмөн-шанүй кол топтоп алып, Модэни козгоолону йүечжилерге басып кирет. Хундардын кошууну жакындаганда жаш Модэ жан адамга билдирбестен, аргымактын бирин тандап минет да, хундарды көздөй аман-эсен качып кетет. Бул – өзүнчө эле эрдиктин үлгүсү болгон. Түмөн-шанүй уулуна өзүнүн колунан бир кошуунду бөлүп берет.

Модэ өз аскерлерин ышкырыктуу жебе менен таамай атууга машыктыра баштайт. Акырындап ал өз кошуунун, буйрукту кыңк этпей аткарган жоокерлер менен толуктаган. Кытай булактарында мындай баян бар: Күндөрдүн биринде ал өзүнүн жебеси кайсы бутага атылса, дал ошондой кайталоого жигиттерине буйрук берет. Ошентип, өзүнүн сүйүктүү аргымагына ышкырыктуу жебесин багыттап

¹ Аманат – көзкарандылыкта калган элдин (уруунун) өкүмдары өзүн багынткан падышанын карамагына ага моюн сунганын билдирип жиберген киши. Адатта, кепилдик катары жиберилген киши бир нече айлап-жылдап же өмүр бою чоочун эл-жерде жашап калчу. Өкүмдарлар аманатка өз балдарын же башка жакындарын жиберчү.

атып калат. Колбашчысынын мыкты аргы-магын атып салууга даабаган жигиттеринин башын алдырат.

Кийинчерээк Модэ өзүнүн эң сүйүктүү колуктусун көздөй ышкырыктуу жебесин мээлеп атат. Анын бул буйругуна түшүнө бербегендердин баарынын башы алдырылган. Каардуу колбашчы Модэ ан уулоо учурунда өзүнүн атасы минген атты жаасы менен атып калат. Мурдагы окуялардан катаал сабак алган жоокерлеринин бири калбай бул атты атып өлтүрүшөт.

Ушундай даярдыктан соң Модэ козголон чыгарууга бел байлайт. Ал ышкырыктуу жебесин өз атасы Түмөн-шанүйдү карай мээлеп атканда, аскерлери да кечикпей хун падышасын атууга ашыгышат. Бул окуя б. з. ч. 209-ж. болгон.

Ошентип, Модэнин козголоңу ийгиликтүү аяктаган. Кийинчерээк, ал атасы Түмөн-шанүйдүн кичи аялын, анын баласын, атасына берилген адамдарды өлтүрүп, өзүн хундардын шанүйү деп жарыялаган.

«Жер – мамлекеттин негизи..!» Хундардын ордосундагы козголон тууралуу айың кептер алардын чыгыштагы жоосу дунхуларга чейин жеткен. Алар козголон хундардын жүүнүн бошотту, ушул тапта хундар ар кандай талапты илгиртпей аткарат деп ойлошкон. Дунху төбөлдөрү ушундай оңтойлуу учурдан пайдаланып, Модэ-шанүйдөн хундардын чыгыш жагындагы чектеш аймакты өздөрүнө берүүнү талап кылышкан.

Ошол доордун жол-жобосуна ылайык Модэ-шанүй Аксакалдардын кеңешин чакырат. Аларды дунху өкүмдарынын талабы менен тааныштырат. Ал кезде аксакалдардын пикирин согуш жана тынчтык маселесин чечүүдө хун шанүйү эске алууга милдеттүү болгон. Аксакалдардын көбү дунхулар менен араздашпай, сураган жерин берүүгө кеңеш беришет. Бирок бул такилип Модэ-шанүйдүн ачуусун гана келтирген. Модэ-шанүй каардана: «Жер – мамлекеттин негизи да, аны кантип берүүгө болот!» – деп жооп кайырган. Андан соң ал дароо тескери кеңеш берген аксакалдардын башын алууну буюрган. Ушул окуядан кийин шанүйгө кынк этпей, анын оюндагыдай кеңеш берип, айтканын эки кылбай аткарган адамдар гана кеңешке мүчө боло алган. Ошентип, шанүй жеке бийлик жүргүзүүчү өкүмдар – монархка жакындап калды.

12. Модэ-шанүй.

Модэ-шанүйдүн
жортуулдары

Ички саясий бийликти толугу менен өз колуна алган Модэ-шанүй кол топтоого киришет. Чакырыгына кечигип келе тургандардын башын алууну буюрат. Анын катаалдыгын билишкен хун төбөлдөрү өз кошуундары менен тезирээк жетүүгө ашыгышат.

Модэ-шанүйдүн колу дунхулар жайгашкан аймакка капчысынан кол салат. Дунхулар Түштүк Маньчжурия жана Чон Хинган кырка тоолорунда көчүп-конуп жашар эле. Модэ-шанүйдүн бул жортуулу ийгиликтүү аяктап, дунху аскерлери ойрон болгон. Алардын бийлик эгеси да колго түшүрүлүп, өлтүрүлгөн. Хундар бир далай туткундарды жана сандаган малды олжолоп кайтышат.

13. Канжардын түрлөрү.
Коло. Б. з. ч. V–II кк.

Көп өтпөй Модэ-шанүй түндүк-батышты карай жаны баскынчылык согушка кирди. Улам күч алып бара жаткан хундардын жоокерлик аракеттери кытай ордо тарыхчылары тарабынан ырааттуу жазылып калган.

Модэ-шанүй чыгыштагы душманынын эсебин тапкан соң, ат тизгинин оболу батышка бурган. Түндүк Кытайдагы Алашань чөлүнө чейин жеткен йүечжилер кайрадан батышка сүрүлгөн.

Кийинчерээк Модэ-шанүй тангуттардын ата-теги болгон лэуфань жана баянь урууларын Ордос жергесинде өзүнө караткан да, Кытайды көздөй алгачкы жортуулун жасаган.

Б. з. ч. 203–201-жж. хундар түндүк жана түндүк-батыш аймакка жортуулдарын уланткан. Дал ушул жортуулдарды баяндаган кытай булактарында алгачкы жолу кыргыздар ж. б. түрк тилдүү

элдер, уруулар тууралуу сөз болот. *Ошентип, Түндүк-Батыш Моңголия жана Саян-Алтай аймагында жашаган хуньйю, күйеше, динлиндер, Чыгыш Теңиртоонун түндүгүндө жана азыркы Жуңгария аймагында жашаган кыргыздар Модэ-шанүйдүн ири империясынын курамына убактылуу каратылган.*

1. Түрк тилдеринде сүйлөөчү элдерди атагыла?
2. «Түрк» сөзүнүн алгачкы мааниси кандай эле?
3. Хундар кайсы элдердин тарыхый ата-теги?
4. Улуу Кытай дубалы эмне үчүн курулган?
5. Хундардын алгачкы падышасы ким эле?
6. Модэ бийликке кантип жеткен? Анын бийлигин кайсы кеңеш чектеп турган?
7. Модэ-шанүй кайсы өлкөнү караткан?

§ 5. Хундардын чарбасы, коомдук турмушу, өнөрү

Көчмөн турмуш Жазма тарыхта эскерилген *алгачкы түрк бабалары* – хундар көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенген. Борбордук Азиянын кенири талаалары мал чарбачылыгы үчүн онтойлуу эле. Хундар жайыт которууну жайыктык (горизонталдык, б. а. түздүктөн түздүккө) багытта жүргүзгөн. Анткени алар бир талаа жеринен экинчисине жылган көчмөндөр эле (салыштырып көргүлөчү, кыргыздар байыртадан эле тоолуу аймактарды мекендеп, жайында – жайлоого, кеч күздө – кыштоого жылып, тик – вертикалдык багытта ойдундан тоону, тоодон ойдунду көздөй чарба жүргүзгөн көчмөндөр болгон).

/Хундар үчүн жылкы өзгөчө мааниге ээ жаныбар болгон/ Ал жөнгана унаа эмес, согушта, аң уулоодо да табылгыс мал эле. Эти да, кымызы да баалуу болгон. Алашань, Гоби сыяктуу чөлдөр аркылуу жер кезген хундар төөлөрдү да унаа катары урунган. Башка көчмөндөрдөй эле хундар да кой, эчки, топоз, уйларды багышкан.

Колөнөрчүлүк. /Хундардын чарбалык турмушунун ажырагыс Маданият бир бөлүгүн колөнөрчүлүк түзгөн. Терини ийлеп иштетүү, булгаары өтүктөрдү ултаруу, ташка, мүйүзгө, сөөккө, жыгачка оюу түшүрүү өнөрлөрү жакшы өнүккөн/

Койдун, төөнүн жүндөрү, эчкинин тыбыты кийим-кече, үй-эмеректерин жасоодо кенири пайдаланылган. Монголиянын Селенга аймагындагы Ноин Ула деген жерде хун аксөөктөрүнүн көрүстөндөрү табылган. Ноин Ула көрүстөнүнөн казылып алынган буюмдардын арасында алакийиз, шырдак да бар. Анда оюм-чийимдерден тышкары жан-жаныбарлардын да сүрөттөрү жандуу кыймыл аркылуу берилген. Хун оюм-чийимдери (орнаменттери) башка түрк элдеринин, алардын ичинде кыргыздардын, килем токуу, шырдак, алакийиз жасоо, сайма саюу өнөрлөрүнө да көчкөн.

Хундар турак үйлөрүн кандай жасашкан? Хундар жалпысынан *боз үйлөрдө* жашашкан. Көмкөрүлгөн чай чыны сыяктуу бул үйлөр бир жайыттан экинчисине араба менен ташууга ыңгайлуу болгон. Кереге-ууктары да жыйылып көчүрүлгөн. Хундар чоң аймакты ээлеп, ар кыл климаттык жана ландшафттык шарттарда жашаган калктарды өздөрүнө жуурулуштуруп алган. Натыйжада алардын арасында жертөлөдө, а түгүл устундардан ашталып жасалган үйлөрдө жашаган адамдар да болгон.

Ошентип хундарда отурукташкан жайларды – шаарларды куруу салты да акырындап өздөштүрүлө баштаганы байкалган.

Байыркы хундар *карапачылыкты* да дурус өздөштүрүшкөн. Хун доорунун карапа идиштери (дан сактоочу, суу, сүт, кымыз куюучу идиштер, табактар, кумуралар ж. б.) оюлуп эле жасалбастан, карапа чыгырыгын кол менен айлантуу аркылуу да жасалчу.

Изгерчилик да хун колөнөрчүлүгүндө өзгөчө орунду ээлеген. Алар алтын жана күмүш жасалгаларга асыл таштарды чөгөрүү, күмүш бетине сүрөт жана оюу чегелөө чеберчилигин мыкты өздөштүрүшкөн.

Көөрукчүлүк өнөрү да хундардын чарбасынын бир тармагы болгон. Алар темирди эритишкен, ысык кезинде аны калыптарга куюп, жебенин, найзанын учтарын, ар кыл курал-жарактарды, шаймандарды жасашкан. Буюмду *колодон да куюп жасоо* кеңири таралган.

Аңчылык /Хундар кошумча азык-түлүк табуу үчүн мергенчилик кылышчу/ Модэ-шанүй жана анын атасы Түмөн-шанүй тууралуу өткөн сабакта айтылган ангемеден улам хундар топ-тобу менен аң уулап, сейилдей турганын да баамдадынар/ Албетте, жаа атып, тузак тартып, ит агытып, куш салып жекече мергенчилик кылууга да мүмкүн эле/

Аң уулоо аскердик даярдыктын мектеби да болуп эсептелген. Хун жигиттери аңчылык учурунда чыдамкайлыкка жана шамдагайлыкка, кыраакылыкка жана из жашырууга, көзгө атар мергендикке жана айлакердикке үйрөнгөн.

Дыйканчылык Мезгил өткөн сайын хундардын нукура көчмөн турмушу өзгөргөн./Бир чети, отурукташкан калктардын таасири тийген/ Анткени алардын туткундалып келгендерин же хундардын аймагына качып-бозуп келгендерди пайдаланышкан. Экинчи чети, хундардын айрым бөлүгү жарым көчмөн абалга дуушарланып турган. Натыйжада, дыйканчылыкка ылайыктуу аймактарда жашаган хундар да аз-аздан буурсунду пайдаланып, эгин өстүрүшкөн. Хун доорунан калган таш жаргылчактар, дан сактоочу карапа идиштер, буурсундун тиштери азыноолак жүргүзүлгөн дыйканчылыктын күбөсү болот.

Хун доорунан тартып түрк элдеринин айрым бир бөлүктөрү көчмөн мал чарбасы менен дыйканчылыкты айкалыштыра башташкан. Демек, түрктөр алардын ичинде кыргыздар жалаң гана малчылык менен күн көргөн деп так кесе айтуу туура эмес.

Коомдук түзүлүшү /Б. з. ч. III к. акырынан тартып гана хундар тууралуу жазма маалыматтар көбүрөөк кездеше баштайт. Ошондуктан буга чейинки хундар үзүл-кесил эскерил-

ген б. з. ч. IX к. тартып Түмөн-шанүй бийлегенге чейинки доорду (III к.) уруулук түзүлүштүн ыдыроосу жүргөн өткөөл мезгил катары кабыл алууга болот.

Ал эми Түмөн-шанүйдүн тушунда (б. з. ч. III к. акыркы чейрегинде) хундар көчмөн коомго таандык эрте феодалдык мамлекетке ээ болгон. Хун коому бир эле учурда уруулук түзүлүштүн көптөгөн белгилерин мурастап калган.

Маселен, хундар ар кандай уруулардан турган. Алардын ичинде үч уруу саясий таасирдүүлүгү күчтүү төбөлдөр уруусу эле. Бул урууларды кытай булактары хойань, лань, сүйбу (сюйбу) деген аталыштар менен белгилейт. Ал эми Модэ-шанүйдүн өзүн болсо кытай тарыхчылары Сыма Цянь менен Бань Гу лүаньди (люаньди) уруусунан чыккан деп жазышкан.

Хундардын
саясий
структурасы

Кытай булактары хундардын оң канат жана сол канатка бөлүнөрүн чагылдырышкан. Бардык оң канат бектер жана колбашчылар батыш тарапта жайгашып, йүэчжи, ди жана цянью элдери менен чектешип турган. Ал эми сол канаттагы бектер жана колбашчылар чыгыш тарапта жайгашып, Кытай (Хуэйхэ жана Хаосянь) менен чектеш эле.

Мындай дуалдык (кош бийлик) башкаруу системасы кийинчерээк орто кылымдардагы түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда да мурасталган. [Хундардан калган дагы бир жөрөлгө – өлкөнү уруу башчыларынын жана аймак төбөлдөрүнүн 24 өкүлү тарабынан башкарылышы эле] Аткаруу бийлигинин бул 24 өкүлү оң жана сол канаттардын акылман ван, лули-ван, улуу колбашчы, улуу дувэй, улуу данху сыяктуу акимдерден турган. Бул 24 аким түмөн башы деген мартабага ээ болгон. Алар өз кызматын атадан балага мурастаганга акылуу болушкан. Бирок, түмөн¹ башы делгени менен айрымдарынын кошууну бир нече миң гана аскерден турган. Айрымдары он миң атчан аскерге ээ болгон.

Түмөн башылар негизинен башкаруучу уруунун өкүлү болушкан. Алар өздөрү ээлеген жеринин аймагы боюнча да айырмаланышкан.

Кытай тарыхчысы Фань Е жазып калтыргандай, ото жогорку мартабалуу эсептелген 4 аким «төрт мүйүз» деп аталган. Алардын кадыр-барктуулугу төмөнкүдөй тепкичте болгон: эн мартабалуусу – оң канат сянь-ван, андан соң – оң канат лули-ван, андан ки-

¹ Түмөн – он миң жоокерден турган кошуун. Түмөн башы – он миң жоокердин башчысы.

ийн – сол канат сянь ван, анан – сол канат лули ван (мындагы «ван» деген кытай сөзү кыргызча «бек» маанисин берет).

Мындан чыгыш аймактарын (сол канат) ээлегендердин саясий таасири жогорураак эсептелгенин байкоого болот. Ал эми оң канат менен сол канатты аныктоодо хундар жүзү менен түштүктү карап туруп, анан оң, сол багыттарды аныктагандыгын эске алуу керек.

Жогорку акимдер шанүйдүн ага-уни туугандарынан жана уулдарынан дайындалып турган. Түмөн башылар өзү бийлеген аймактарда миң башы, жүз башы, он башы сыяктуу башкаруучуларды дайындай алышкан. Ар бир эркек киши аскер катары саналган.

Хундар түзгөн аскердик-феодалдык башкаруу системасы Борбордук Азиядагы кийинки көчмөн мамлекеттер тарабынан да өздөштүрүлгөн. Ал эми өлкөнү 24 акимдин башкаруусун орто кылымдардагы огуздар да мурастап алган.

Шанүй – Модэ-шанүйдүн дооруна чейин хундардын башчы-көчмөндөр сы шанүй титулун алган. Бул титул тек гана эң жогорку монархы ку уруу башчысы дегенди туюнткан. Сыма Цяндын жазганына караганда, «шанүй» сөзү «кенирсиген», т. а. көк сыяктуу кенирсиген деген маанисин берет.

Модэ-шанүйдүн учурунда бул титул уруу бирикмесинин жол-башчысын гана туюнтпастан, ири мамлекеттин мурастан мураска өтүүчү жеке бийлөөчүсүн – монархты түшүндүрүп калган.

Албетте, хундардын мамлекет башчысы өзүнүн падышалык бийлигин баса көрсөтүү үчүн «шанүй» титулуна кошумча наамдарды да колдонууга умтулган. «Теңир куту» – «Тенир», т. а. «Көк ыроологон кут» деген кошумча титул дайыма шанүй титулунун алдында айтыла баштаган. Ал эми Модэ-шанүйдүн б. з. ч. 176-ж., анын уулу жана мураскери Лаошань-шанүйдүн б. з. ч. 166-ж. кытай императоруна жиберген каттарында ушул титулду мааниси кытайча которулуп берилген: «Көк дайындаган улуу хун шанүйү...» (Модэ), «Көк менен Жерден туулган, Күн менен Айдан дайындалган улуу хун шанүйү...» (Лаошань).

Мындан «Көк дайындаган» деген кытайча сөз айкашы «тенир куту» деген терминдин сөзмө-сөз котормосу болуп эсептелет. Анткени түрктөрдө (кыргыздарда), асманды «Көк» дешкен, анын ээсин «Тенир», «Тенри» деп аташкан. «Көк» менен «Тенир» синонимдер.

Хундардын «Тенир куту шанүй» деген падышалык титулу орто кылымдарда да орхон түрктөрү (монголиялык) тарабынан мурас-талган. Алар өз ханын «тенирде болмыш каган» (тенир жалгаган каган) деп аташкан.

Модэ-шанүйдүн дооруна тартып хун падышасы – шанүй абсолюттук (чексиз) дөнгээлге жакындаган жеке бийлик ээси боло алган. Мындай учурда шанүй аксакалдар кенешинин пикирин эске алчу эмес. Модэ-шанүйдүн дунхулардын ультиматумун талкууга алгандагы жоругу – буга далил. Ал эми шанүйдүн күчү, кадыр-баркы кеткен кезде жыйырма төрт түмөн башы ж. б. төбөлдөр курултайынын беделди өскөн.

Хун шанүйлөрү калыптандырган чектелген монархиялык мамлекет байыркы кыргыздар үчүн да саясий тажрыйба жана өрнөк болуп калган.

Жамаат Хундардын коому уруулардан жана уруктардан турган. Ал эми уруктар болсо өз кезегинде жайыттын ыңгайына жараша журттарга (чакан айылдарга) жиктелген. Хун журттары кытай булактарында *було* термини менен белгиленген (кыргызча *була*, *уйбула*, монголчо *гер* бул сөзү менен салыштырууга болот).

Хун уруу, уруктары бири-бирине жакын журттарды ээлеп, жамаатташ жашапкан. Алардын насили (теги) гана эмес, салты, диний түшүнүктөрү, ырым-жырымдары, тили бирдей болгон. *Хун мамлекети кеңири мейкиндикти ээлеген. Хун падышалары көптөгөн элдерди баш ийдирип турган шартта жана саясий кырдаалдын өзгөрүшүнө байланыштуу хун уруулары Түндүк Кытайдан тартып Теңиртоонун чордонуна чейин жайылган. Ушул заманда хун жамаатынын курамы өзгөргөн. Ал мурда жалаң гана кандаш тууган уруулардын жалпылыгы болгон. Эми хун коому аймактык маанидеги жалпылыкты түзгөн ар кошкон уруулардан турган.*

Түмөн башылар төбөлдөрдүн уругунан чыккан. Бара-бара аларга баш ийген журттардын аймагы кенее берген. Хундардын өлкөсү ар кыл уруу-уруктарды жана хундарга жуурулган башка элдерди да камтып калган. *Жүз башы, түмөн башылар акырындык менен уруктун же уруунун жолбашчысы эмес, аймактык, акимдик жана аскердик башкаруучу болуп өзгөргөн.*

Арийне, уруу-уруктук биримдикти сактоого бийлөөчү төбөлдөр да, эски адатты сыйлоочу жөнөкөй көчмөндөр да умтулган.

Жерге (жайытка) Хундардын ар бири «өзүнчө жер тилкесине болгон менчик ээ болуп, жайыттын жана суунун молдугуна ылайыктап, бир орундан экинчисине журт которгон» делет тарыхый булакта. Арийне, жерге карата жеке менчик хун империясында жана кийинки түрк-монгол көчмөн мамлекеттеринде болгон эмес.

Жерге карата жамааттык (уруктук же уруулук) менчик Модэ-шанүйдүн тушунан тартып өзгөрүүгө учураган. Жер эми жалпы

мамлекеттик менчикке айланган. Модэ-шанүйдүн «жер – мамлекеттин негизи» деген сөзү хундардын да, алардын тарыхый мураскери – көчмөн түрк элдеринин да жерге карата саясатынын символу болуп калган.

Мамлекет башчысы катары шанүй өз өлкөсүнүн ар кыл аймактарын уулдарына, бир туугандарына ж. б. жакындарына, таасирдүү уруулардын төбөлдөрүнө ыйгарган. Алар өз кезегинде чакан аймактарды кол астындагы төбөлдөргө бөлүп берген. Кийинкилери болсо өзүлөрүнөн төмөнкү тепкичтегилерге берген. Акыры карапайым көчмөндүн бүлөсүнө өзүнчө конуштар журт катары энчиленген. Жайытты мындай пайдалануу системасы кылымдар бою сакталып келди.

Хундар жана мыйзам Байыркы хундардын коомдук жашоо эрежелери эзелтен бери укум-тукумга өтүп келаткан *адатка* негизделген. Кытайлар үчүн «алардын мыйзамдары женилдей көрүнүп, оңой эле аткарылчудай» сезилген. Чоң кылмыштарды жасагандар өлүм жазасына тартылган. Уурулугу ашкереленген адамдын үй-бүлөсү кошо жазаланып, мүлкү тартылып алынган. Сот жообуна тартылгандардын тагдыры он күндүн ичинде чечилген.

Шанүйдүн бийлиги күч алган доордо жалпы мамлекеттик кызыкчылык үчүн да жазалоо эрежелери пайда болгон. Маселен, аскердик тартипти бузгандар, аскердик милдетин өтөөдөн кечиккендер, хун мамлекетинин таламына каршы иш жасагандар өлүм жазасына тартылган.

Диний ишенимдери Хундар башка байыркы түрк уруулары сыяктуу эле көк асманга сыйынышкан. Көктү туюнткан «теңир» сөзү хундар доорунан мурасталган (Эки Дарыя аралыгында байыркы шумерлер да б. з. ч. 4–3- мин жылдыктарда көктү «дингир» деп атаган). *Теңир* – бир эле учурда көктү да, анын рухун – ээсин да туюнткан. *Теңир* адамдын, жалпы эле мамлекеттин тагдырына кийлигише алат, кут да берет, жазалай да алат деп түшүнүшкөн. Кыргыз элиндеги «Тенир жалгасын» деген сөз ошол доордон келип жеткен.

Жалпысынан, хундар Тенирден кийинки орунда турган башка кудайларга да табынышкан. Аалам чырагы болгон Күнгө, Айга, жылдыздарга, ошондой эле жашоо очогу болгон Жерге, молчулук булагы болгон Сууга, тоо-ташка, ата-бабаларынын арбактарына сыйынышкан. Хун төбөлдөрүнүн жалпы курултайы учурунда кудайларга курмандыктар чалынган. Шанүй да ар күн сайын Күнгө жана Айга табынып турган. Хундар тиги дүйнөнүн бар экендигине да ишенишкен.

Үй-бүлө мамилелери Хундарда үй-бүлөнүн кожоюну – эркек болуп, үй-бүлө патриархалдык мүнөздө эле. Аялы үчүн күйөөнүн, балдары үчүн атанын сөзү милдет болгон. Түмөн-шанүйдүн мисалында бардар адамдар жана төбөлдөр эки (же андан көп) аял алганга акылуу болгондугун билебиз. Шанүйдүн мурасчысы катары адатта анын уулдарынын улуусу дайындалган. Агасы өлсө, жесир калган жөнөсүн кайнисине никелөө салт болгон. Хун жигити өз уруусунан башка уруудагы кызга үйлөнгөн (*экзогамия*). Үй-бүлө мүчөлөрүнүн бири кылмыш кылганы аныкталса, башка бир туугандары да чогуу жазаланышкан.

Хун доорунун үй-бүлө мамилелери кийинки түрк элдеринин коомдук тарыхына из калтырган.

1. Көчмөн турмуш деген эмне?
2. Колонорчулуктун кандай түрлөрү өнүккөн?
3. Аң уулонун кандай мааниси бар?
4. Хундар жерди иштетчү беле?
5. 24 огуз уруусу менен хундардын 24 түмөн башысынын байланышы барбы?
6. Шанүй титулу кимге таандык?
7. Жерге карата менчик кандай түрдө эле?
8. Хундардын диний ишеними кайсы элдердикине окшош?

§ 6. Улуу Хун империясы жана анын коншулары (б. з. ч. II к.)

Модэ-шанүй жана хань (кытай) императору Гао-цзү

Чыгыш, батыш, түндүк тарабындагы коңшу көчмөн элдерди каратып же сүрүп салууга жетишкен соң, Модэ-шанүй кайрадан түндүк тарапты көздөй дагы арылап бет алды. Көчмөндөр отурукташкан элдер менен эриш-аркак чарба жүргүзүүгө дайыма умтулушкан. Кээде бул максатты баскынчылык жортуулу аркылуу ашырууга аракеттенишкен. Кытайдын жибегі, эгини, зергердик жасалгалары хун төбөлдөрү мурдатан эле кызыгып келген товарлар¹ эле.

Хань сулалесинин негиздөөчүсү Лю Бан (императордук титулу – Гао-цзү) б. з. ч. 202-ж. ички согушта женип чыгып, Кытай кайрадан бирдиктүү империяга айланат. Бирок хундардын түндүктөн басып кириши кытайлыктарды оор абалга кептеди.

Хундар Ман чебин каратышты. Чептин башкаруучусу колго түштү. Модэ-шанүйдүн колу андан ары илгерилеп, чек арадан ичкери 250 чакырымга сүнгүдү. Бул учур б. з. ч. 200-ж. кыш маалы эле.

¹ Товар («тавар», эски түрк сөзү) – сатык үчүн өндүрүлгөн буюм, зат же мал.

Модэ-шанүй кытай кошуунунун алдынкы бөлүгүн айлакердик менен талкалоону чечти. Ал эми кытай аскеринин башында согуштук тажрыйбасы бай император Гао-цзунун өзү турган эле.

Байдэн Шаньси вилайетиндеги Пинчэн шаарынын жанын-
буктурмасы да Байдэн тоосу бар эле. Модэ-шанүй дал ушул тоонун жанына чегинимиш болуп келип, кытай аскерлеринин тандамал бөлүгүн император менен кошо буктурмага такады. Гао-цзу жана анын колу жети күн бою азык-түлүксүз камоодо турду.

14. Хун империясын негиздөөчү – Модэ-шанүй. «Огузхан тууралуу легенда» китебиндеги миниатюрадан.

душмандарына жардамга келүүчү аскерлерге чамасы жетпей турганын сезгенден улам Байдэн буктурмасын ачып берген эле.

«Тынчтык менен тууганчылыкка негизделген келишим»

Гао-цзу бул камалоодон кутулган соң, хундардын экономикалык талаптарын аткарган келишимди түзүүгө аргасыз болду. Бир катар сүйлөшүүлөрдөн соң б. з. ч. 198-ж. эки өлкөнүн ортосунда «Тынчтык менен тууганчылыкка негизделген келишим» түзүлдү. Бул келишим иш жүзүндө хун мамлекетине Хань сулалесин (династиясын) көзкаранды кылып койгон.

Келишимге ылайык Хань сулалесинин тектүү бийкечтеринин (император тукумунан чыккан) бири Модэ-шанүйгө токол болмок. Жыл сайын хундарга Кытайдан жибек, башка кездемелер, шарап, күрүч жана азык-түлүктүн түрлөрү жиберилип турмак.

Гао-цзуга анын мартабалуу бир кызматчысы императордун улуу кызын Модэ-шанүйгө берүүнү сунуш кылып: «Модэ тирүү кезинде, албетте, сиздин күйөө баланыз болот. Ал эми анын көзү өткөндөн кийин сиздин кызыңыздын уулу шанүй болуп калат. Дегинкиси, жээни таятасына тената чыккан учур болду беле? Ошентип, эч кан-

Бул оор жагдайды жымсалдоо үчүн кытайдын ордо тарыхчылары кийинчерээк мындай уламыш чыгарышкан: Гао-цзу өзүнүн чабарманы аркылуу Модэ-шанүйдүн аялына баалуу белек жана кытайлык сулуу кыздын сүрөтүн тымызын жеткиртет. Ошол кытай кызына шанүй үйлөнүп алат деп чочуган каныша Модэ-шанүйдү кытай аскерин камалоону токтотууга көндүргөн имиш.

Чындыгында хундардын каардуу өкүмдары курчоодо калган

дай согушу жок эле хундарды акырындап малай кылып алууга болот», – дейт. Бирок Гао-цзу өзүнүн кызынын ордуна карапайым үй-бүлөдөн бир кызды жөнөтүп жиберет. Арийне, жыл сайын хундарга Кытайдан жөнөтүлүп турган белек-бечкектер чындыгында оор алык-салыктын жымсалданган түрү эле.

Гао-цзу өлгөндөн үч жылдан кийин, б. з. ч. 192-ж. Модэ-шанүй хань императорунун жесири Люйхоунун өзүнө никелешүүсүн сурап, орой кат жиберген. Каныша өз өлкөсү үчүн согуштун эч керексиздигин түшүнүп, бул шылдынга чыдаган. Алык-салыкты мурдагыдай эле төлөө менен бирге, Модэ-шанүйгө императордук эки мыкты арабаны жана ага чегилүүчү сегиз атты белек кылган. Бул келишим эки тарап үчүн тең пайдалуу болгон.

Йүэчжилер менен болгон согуш

Модэ-шанүй батыштагы атаандашы йүэчжилердин мамлекетин ойрондоону максат кылды. Обогу хундар түндүк-батыштагы усундарды басып алган. Усундардын бийлик эгеси өлтүрүлгөн. Анын уулун Модэ-шанүй өзүнүн ордосуна алдырып, тарбиялаган. Хундар усундарды талоонго алышкан эмес. Тескерисинче, дурус мамиле кылуу менен аларды йүэчжилерге каршы пайдаланууну көздөшкөн. Усундардын алиги ханзаадасына *гуньмо* (күн-бий) титулун ыйгарып, өз элине бийлөөчү кылып койдү. Хундарга вассал¹ болгон усундар эми йүэчжилерге каршы саясат жүргүзө башташат.

Кытайдагы Хань сулалеси алык-салык төлөп, моюн сунуп калган соң, Модэ-шанүй хундардын батыштагы йүэчжилерге карай колун баштады. Көп жылдарга созулган бул уруштун учуна жетпей, Улуу Хун мамлекетин негиздеген Модэ-шанүй б. з. ч. 174-ж. каза болгон.

Анын ордуна уулу Гийүй тактыга отурган. Ал Лаошань-шанүй ысымын алган. Лаошань-шанүйдүн эң негизги милдети – батыштагы согушту ийгиликтүү аяктоо эле.

Йүэчжилердин чакан тобу бөлүнүп, *кичи йүэчжи* деп аталып калган жана Наньшандын аймагында (Цайдам өрөөнү менен Алашань чөлүнүн ортосундагы тоо кыркасы) кала берген. *Чоң йүэчжилер* болсо кармашуусун уланткан.

Йүэчжилердин батышка журт которуусу

Лаошань-шанүй атасы сыяктуу эле эр жүрөк колбашчы болгон. Ганьсу жана ага жамаатташ аймактардагы йүэчжилерди батышка сүрүүнү улантып, Лаошань-шанүй йүэчжилердин өкүмдары Кидолуну жеңген.

¹ Вассал – башка мамлекетке козкаранды, багыныкы болгон ээлик.

Бул чечүүчү уруш б. з. ч. 174–165-жж. болгон. Урушта Кидолу курман болгон жана анын баш сөөгүн Лаошань-шанүй ичимдик ичүү үчүн идиш кылып алган.

Чон йүэчжилердин калган-катканы Чыгыш Түркстанга ооп, андан соң батышты көздөй журт которууга аргасыз болушкан. Чыгыш Түркстан менен Жетисуудан аларды усундар сүрүп чыгарган.

Б. з. ч. II к. ортосунда йүэчжилер Сырдарыяны кечип өтүп, Амударыянын өрөөнүнө жеткен. Б. з. ч. 129-ж. алар Грек-Бактрия падышалыгын толук талкалап, *Кушан мамлекетин* негиздешет. Алгач Кушан падышалыгы Бактрия аймагын, т. а. азыркы Афганстандын түндүгүн жана ага чектеш Өзбекстан менен Түркмөнстандын түштүк аймактарын камтыган. Бул мамлекет кийинчерээк Түндүк-Батыш Индияга чейин кеңейет.

Кытай тилинде *йүэчжи* деп аталган бул эл өздөрүн *тохар* деп аташкан. Тохарлар инди-европалык тилде сүйлөгөн элдердин чыгышка – Түндүк Кытайга чейин жетип, кайра батышка сүрүлгөн өкүлү болгон. Ал эми айрым окумуштуулар йүэчжилерди согду деп эсептешет. Тарыхый Бактрия аймагы (Афганстандын түндүгү жана Борбордук Азиянын ага чектеш түштүк аймагы) б. з. ч. II к. акырынан тартып *Тохарстан* деп аталып калган.

Хань сулалесинин баш көтөрүшү Жарым кылымдан ашуун хундарга салык төлөп турган Хань сулалеси б. з. ч. II к. ортосунан тартып чыңдала баштады. Император *Цзинь-ди* (б. з. ч. 157–141-жж.) атайын үйүр-үйүр жылкыларды өстүрүп, оор куралданган атчандардын кошуунун түзгөн. Өз кошуунун даярдоодо кытайлар хундардын тажрыйбасын пайдаланууга умтулушкан.

Хань сулалесинин гүлдөп өскөн доору б. з. ч. 140–87-жж. *тактыда отурган таланттуу реформатор, алысты көрө билген император У-динин (Бу-ти) мезгилине таандык*. Ал күчтүү, борбордошкон бийликти кайрадан калыбына келтирген. Конфуцийдин окуусу мамлекеттик идеология катары жарыяланган. Бирок конфуцийчилердин чет жерлерди басып алууга каршы жобосу У-дини ынандырган эмес. Ал алыскы жортуулга жарамдуу атчандар кошуунун хундардын үлгүсүндө даярдоо ишин аяктап, өз өлкөсүн жарым-жартылай көзкарандылыктан бошотууга ашыккан.

Чжан Цядин элчилик иш-аракети жана алгачкы саякаты Хань сулалесинин императору У-ди «варварларды башка варварлардын колу менен жеңүү» деген усулду пайдаланууну көздөгөн. Ушундай максатта ал хундар сүрүп салган йүэчжилерди табууну, алар менен хундарга каршы согуштук ынтымак курууну

болжоду. Ордо кароолунун офицери Чжан Цянь үчүн жүз адам бөлүнүп берилип, ал алыскы сапарга аттанды. Буга чейин кытайлардын Чыгыш Түркстандан аркы батыш тараптагы аймактар тууралуу түшүнүгү жок эле. Чжан Цянга жардамчы, тилмеч жана жол көрсөтүүчү болуп теги хун Таны аттуу адам кызмат кылган.

Б. з. ч. 138-ж. Чжан Цянь Кытайдын баш калаасынан түндүк-батышка карай сапар тартты. Наньшань тоолорунун түндүк тарабына өтөрү менен эле бул элчи хундардын колуна түшүп калат. Бирок шанүй Гунчэн (б. з. ч. 161–126-жж. бийлеген) туткундарга ырайым кылган. Ал түгүл Чжан Цянь аксөөк хун кызына үйлөнүп, уулдуу болгон. Ал он жылга жакын мезгилде хундар жана алардын коншулары тууралуу маалыматтарды чогултуп, бул элдердин жер шарттарын үйрөнгөн. Б. з. ч. 128-ж. аялын, уулун, досу Таныны кошуп алып, качып чыгат да, усундардын өлкөсүнө келет. Ысыккөлдөгү усундардын баш калаасы Чигуну¹ көрөт. Нарын аркылуу Чыгыш Ферганадагы Даван мамлекетине барат. Акыры Зарафшан дарыясынын өрөөнүнө келип, йүэчжилердин (тохарлардын) ордосуна жетет. Бул учурда тохарлар Бактрияны каратып, чон аймакты ээлеп алган эле. Арийне, йүэчжилердин бийлик эгеси хундардан өч алууну ойлоп да койбоду. Кытайлар менен согуштук ынтымакты түзүүдөн баш тартты.

Чжан Цянь Памир, Алай тоолору, Тарим өрөөнү, Лобнор көлү аркылуу келатып, хундарга дагы тутулуп калат. Б. з. ч. 126-ж. гана ал үй-бүлөсү жана досу Таны менен Кытайга кайтып келген.

Чжан Цянь чогулткан маалымат илимий-географиялык жана соода-экономикалык жактан Кытай үчүн чон ачылыш болгон. Ал Чыгыш Түркстанга жана Борбордук Азияга, андан ары карай Индияга жол ачкан. Кытайдан Индияга алып баруучу кыска жол бар экендигин биринчи жолу аныктаган. Ошол алгачкы саякатында Чжан Цянь 25 миң *ли*² (12,5 миң чакырым) жолду басып өткөн.

Чжан Цяндын саякаты буга чейин акырындап калыптана баштаган Улуу Жибек жолунун башаты эле.

Келишимдин бузулушу «Тынчтык менен тууганчылыкка негизделген келишимди» б. з. ч. II к. биринчи жарымында негизинен хун падышалары өздөрү бузуп турушар эле. Кытай императору У-ди алгачкы жылдары бул келишимди бузууга даай албады.

¹ Чигу (Чигучэн) – Ысыккөл өрөөнүндө жайгашкан шаар. Чигучэн кытайча «Кызыл өрөөндүн шаары» дегенди билгизет. Б. з. ч. II к. Усун мамлекетинин борбору болгон.

² Ли – кытайлык аралыкты өлчөөчү чен бирдиги. 1 ли болжол менен 0,5 км.

Б. з. ч. 133-ж. кытайлар Ман шаарына кол салууга тынчылары аркылуу хундарды көкүтүштү. Бул шаардын жанында 100 миң найзалуу хун кошуунуна каршы 300 миң аскерин даярдап, кытай колбашчылары бугуп турду. Бирок кытайлык колбашчылардын бирин Гүнчэн-шанүйгө кармап келишет. Ошентип, кытайлардын сыры белгилүү болуп калды.

Келишимди бузууга батынып, бети ачылып калганы менен У-ди дароо эле жүрүшкө чыга койбоду. Буга б. з. ч. 131-ж. табигый кырсык – Хуанхэ дарыясынын өз нугун өзгөртүшү жолтоо болду. Көп өтпөй У-ди кытайлык соодагерлерге хундардын өлкөсүнө товар чыгарууга тыюу салды. Мындан тышкары атчандардын төрт түмөнүн өзүнүн ушул буйругун аткаруу үчүн жиберди.

Арийне, Гүнчэн-шанүй өлгөнгө чейин (б. з. ч. 126-ж. кыш маалы) хундар өз жемин жедирген эмес. Атүгүл, Вэймынь аймагына (Пекиндин батышына) чейин кирип барып, 3 миң адамды туткундап кайтышкан.

Ичисе-шанүйдүн такка отурушу Гүнчэн-шанүй өлгөн соң, хундардын ордосунда так талашуу күрөшү жүрдү. Сол канат (чыгыш) лули-ван Ичисе өзүн-өзү шанүй жарыялаган. Гүнчэндин уулу Уй-би Кытайга баш пааналап качып барып, чет жерде өлгөн.

Ичисе тез эле ордо биримдигин калыбына келтирип, алтүгүл б. з. ч. 126-ж. Кытайдын түндүк-чыгышына жортуул жасаган. Хундардын дагы бир беги батышта Ордос аймагына жортуул жасап, жаны курулган Шофан чебин кыйратып кайткан. Арийне, өтө кеңири аймакты ээлеген хундардын таасири Ичисенин тушунда алсырай баштады. Күчтөнгөн Хань империясы хун биримдигин бузууга тынымсыз аракет кылып турган.

Согуштун хун жерине көчүшү Тынчы жана саякатчы Чжан Цяндын аман-эсен кайтып келиши Кытай императору У-динин тышкы саясатты реалдуу нукта жүргүзүүсүнө түрткү болду. Азырынча Кытай өз күчүнө гана ишенүүгө аргасыз эле. У-ди жеңил куралданып, күлазыгын жанына ала жүргөн атчандардын кошуундарын түзүүгө өттү. Б. з. ч. 124-ж. колбашчы Вэй Цин жетектеген кытайлык 100 миң аскер хундардын батыш канатына кол салды. Хундардын чжуки-беги аран качып кутулуп, 15 миндей адамы кытайларга туткунга түшөт. Кытайлардын ийгиликтүү жортуулдарынын бирине катышып, өз салымын кошкон саякатчы Чжан Цян жогорку мартабадагы чинди алган.

Арийне, кийинки жылы хундар кайрадан жүрүшкө чыгып, кичине да болсо ийгиликке жетишип турду. Кытай кошуундарынын

ийгиликсиз аяктаган бир жүрүшүнөн соң саякатчы Чжан Цян күнөөлөнүп, өлүм жазасына өкүм кылынган. Бирок, өкүм кайра өзгөртүлүп, ал бардык даражасынан ажыратылган.

Жалпылап айтканда, б. з. ч. 124–123-жж. тартып хундар менен кытайлардын ортосундагы алоолонгон согуш оту хундардын мекенине (азыркы монгол талааларына) көчкөн.

**Кытайга
качкан бек**

Б. з. ч. 121-ж. хундардын батыш тараптагы журттарын бийлеген эки бек жүрүш маалында женилип, он миндеген адамдары өлүп же туткун болуп кетти. Ичисе-шанүй каарданып, жазалоо үчүн аларды өзүнө чакырды. Бул эки бек бийлеген жер Ганьсунун талаа тилкесинде эле. Жазадан жалтайлаган эки бек Хань сулалеси тарапка өтүп кетүүнү чечишет. Бирок эки бектин бири Сүчү адепки ал оюнан айнып калат. Ошондо Сүчүнү экинчи бек Хунье өлтүрүп, анын тун уулун туткундап алып, кытайларга өтүп кетет. Кара жанын сактап калыш үчүн Хань империясы тарапка ооп кеткен хун бектери жана колбашчылары кийин да өз элинин тарыхында кайгылуу из калтырышкан. Ал эми Сүчүнүн уулу атбагар кул болуп жүрүп, У-динин көзүнө чалдыгып калат да, ордо кызматына алынат. У-динин керээзи боюнча ал башка ишенимдүү адамдар менен бирге жаш император Чжао-диге жардам берип, мамлекеттик кеңсени (канцелярияны) башкарган. Кытай империясына кызмат кылып кеткен мындай адамдар кобойо берген.

Ошондой эле өз ыктыяры же атайын тапшырма менен хундардын аймагына өтүп, хундардын арасында жашап, отурукташкан турмуш өрнөгүн көрсөткөн кытайлар да болгон.

Кош жортуул

100 миң атчан аскери менен эки кошуунду б. з. ч. 119-ж. У-ди хундардын ичкери аймагына жиберди. Бир кошуунду Вэй Цинь жетектеп, Гоби чөлүнүн түздүгүнө келди. Ичисе-шанүй ал кезде ордосун түндүккө көчүрүп жиберүүгө үлгүргөн. Ичисе-шанүйдүн колу кечке чейин кытайларга каршы каармандык менен салгылашты. Чөлдүн кум урган кечки шамалы хундардын жаа менен атуусун кыйындатты. Уруш кылыч менен найзага көчтү. Хундар түн жамынып чегинишкени менен, кандуу салгылашууда алардын 19 миң жоокери набыт болгон. Бирок Вэй Цинь женишке жетишкени менен кытай кошууну 100 миң аргымагынан айрылган. Бул анын өлкөсү үчүн өтө оор жоготуу болгон.

Кытайлык экинчи кошуунду Хо Цүй-бин деген колбашчы жетектеген. Ал хундардын чыгыш канатынын чжуки-бегин талкалап, 70 миндей адамды туткундаган. Бул жүрүштүн натыйжасын-

да кытайлар хундарды азыркы Халха жергесин (Түндүк Монголияны) карай сүрүп салышкан.

Эми Гоби чөлү хундар менен кытайлардын чеги болуп калды. Кытайлар өз армиясын түштүккө – Түндүк Вьетнамга, түштүк-батышка – тибет урууларына, түндүк-чыгышка – корейлердин Чосан мамлекетине каршы багыттаган. Мындай жагдай хундардын күч топтоп тыныгып алышы үчүн ыңгайлуу мүмкүнчүлүктү түзгөн.

Чжан Цяндын Кытай императору У-ди Чжан Цянди өзүнө акыркы элчилиги чакырып, батыш өлкөлөрү тууралуу сурап турар эле деп жазышат тарыхчылар Сыма Цянь жана Бань Гу. Чжан Цянь ушундай маектердин биринде усундар жөнүндө кеп салып, бул элди Кытай менен согуштук ынтымакка чакырууга кенеш берди. «Эгерде бул иш онунан чыкса, анда хундар өзүнүн оң колунан ажырагандай болор эле. Анын үстүнө, усундардын батышындагы өлкөлөр, анын ичинде Бактрия өлкөсү, империянын сырткы букараларынан болот эле», – деген Чжан Цянь.

Бул кеңешке муюп, У-ди ага 300 кишиден турган аскер жана көптөгөн белек-бечкектерди берип, сапарга аткарды. Чжан Цянь усундардын баш калаасы Чигуга (Ысыккөл) чейин жетип, андан батыштагы өлкөлөргө – Парфияга жана Индияга өзүнүн ишенимдүү өкүлдөрүн жиберген. Усундар менен хундарга каршы ынтымак түзүү тууралуу макулдашып алып, б. з. ч. 115-ж. Чжан Цянь Кытайга кайтып келген жана бир жылдан соң дүйнөдөн кайткан.

Кылымдын Б. з. ч. II кылым Борбордук Азиянын жана ага жыйынтыгы чектеш ири аймактын бийлөөчүсү болуп турган хундардын тарыхынын жаркын барактарына күбө болду. Бул кылымдын алгачкы алтымыштай жылы Хун империясына Кытайдын Хань сулалеси да баш ийип, салык төлөп, милдеттүү түрдө тектүү кыздарынан жиберип турган. Көчмөн мамлекеттүүлүктүн негиздери өнүккөн. Хун империясы гүлдөп-өсүп турган чакта хундарга тектеш кыргыз, динлин, усун сыяктуу уруулар анын курамына кирип, саясий тажрыйба алышкан. Алардын өзара тилдик, диний, маданий алакалары күчөгөн. Түрк элдеринин кийинки жалпы тарыхый окшоштуктары үчүн олуттуу башат ачылган.

Арийне, кенири мейкиндикти басып алуу, жергиликтүү бектердин өз алдынчалыгынын күчөшү, усундар сыяктуу мурдагы ынтымакташтарынын четтеши, тынымсыз согуш аракеттери, акырындап бирдиктүү Хун империясынын келечегине терс таасирин тийгизген. Буга төбөлдөрдүн ичара жаңжалдары кошул-ташыл болду.

Кытайда бийликке реформаторлордун келиши, император У-дин ички чарбалык, социалдык, саясий өзгөрүүлөргө таянып, аскердик реформа жүргүзүшү хундар үчүн сырткы коркунучту туудурган. Дал ушул кылымдын акыркы чейрегинде согуш аракеттери хундардын мекенине көчкөн. Хундарды бирдиктүү мамлекетти сактап калуу үчүн күрөшүү зарылдыгы да күтүп турду.

Ошону менен бирге б. з. ч. II кылым көчмөндөрдүн отурукташкан калктар менен тыгыз байланыштарынын, хундардын жана Хун империясынын карамагына кирген элдердин маданий өнүгүүсүнүн да күбөсү болду.

ДАРЕКТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

Хундар: чарбасы, мамлекеттик түзүлүшү

Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. М., Л., 1950. 39–40, 46–50–66.

Өкүмдарлар (падыша) Тхан менен Юйдун бийлик кылган учурларына¹ чейин эле Шань-жун, Хяньюнь жана Хуньюй муундары (уруулары)² бар болчу. Алар Кытайдын түндүк чектеринин аркы (чет элдик) тарабын мекендешип, мал-жаны менен жайыттан (конуш) жайыт которуп көчүп жүрүшөт. Үй жаныбарларынан жылкыны, ири мүйүздүү бодо (уй, өгүз) жана майда малды (кой, эчки) көп кармашат: тоолорду, эшектерди, асыл тукум аттарды (бээлерди) да төлдөтүшөт. Жайыт отунун (чөбүнүн, мал оттой турган) жана суусунун (ичкенге жана мал сугарганга) болушуна карап, бир орундан экинчи орунга көчүп жүрүшөт. Отурукташкан шаарлары да, кыштагы да жок, дыйканчылык кылышпайт; бирок ар биринин өз-өзүнчө жер аянты бар. Жазуусу жок, ал эми мыйзамдары оозеки жарыяланат. Бала койго мингенге жарагандан көп өтпөй чымчык, канаттуулар менен жапайы майда жандыктарга жаа тарта баштайт; бир аз чоңойо түшкөндө түлкү жана коён атып алып, азык камдашканга жарайт. Саадакты тагынып, жааны жакшы ата билгендердин баа-ы жоо-жарактуу, ат-тондуу кошуунга кошулат. Бош учурда конүмүш үйрөнгөн адат боюнча мал артынан жүрүп, аңчылык кылышат, кайберендин эти менен тамактанышат. Ар бир жортуулдун алдынала аскердик машыгуу жүргүзүшөт.

Аларга мүнөздүү тубаса касиеттердин маңызы ушундай. Алардын жаасы жазы, бийик, жебеси узун, кылыч менен найзасы кыска келет... Башкаруучусу баш болуп, бардыгы баккан малдын этин жешет; малдын жана андын терисинен, жүндөн жасалган кийим кийишет... Атасы өлгөндө балдары өгөй энесине үйлөнүшөт; агалары өлгөндө инилери жеңелерине үйлөнүшөт...

Ал кезде дунху тукуму күчтүү эле. Юэчжи (йүэчжи) тукуму гүлдөгөн абалда болчу. Хундардын шанүйүнүн ысымы *Туман* болгон... Шанүйдүн Модэ аттуу (Маодунь) мурасчысы бар эле; кийин анын кичи аялынан уул төрөлөт; Шанүй тун уулун

¹ Тхан – эзелки Яо аттуу өкүмдары, б. з. ч. 2357-ж. такка отурган; Юй – эзелки кытайдын Шунь аттуу өкүмдары, б. з. ч. 2255-ж. такка отурган.

² Байыркы кытай булактарында *хундар* – *хуньюй*, *хяньюнь*, *хун* деген аттар менен белгилүү.

(ордодон) четтетип, тактыга кичүүсүн котормөлөгүсү келген: андыктан Модэни йүзч-жилерге ак үйлүү аманатка жоноткон. Модэ йүзчжилерге келер замат Түмон тез арада йүзчжилерге кол салат. Йүзчжилер Модэни өлтүргүлөрү келген, бирок Модэ алардын аргымагын уурдап минип, үйүнө качып кетет. Түмон аны эр эсептеп, ага 10000 атчан аскер бөлүп берген. Модэ ышкырыктуу жебе жасап, өз аскерлерин ат үстүндө жаа атууга машыктыра баштап, мындай буйрук берет: кимде-ким ышкырыктуу жебе учкан тарапка ок (жебе) атпаса алардын баарынын башы алынат. Модэ өз аргымагына ышкырыктуу ок аткан. Айрым жан-жокорлөрү атууга батынбаган, (ошондо) Модэ токтоосуз аргымакты атпагандардын башын алган. Бир аз убакыт өткөн соң Модэ өзүнүн оти сүйгөн аялын ышкырыктуу жебе менен атат, жан-жокорлөрүнүн кээ бирөөлөрү эси чыгып, атууга батына алышкан эмес. Модэ алардын да башын алат.

Дагы бир аз убакыт өткөн соң Модэ аңчылыкка чыгып шанүйдүн аргымагын мээлеп, ышкырыктуу жебе менен жаасын тартып жиберет. Жан-жокорлөрдүн бардыгы аны (аргымакты) атышат. Эми жан-жокорлөрүн каалагандай жумшаса болоруна Модэнин көзү жетет. Өз атасы Түмон-шанүйдүн артынан ак уулап ээрчип жүрүп, ал ышкырыктуу жебе менен Түмонду атат. Жан-жокорлөрү дагы Түмон-шанүйдү көздөй жаа тартышат.

Ошентип Модэ Түмонду өлтүрүп, өгөй знесин кичүү иниси менен жана ага баш ийүүнү каалабаган аксөөктөрдү өлүмгө буюрду да, өзүн шанүй жарыялады¹. Анын 300 миңден ашуун аскери бар эле. ...

Модэнин учурунда хундар ото күч алып жогорулаган: түндүктөгү кочмон уруулардын бардыгын багындырып, түштүктө ал кытай окумдарына теката болот; андыктан мурасталуучу мамлекеттик чиндерди дагы сүрөттөөгө болот. Булар түзүлгөн: 1) Батыш жана Чыгыш Чжуки-ван (Хян-ван); 2) Чыгыш жана Батыш Лули-ван; 3) Чыгыштын жана Батыштын улуу жолбашчысы (Да-гян); 4) Чыгыштын жана Батыштын улуу Дууюй (Да-Дуюй). 5) Чыгыштын жана Батыштын улуу Данхусу; 6) Чыгыштын жана Батыштын Гуду-хзусу.

Хундар акылманды Чжуки деп аташат: ошондуктан тактынын мурасчысы дайыма Чыгыштын Чжуки-ваны болот. Чыгыш жана Батыш Чжуки-вандардан тартып Данхуга чейинки эң жогорку чендердин 10 миңден, ал эми андан төмөнкүлөрдүн бир нече миңден атчан аскери бар.

Бардыгы 24 аксөөк төрө, алар жалпы түмонбашы (Ван-ки) аталышат... Хуань, Лань жана кийинчерээк Сюйбу тукуму (уруу – урук) үчөө тең атактуу тукумдар... 24 аксөөк төрөнүн ар бири иш жүргүзүү үчүн өз миң башыларын дайындайт...

Алардын мыйзамы: курч курал-жаракты жана темир чокморду уурдап алса — өлүм жазасына тартылат; уурулук үчүн үй-бүлөсү таланып-тонолот, жеңил-желпи кылмыш үчүн бети тилинет, оор кылмыш үчүн — өлүм.

Кийинчерээк², түндүктө алар хуньюйлардын, күйешелердин, динлиндердин, гэгундардын (кыргыздардын) жана цайлилердин ээликтерин каратышты; андыктан (алардын) аксөөк төрөлөрү менен жолбашчылары Модэ-шанүйгө баш ийип, аны акылман (хянь) деп (бийлигин) тазанышты.

¹ Бул окуя б. з. ч. 209-ж. болгон.

² Бул окуя б. з. ч. 203 – 201-жж. болгон.

А Т Т И Л А (А Д Ы Л)

Соловьев А. Сокровища Аттилы: Исторический роман/ Комментар. В. Мартова. М.: Армада, 1997.

Мартов В. Вступительная статья, перевод из энциклопедии «Британика». (Издание Вильяма Бентона, 1968, т. 2.)

Аттила (?-453) – гундардын (хундардын Европага жеткен бөлүгүнүн) 434-ж. тартып 453-ж. чейинки жолбашчысы, бир кезде Рим империясына кол салган варвар (жапан) уруулардын чыгаан, даңазалуу башкаруучуларынын бири. Батыш Европада аны «Кудайдын каары» деп аташкан. Аттила алгачкы жортуулдарын өзүнүн бир тууганы Бледа менен бирге жасаган. Тарыхчылардын пикири боюнча бир туугандарга алардын агасы Ругила өлгөн соң мураска калган гундардын империясы батышта Альпы тоолору жана Балтика деңизинен тартып, чыгышта Каспий деңизине (Гундардын деңизи) чейин созулуп жаткан.

15. Аттила (Адыл) (?-453-ж.).

Бул башкаруучулар биринчи жолу тарыхый жылнаамаларда Чыгыш Рим империясынын башкаруучусу менен Маргус шаарында (азыркы Позаревак) тынчтык келишимине кол коюуга байланыштуу эскерилет. Ушул келишимге ылайык римдиктер гундарга төлөнчү салыкты эки эсе көбөйтүшмөк, анын өлчөмү мындан ары жылына жүз фунт алтынды түзүшү керек эле.

Аттиланын 435-439-жылдардагы өмүрү жөнүндө эч нерсе белгисиз...

441-ж. римдиктер империянын азиялык бөлүгүндө согушуп жатканынан пайдаланып, ал аз сандагы римдик аскерлерди талкалап, Рим империясынын Дунайды бойлоп өтүүчү

чегарасын бузуп өтүп, римдик провинцияларга кол салат. Аттила көптөгөн шаарларды: Виминациум (Костолак), Маргус, Сингидунум (Белград), Сирмиум (Метровика) ж. б. басып алат да, калкын бүт бойдон кырып салат. Узак сүйлөшүүлөрдүн натыйжасында римдиктер 442-ж. убактылуу тынчтык келишимин түзө алышкан жана өз аскерлерин империянын башка чегарасына жөнөткөн. Бирок 433-ж. Аттила кайрадан Чыгыш Рим империясына кол салат. Алгачкы күндөрү ал Дунайдагы Ратиарийди (Арчар) басып алып кыйратат жана андан соң Наис (Ниш) менен Сердикени (София) көздөй жөнөп, аларды да багындырат. Аттиланын максаты Константинополду ээлоо эле. Бирок гундар бекем дубалдар менен курчалган шаарды басып ала алышкан эмес...

16. Рим Папасы Лев III гундардын колбашчысы Аттиланы Рим дарбазасынын алдында салтанаттуу тосуп алууда.

445-ж. Аттила бир тууганы Бледаны өлтүрөт жана ошондон тартып гундарды жал-

17. Хундар (гундар)
Европада. V–VI кк.

көрүстөнүн эч ким таба албашы үчүн анын соогун көмгөндөрдү жана байлык-кеңчин каткандарды гундар өлтүрүп салышкан. Аттиланын кол сандаган уулдары анын мурас-

18. Хундар (гундар) Дакияда. V к.

гыз өзү башкарат. 447-ж. ... Аттила Рим империясынын Чыгыш провинцияларына экинчи ирет чабуул жасайт...

Анын кийинки жортуулу 451-ж. Галлияга кол салуу болду... Чечүүчү салгылашуу Каталаут талаасында болду... Катуу кармаштан кийин... Аттила чегинип, көп өтпөй Галлияны калтырып кетет. Бул анын биринчи жана жападан жалгыз жеңилүүсү болчу.

452-ж. гундар Италияга кол салып, Аквилей, Патавиум (Падуя), Верона, Бриксия (Брешиа), Бергамум (Бергамо) жана Медиоланум (Милан) шаарларын талкалашат... Бирок ошол жылы Италияда күч алган ачарчылык менен чума гундарды өлкөдөн чыгып кетүүгө аргасыз кылган.

453-ж. Аттила Чыгыш Рим империясына кайрадан кол салууга камына баштайт. Анткени (империянын) жаңы өкүмдары Марциан салык төлөөдөн баш тарткан эле... Бирок Ильдико аттуу кызга үйлөнүү тою болгон түнү жолбашчы уйкуда жатып көз жумат. Жолбашчынын колорлору болуп калышты жана ал түзгөн гундардын империясын өзара бөлүп алышты.

449-жылы өзү барганда Аттиланы көргөн Приск Панийлик (римдик элчилер менен бирге барган тарыхчы) аны кыска бойлуу, кең дапылуу, денеси чымыр, башы чоң, көздөрү өткүр, мурдунун таноолору дердегей, суюк сакал киши катары сүрөттөйт. Ал ачуусу чукуп, абдан өжөр жана курч киши болгон.

1. Модэ-шанүй кытайдын кайсы императору менен согушкан?
2. Байдэн буктурмасынын мааниси эмнеде?
3. Б. з. ч. 198-ж. хун-кытай келишиминин кандай өзгөчөлүгү бар?
4. Йүзчжилер (тохарлар) жөнүндө эмне билесинер?
5. Чжань Цяндын элчилиги жана саякаты тууралуу эмнени билесинер?
6. Чжань Цяндын саякатынын багыты кандай өткөн?
7. Хундардын мекенине уруш майданы качан көчкөн?
8. Хундар Түндүк Кытайдан качан ажыраган?
9. Чжань Цянь үсундарга эмне үчүн кайрадан сапарга чыккан?
10. Б. з. ч. II к. хун тарыхы үчүн кандай натыйжаларды берген?

III бап.

БОРБОР АЗИЯЛЫК БАБАЛАРЫБЫЗ
б. з. ч. I к. — б. з. V к. АРАЛЫГЫНДА

§ 7. Байыркы кыргыздар. «Кыргыз» этнониминин мааниси

Кыргыздардын теги Кыргыздардын тарыхын терең изилдеген академик В. В. Бартольд мындай деп жазган: «Кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы эли болуп эсептелет. Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен, азыркы убакта, өзүнүн аты тарыхта мынчалык эрте эскерилген бир дагы башка эл жок көрүнөт».

Кыргыздардын теги жөнүндө сөз жүргөндө алардын түрк элдеринин бир бутагы экендигинде шек жок. Айрым европалык окумуштуулардын кытай булактарындагы кыргыздардын сырткы өң-түспөлү тууралуу үзүл-кесил кабарга таянып, кыргыздарды түрктөшүп кеткен элдердин урпактары катары божомолдогону да белгилүү.

Арийне, инди-европа тил түркүмүндө сүйлөгөн калктар азыркы учурда ар кыл расага таандык экени белгилүү. Алар сыяктуу эле түрк элдеринин ата-бабасы да б. з. ч. 2-миң жылдыкта европеоид жана монголоид расаларына кирүүчү уруулардын өзара жуурулушуу мейкиндигинде жашашкан. Демек, эзелки түрк тилдеринин биринде сүйлөгөн кыргыздар б. з. ч. 2-миң жылдыкта эле бул эки расанын белгилерин камтыган эл болгон.

19. В. В. Бартольд.

«Кыргыз» аталышы Кыргыздар өзүнө берген аталышты билдирген «кыргыз» сөзү түрк тилдери аркылуу гана чечмеленет.

«Кыргыз» аталышын чечмелеген ар кыл варианттар бар. *Элдик чечмелөө* жана илимий чечмелөө – бири-биринен кескин айырмаланат. Эгерде элдик чечмелөө ар кыл уламыштарга, жомокторго негизделсе, илимий чечмелөө – тилдин байыркы кыртышына негизденүү аркылуу тарыхый чындыкты аныктоо аракети менен айырмаланат. Өз элинин тегин терең үйрөнүүгө ынтызар адам бул эки жагдайды тең эске алышы керек.

Элдик чечмелөө Элдик чечмелөөнүн бир түрү «кыргыз» аталышын «кырк» деген сандын мааниси менен байланыштырат.

Бирлери – «кырк гуз» (кырк огуз уруусу), экинчилери – «кырк жүз» (казактын «жүз» деген уруу бирикмеси сыяктуу уруу бирикмелердин кыркы), үчүнчүлөрү – «кырк кыз» сөзүнөн келип чыккан деп жоромолдошот.

Ошондой эле уламыштардын эң эскилеринин бирин XVI к. ферганалык Сайф ад-Дин Ахсыкенди жазган. Анын «Мажму ат-Таварих» аттуу фарсы тилинде жазылган китеби «Тарыхтардын жыйындысы» деген маанини билдирет. Андагы кабарга караганда Өзгөндүн тоолорунда жашаган огуз урууларына айтылуу Санжар султан кол салган имиш. Бул султан деле башка бир огуздардын башчысы болгон. Бул алааматта кырк гана огуз тирүү калат. Алар Коженттин жанындагы тоолорго барып баш калкалаган. Аксылык молдо Сайф ад-Дин ушул кырк огуздан («кырк гуз») кийинчерээк кыргыздар келип чыккан деп эсептеген.

Ал эми айтылуу *Абу-л-Газы Бахадур-хан* (XVII к.) өзүнүн «Түрк санжырасы» деген эмгегинде кыргыздарды Огузхандын Кыргыз аттуу небересинин урпактары катары баяндайт. Бул түшүнүк да кыргыздарды огуз урууларынын бир бөлүгү катары эсептеген элдик уламыштар менен байланыштуу. *Осмонаалы Сыдык уулу* (1875–1940), *Талып молдо Байболот уулу* (1849–1949) сыяктуу кыргыздын бир катар санжырачылары да Огуз ханды кыргыздардын байыркы ата-теги катары карашкан.

«Кырк кыз» менен кыргыздын ата-тегин байланыштырган уламыштардын бири төмөнкүдөй. Илгери-илгери бир падыша болгон экен. Анын кызы жана кызынын кырк кенизеги – аны дайыма коштоп жүрүүчү тентуш кыздары болгон. Падыша өз кызын эч кимге көрсөтпөй багып чоңойткон. Күндөрдүн биринде сейил куруп жүргөн кыздар өзөн жээгине (башка варианты боюнча – көл жээгине) барышат. Суудагы көбүктү көрүшөт. Ага таң калышып, суу чачышып ойноп, көңүл ачышат. Кийинчерээк ошол көбүк менен ойногон кыздардын боюна бүтөт. Каарданган падыша аларды ээн тоого жеткиртип таштайт. Ошол кырк кыздан туулган балдардын урпактары кийин кыргыз элин түзгөн имиш.

Кытайды монголдор бийлеп турган доорду чагылдырган «Юань сулалесинин тарыхы» – «Юань ши» деген эмгекте да кырк кыз тууралуу айтылат. Кытайлык кырк кыз илгерки бир замандарда Ус жергесине (огуздардын арасына) – түндүк тарапка барган экен. Алардын Ус өрөөнүнүн эли менен болгон никесинен таралган урпактар – кыргыздар имиш. («Ус» аталышын кытайлык кыргыз тарыхчысы Анвар Байтур «огуз» деп түшүндүргөн).

Бул уламышты жазган кытай тарыхчысы: ки-ли-ки-цзы (кыргыз) – бул элдин тилинде «кырк кыз» дегенди туюндурат, – деп өз жоромолун бекемдөөгө аракеттенген. Ал «кыргыз» этнониминин өзүндө да «кырк кыз» түшүнүгү камтылган деп эсептеген.

Байыркы кыргыздар «бөрүдөн тараган» деген кытай булагында жазылган уламыш да бар. Дагы салыштырып көрсөк, кайсы бир кыргыз уруусу өзүнүн тегин бугу эне менен байланыштырса, башкасы – багыш менен, үчүнчүлөрү – илбирс менен ж. б. тотемдик (сыйынуучу) жаныбарлар менен байланыштырышкан. Усундардын жана алтайлык түрктөрдүн, кийинчерээк монголдордун уламышында да өздөрүнүн өкүмдарын көк бөрү менен байланыштырышканы (анын сүтүн ичкен же андан төрөлгөн деп) маалым.

Ал эми кытайлык кыргыз санжырачысы Үсөйүн ажы (1916-ж. туулган) Кыргыз байыркы Огуз хандын кичи аялынан туулган Деңиз хандын урпагы болгон деген уламышты эске алат. Анын пикирине караганда, «кыргыз» сөзү «кыр гез» («кыр киши») деген сөздөн өзгөрүлүп калган имиш. Байыркы түрктөрдүн Калач хан аттуу падышасы болуптур (чынында мындай хан болгон эмес, бирок калач, халач аттуу түрк эли болгон. – Авт.). Баласы чонойгондо чечек чыгып, бети чаар болуп калат. Калач хан буга арданып, кырк кенизекти кошуп туруп, адам көрбөгөн тоонун арасына: «кыр гез» («кырды кезип оокат кыл») деп таштап салыптыр. Тоо арасындагы ал адамдардан (кырк кыз менен Калачтын уулунан) кийинчерээк кыргыз эли пайда болгон экен.

Анвар Байтур жазып калтырган кытайлык кыргыздардын санжырасында Кара хандын уулу Огуз хандын жыйырма төрт небереси болгон делет. Алар бир көк бөрүнү өлтүрмөкчү болушат. Көк бөрү Тенирге жалынып, кыян, сел жүргүздүрөт. Жыйырма төрт огуздун эң кичүүсү тоого (кырга) качып кетип, аман калат. Бул «кыр огуздан» кийинчерээк кыргыздар тараган имиш.

Кыргыздардын айрым урууларына ислам тарай баштаган доордо (X–XV кк.) кыргыз тегин тууралуу уламыштар ислам динин таратуучулар менен да байланыштырыла баштаган. Маселен, «Мажму ат-таварих» деген жогоруда айтылган эмгекте исламдын сопу агымынын баштоочуларынын бири Шейх Мансур ал-Халлаж (өзүн «Ана-л-хакк» – «Мен – Акыйкатмын! Мен кудаймын!» деп жарыялаган сопу; 858–922-жж. жашаган) Коженттеги кыргыздардын жолбашчыларынын атасы катары баяндалган. Кыргыздын Лурхан жана Лур-бузург (Аз-хан жана Аз-бузург) деген жолбашчыла-

20. Эзелки кийимчен кыргыз. (Реконструкция)

ры да ушул Ана-л-хакк (Шайык Мансур) деген адамдын уулдары имиш. Кыргыз санжыраларында Ана-л-хакк сөзү Аналак деп, «Шайык Мансур аты Шаа Мансур, Самансур деп өзгөрүлүп колдонулган учурлар да көп.

XIX к. «Шажара-йи насаб-наме-йи илатийа» – «Элеттиктердин тек жайы (жана) санжырасы» аттуу автору белгисиз кыргызча эмгекте *Ана-л-хакктын* ысмы толугу менен *Шейх Мансур Халаж* деп жазылган. Аны тарыхчы *Анвар Мокеев* тапкан.

Абдыкерим Сыдык уулу (1889–1938) жазып алган санжырада Шамансур деген такыба адам жана анын карындашы Анал жөнүндө сөз жүрөт. Күндөрдүн биринде Шамансур караңгыда бир жакка кетип калып жүргөн Аналдын артынан ээрчип, үңкүргө келет. Ал жерде жородо отурган жаштар аны акелеп-жакелеп жатып шарап ичиришет. Шамансур кызып калат да: «Ана-л-хакк, Мен хам хакк», – деп айта баштайт. Башкача айтканда: «Анал да акыйкат, мен да акыйкатмын», деген. Аны уккан молдолор: «бул өзүн Кудайга (Акыйкат – Алланын ысымдарынын бири) теңеп жатат», – деп ханга даттанышат. Бул санжырада катчылык бар: «Ана-л-хакк» деген арабча сөз «Мен – Акыйкатмын» деп кыргызча которулат, бирок андагы «Ана-л...» бөлүгү кыздын ысымы катары санжырада чаташтырылып айтылып калган. Анал менен Шамансурду хан өлтүртүп, сөөгүн өрттөтүп, күлүн сууга сапыртат. Суу хан сарайындагы көлмөгө куят. Анын көбүгүнө хандын кырк кызы жуунуп, бойлоруна бүтөт. Ошол кыздардын отузунан кыргыздын отуз-уул (он канат) жана онунан – он уул (сол канат) бөлүктөрү тараган имиш.

Жалпысынан, мусулман доорундагы кыргыз санжыраларында адамзаттын баарысынын ата-теги Адам атага жана Обо энеге такалат деп айтылат. Адам атанын тукумдарынын бири Нух пайгамбар (Библиядагы Ной). Жомокто *топон суудан* соң Нух пайгамбардын өзү сактап калган жакындары, жан-жаныбарлар жашоосун улантат делет. Нухтун үч уулу – Хам, Сам (Сим), Йафас (Йафет) болгон экен. Түрк элдеринин мусулмандык санжырасында Йафастын уулдарынын бири Түрк болгон делет. Кыргыз санжыралары дал ошол Түрктүн урпактарынын бири Кыргыз болгон, демек, Кыргыздын түпкү ата-теги да Адам атага барып такалат деп эсептешкен.

Дал ушундай жоромолдорго таянып, мусулман кыргыз санжырачылары Кыргыз ата эң байыркы учурларда жашаган деген бүтүмгө келишкен. М., *Осмонаалы Сыдык уулунун*: «Кыргыз дүйнөгө Мухаммедден – Ага бейкуттук жар болсун! – 3400 ж. мурун келген. Азыр 4700 ж. чамалуу болуп калды», – деген бүтүмү туура көрүн-

генсүйт. Ал эми *Талып молдо Байболот уулу*: «Мындан 4800 ж. чамалуу илгери атагы ааламга белгилүү болгон Огуз хандын бир небереси Кыргыз деген киши экен», – деп жазат.

Тоголок Молдо (Абдыракман Байымбет уулу; 1860–1942) жазган санжырада Нух пайгамбардын үчүнчү баласы Жапистин (Иа-фас) уулу – Түрк. Анын сегизинчи муундагы тукуму – Огузкан. Анын уулдарынын бири – Кыргыз. Түрк атанын тогузунчу муундагы урпагы Кыргыздан тараган эл «мындан мурун 2700 жыл чамасында дайын» деп баяндалган.

Айтылуу кыргыз тарыхчыларынын бири *Белек Солтоноев* (1878–1938) «Кыргыздар хижрадан (мусулман заманынан) 3400 ж. мурун чыккан Огуз хандын небересинен таралганына караганда алар эң эски улут экендигинде шек жок», – деп жазган. Ошону менен бирге 3400 деген эсепке өзүнүн күмөнү, шегі бардыгын да белгилей кеткен.

Тыянактап айтканда, «кыргыз» аталышынын жана тегинин келип чыгышы тууралуу элдик чечмелөөлөрдү билип алуу пайдалуу. Бул уламыштар ата-бабаларыбыз өз тарыхына дайыма кызыгып жүргөндүгүн айгинелейт. Алар санжыралар аркылуу кыргыздын, түрк элдеринин жана жалпы адамзаттын пайда болушу тууралуу ой жүгүртүп келишкен. Демек, алар дүйнө тарыхын, анын ичинде кыргыз тарыхын санжыра аркылуу муундан-муунга мураташкан.

Бирок бул «элдик чечмелөө» менен эле «кыргыз» атынын келип чыгышы тууралуу маселени чектеп коё албайбыз.

Илимий чечмелөө аракеттери «Кыргыз» этнонимин илимий чечмелөөнүн өзгөчөлүгү бар. Себеби кыргыздардын ата-теги сыяктуу уламыштарга таянбастан, түздөн-түз «кыргыз» терминин ар кыл бөлүктөргө ажыратып түшүндүрүүсүндө болуп саналат. Бул жоромолдун ынанымдуулугу анын лингвистикалык (тил илимине тиешелүү), ономастикалык (энчилүү аталыштарды изилдөө илимине тиешелүү) өзөгүнүн туура же калпыс иргелишине байланыштуу.

XIX к. бурят илимпозу *Доржи Банзаров* (1822–1855) «кыргыз» этноними «кырк» санынан жана көпчүлүк санды түшүндүрүүчү «-ыз» куранды мүчөсүнөн турат деген.

Ал эми академик *В. В. Радлов* (1837–1918) өз эмгегинде «кыргыз» этноними «кырк» жана «йүс» («жүз») сандарынан жалгашкан деген пикирин билдирет. Өзбектердин көчмөн урууларынын бири

21. В. В. Радлов

болгон кырк-мен-йүз уруусу кырк менен йүз уругунан турганын, Алтайдагы түрк урууларынын ичинде да йүз уруусу бар экендигин белгилеген. Казактардын үч ордосу өз алдынча Улуу, Орто, Кичүү жүздөргө бөлүнөрүн да В. В. Радлов эскерте кетет.

Башкыр чыгыштаануучусу, профессор Ахмед Зеки Велиди Тоган «кыргыз» аталышынын байыркы түрү «кыркыр» же «кыркер» болсо керек деп түкшүмөлдөйт.

Каракалпак этнографы жана адабиятчысы Давлен Айтмуратов болсо дароо эки вариантты сунуш кылат.

Биринде «кыргыз» сөзүнүн унгусу «кыра-гыз» – «кара эл»; «кара чачтуу эл» деген эң байыркы түшүнүктөн чыкса керек дейт. Экинчисинде «гыз» деген акыркы муунду фарсы тилиндеги «гис» – «өрүлгөн чач» дегенди туюнтуусу мүмкүн деген. Албетте, бул божомолдоо да жасалмалыгы менен айырмаланат.

Тарыхчы **К. И. Петров** (1920–1988) «кыргыз» этноними байыркы түрктөрдүн «кыргу – кырыг» (т. а. «кызыл») деген сөзүнө көпчүлүк санды туюнтуучу -ыз мүчөсүнүн уланышынан келип чыккан деп болжогон.

К. И. Петров сунуш кылган «-ыз» деген мүчө көптүк сан эмес, жуптук санды (маселен, «эгиз» сөзүндө) туюндурган деп аны түрколог **Н. А. Баскаков** сынга алат. Бирок К. И. Петровдун «кыргыз» сөзү «кызыл» түстү туюндурган деген пикирин Н. А. Баскаков колдоого алат. Н. А. Баскаков «мында түс аркылуу дүйнөнүн төрт тарабынын бири элестүү берилиши мүмкүн эле» деген жоромолду колдогон. Ошондуктан ал «кыргыз» этнонимин «кырыг» + «огуз» – кызыл огуздар, т. а. түштүк огуздар (же батыш огуздар) деп түшүндүрүүгө аракет кылат.

Ал эми академик **А. Н. Кононов** (1906–1986) болсо «кырыг» (кызыл) түстү элдин антропологиялык өзгөчөлүгү, кебете-кешпири, келбети, жүзү менен байланыштырган. Чынында да *куу киж*и (сары киши) деген алтайлык уруу бар. *Сары уйгур* деген эл бар. Түрк элдеринде эл аты түс менен байланыштырылган мисалдар арбын. Ушундан улам, А. Н. Кононов сары чачтуу, албырган жүздүү, көзү көк байыркы кыргыздардын сырткы кебетеси «кыргын» – «кыргыт» – «кыргыз» түрүндөгү элдик аталышка шарт түзгөн деген пикирди айткан. Анын оюнча «кыргын», «кыргыт», «кыргыз» сөздөрү «кызылдар», «албырган кызыл жүздүүлөр» дегенди туюнткан.

XX к. 50–80-жж. айрым окумуштуулар «кыргыз» этнонимин түс менен түшүндүрүүгө умтулганы жогоркуда көрүнүп турат.

Демек, илимий түшүндүрүүнүн бир багыты «кырк огуз», «кырк эр», «кырк уруу» деген жоромолдордун тобунан турат. Кийинки багыт кыргыз атын эзелки түрк тилинин болжолдуу «кырыг» («кызыл түс») сөзүнө байланыштырат.

Тыянак. Бул окуу китебибизде тигил же бул илимий жоромол чындыкка жакын деген пикирди таңуулабайбыз. «Кыргыз» этноними түрк тилдеринин негизинде гана чечмелениши мүмкүн экендигин эскертебиз.

Мунун артында чоң маани жатат. Демек, «кыргыз» сөзү – элдин көптөгөн кылымдардан бери калыптанган аталышы. Бул сөз элибизге сырткарыдан берилген аталыш эмес. Тектеш тилдерде сүйлөгөн уруу-уруктардын ичинен эле кайнап чыккан аталыш болуп саналат.

«Кыргыз» этнониминин маанисин чечмелөө өңүтүндө илимий аракеттер улантылууда.

ДАРЕКТҮҮ МАТЕРИАЛ

Кыргыздардын теги

Сайф-ад-дин Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму атут-таворих) /Которгондор: Молдо Мамасабыр Досболов жана Омор Сооронов. Бишкек, 1996. 21–31-бб.

... Азирети Нух Алейхи Саламдын топонунан кийин (топон суудан кийин) андан үч уул, бир кыз калган: Хам, Сам, Йафас... Йафас Карахан, Азархан, Кучихан деген үч уулдуу болду. Карахандын Огуз¹ (Угуз) аттуу уулу болгон. Угуз Урумга² барып орун-очок алган. Азархандан бир уул болот, аты Казакхан. Ал Түркстанга³ орношту. Казактар ошондон тараган. Угуз хандан бир уул төрөлөт, атын Могол койгон. Моголдон эки уул болгон: Гызыддин, Лариддин. Гызыддин Урум тоолоруна жайгашты. Гызыддин Урумга падыша болду. Лариддин Мазендаранга⁴ падыша болду...

Гызыддиндин балдары үч топ эл болот: гыз (огуз – Ч. Т.), түрк, түркстан. ... Азирети Аккошо (Акеша) гыздардан болгон. Соода-сатык кылыш үчүн Урумдан чыгып, Мисирге⁵ барып, бир канча күндөн кийин Мединага барган. Азирети Саллолохи Алейхи ва-Салламды (Мухаммед пайгамбарды – Ч. Т.) көрүп, колунда болгонунун баарын тартуу кылат. Андан кийин Азирети Саллолохи Алейхи ва-Саллам ага үч кат берет.

¹ Огуз – түрк тилдүү, огуз урууларынын ата-теги катары санжырада айтылат. Огуздар азыркы түркмөн, азербайжан жана түркиялык түрктөрдүн түп бабасы.

² Урум – Византия (Чыгыш Рим) империясы (негизинен Кичи Азия (Түркия) жана Балкан аймагынын бир бөлүгү).

³ Түркстан – азыркы Түштүк Казакстандагы шаар.

⁴ Мазендаран – Түндүк Ирандагы аймак. Каспий деңизинин түштүк тарабында.

⁵ Мисир (Мысыр) – Египеттин (кээде Каир ш.) арабча аталышы.

Аккоша катты алып жөнөйт. Көп күндөр жол жүрүп отуруп гыздарга жетип, бир катты берет. Гыздар катты окушуп, той кылышып, иман келтиришип, ар бири бир баладан адия (тартуу) кылышат... Имам (Жафар Садык) төрт адамы менен Урумга жөнөйт. Көп күн жол жүрүп Урумга келет... Гыздар бир жыл бою урмат-сый көрсөтүп, бардык гыздар имамды ээрчишти...

Абдул Малик бир канча күн жол жүрүп келип, гыздарга жетип келди да уруш кылды... Гыздар өтө кыйынчылыкта калышып, 60 миң гыз Азирети Имам Жафар Садыкты алып качып, Хотанга¹ карай жөнөштү. Көп күн жүрүп отуруп, Кашмирге² келишти... Көп күндөр бою ошол жерде туруп, Хотанга жетип келди...

Азирети Имам Кабалиддинди аскер башы кылып дайындап, ар бир шаардан минден аскер алып, Кабалиддинге кошту. Кабалиддин эки жүз миң аскер менен Кумулга³ жөнөдү. Көп жол жүрүп отуруп, Кумулга жетти... Отуз миң киши (согушта – Ч. Т.) шейит болду. Гыздардан отуз миң адам калды. ...Азирети Имам Мединага карап кетти. ...Рашидилхак (гыздардын акими – Ч. Т.) калган гыздарды ээрчитип жөнөдү. Бир нече күн жол жүрүп Өзгөнгө жетти. Өзгөн тоолорунан жай алышты. Өзгөн акими султан Санжарга Рашидилхак келип кошулду. Гыздар ал жерде бир канча убакыт турушту. Гыздар аял алып, балалуу болушту. Султан Санжар гыздардан зекет алып турду. Өзгөн чоң шаар болуп, 12 дәрбазасы бар эле...

Гыздар төрт жыл зекет берип, төрт жылдан кийин Султан Санжардын адамдарын өлтүрө баштаганда, алардын ичинен экөө кутулуп чыгып, Султанга барып кабарлашты. Муну эшиткен Султан Санжардын ачуусу келип, гыздарга каршы аскер жиберди. Үч күн, үч түн катуу уруш болуп, гыздарды эки тоонун ортосуна камап алышты. Ошолордун ичинен чилгыз (кырк гыз) качып кетти. Султан Санжар сурады: – Гыздардан киши калдыбы?

Жооп: – Чилгыз качып кетти. Ошол себептен фарсиче «чилгыз», түркчө «кырк гыз» деп аталып калды. Кырк гыз качып Хожент тоолоруна келишип туруп калышат. Кыргыздар ошол чилгыздын тукумдарынан.

Андан кийин Акматбек моңолдун жетекчилигинде Хоженттин чегине киришти. Имам Ибрахим Султан Малик Зарбагыш Вали келгиче гыздар Хожент тоолорунда жашап турушту.

1. Академик В. В. Бартольд кыргыздарга кандай баа берген?

2. Кыргыздар расалардын жуурулушкан аймагында жашаганбы?

3. Элдин атын «элдик чечмелөө» деген эмне? «Кыргыз» атын чечмелөөгө арналган кандай уламыштар жана элдик жоромолдор бар?

4. Илимий чечмелөө эмнеси менен айырмаланат?

5. Илимий чечмелөөдө кандай варианттар бар? Аларды кимдер сунуш кылууда?

¹ Хотан – Чыгыш Түркстандагы шаар жана аймак.

² Кашмир – Индиянын түндүк-батышындагы жана Пакистандын түндүк-чыгышындагы тарыхый аймак.

³ Кумул – Чыгыш Түркстандагы шаар жана аймак.

§ 8. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты. Кыргыздар

б. з. ч. I к. – б. з. V кылымында

Кыргыздардын
байыркы
Атажурту

Ар бир элдин эл катары сакталуусуна жана өнүгүүсүнө мүмкүндүк берген Мекени, Атажурту болот.

XXI к. чейин өзүн улут катары сактай алган калк кылымдар бою ар кыл элдер менен мамиледе болгон. Андай элдер ар кыл аймактардан келген уруу-уруктарды өзүнө жуурулуштурган. Ошондуктан курамы татаал, көп тарамдуу тарыхы бар улут болуп саналат. Мындай улуттун Атажурту кайда?

Тарыхта эн байыркы бабалары жердеген аймактан алыс эмес жашаган калктар бар. Ошондой эле, журт которуунун (миграциянын) натыйжасында таптакыр башка континентке барып байырлап калган элдер да бар.

Ал эми кыргыздар бул элдердин кайсынысына кирет? «Борбордук Азия мейкиндиги» деген кенири түшүнүк Ирандын чыгышынан, Каспий деңизинен Түндүк Кытайга чейин жана Түштүк Сибирден Тибет, Пакистанга чейин созулуп жаткан ири аймакты камтыйт. Дал негизинен ушул алкакта жашаган ар кыл элдер кыргыздар менен агайын-туугандык алака түзгөн деп айтууга болот.

Бирок «кыргыз» аталып келген уруулар акырындап *уруу бирикмесин түзүп*, кийинчерээк *мамлекети* бар эл болуп өсүп чыккан. Эң байыркы кыргыздардын Атажурту кайсы жерде болгондугун тарыхый маалыматка таянып, тактаган он.

Айтмакчы, кыргыздардын ата-бабаларынын жашаган аймагы Борбордук Азиянын кенири мейкиндигин камтыганы анык. Андыктан «кыргыз» атын алып жүргөн уруунун, уруу бирикмесинин, тарыхый журту ушул мейкиндикте жайгашкан десек туура болот.

Эми биз байыркы кыргыздар мекендеген жер Борбордук Азиянын кайсыл аймагында болгонун тактап көрөлү.

Ар кыл пикирлер **VI–XIII кк.** Кыргыз кагандыгы (каган башкарган мамлекет) Түштүк Сибирде – Енисей өрөөнүндө жайгашкан. Ушундан улам көпчүлүк тарыхчылар тээ байыртадан эле эн эзелки кыргыздар Түштүк Сибирде жашаган деп эсептеп жүрүшөт.

Хундар доорунда кыргыздар Моңголиянын түндүк-батышында Кыргыз Көл (Хиргис Нур) деген көлдүн айланасында жашаган. Алар б. з. ч. I к. ортосунан тартып Енисей өрөөнүнө көчө баштаган деген пикир да бар. Айрым илимпоздор кыргыздар Енисей менен Тениртоонун аралыгында көчүп жүрүшкөн деп болжолдошууда.

Совет доорунун акыркы жыйырма жылында Енисейди кыргыздын тарыхый мекени катары кароо саясий жактан чеки, натуура деп эсептелинген. Ошого байланыштуу Енисей Кыргыз кагандыгынын тарыхы баяндалган китептерге киргизилбей калган учурлар да болду. Тарыхты мындай бурмалоо азыр четке кагылууда.

Енисей Кыргыз кагандыгын (VI – XIII кк.) кыргыздардын тарыхынын ажырагыс бөлүгү катары кароо акыйкат экендигин азыр көпчүлүк тарыхчылар жазышууда. Ал эми 70–80-жж. бул пикирди тарыхчы илимпоздор Ө. Караев, Ю. Худяков, А. Абдыкалыков, В. Бутанаев, И. Молдобаев, жазуучу Т. Сыдыкбеков сыяктуу айрым гана изилдөөчүлөр тутуп калган учур болгон.

Байыркы журт – Енисей кагандыгы б. з. VI к. тартып өкүм сүргөнү маалым. Ал эми бул доорго чейинки кыргыздардын журтун аныктоодо өзгөчө кылдаттык керек. VI к. чейинки археологиялык маданияттар Енисей Кыргыз кагандыгы доорундагы археологиялык маданияттан кескин айырмаланат. Бул жагдай байыркы кыргыздар Енисейге кечирээк көчүп келгендигин айгинелейт.

Енисейге байыркы кыргыздар кайдан көчүп келди экен?

Белгилүү тарыхчы Ю. Худяков, археологиялык жаңы маалыматтарды жалпылап жана кытай булактарын кайрадан иликтеп, анын негизинде жаңы тыянак чыгарды. Кыргыз Нур көлүнүн аймагындагы эстеликтерди археологиялык изилдөө бул жерде кыргыздар б. з. ч. доордо болгондугун далилдөөдө.

Байыркы кыргыздардын алгачкы Атажурту Чыгыш Тениртоонун түндүк тарабы болгондугун Ю. Худяков ишенимдүү далилдерге таянып тастыктоодо.

Азырынча Чыгыш Түркстанда кыргызтаануу өнүгүндө археологиялык изилдөөлөр жүргүзүлө элек. Өзгөчө көчмөндөрдүн маданияты дурус иликтене элек. Бирок колдо болгон маалыматтар Чыгыш Түркстандагы Чыгыш Тениртоодо байыркы доордо ар кыл уруулар жашаганын көрсөтөт.

Б. з. ч. I к. ортосундагы саясий окуяларды баяндоодо кытай тарыхчысы Бань Гу мындай маалыматты жазат: «Кыргыздардан (цзянькунь) чыгышта 7 миң *ли* узактыкта (хундардын) шанүйүнүн ордосу жайгашкан, ал эми батышта – 5 миң *ли* аралыкта Чеши орун алган».

Бул маалыматтын чаташкан жерлери да бар. Бирок мында – кыргыздардан чыгышта – хундар жайгашканын, кыргыз жеринен түштүгүрөөктө – Чеши (Турпан ойдуңу) орун алгандыгын айтууга

болот. Чешиден (Турпандан) түндүккө карай кетчү жол түптүз эмес эле.

Татаал табыгый-географиялык шарттарда бүтүндөй бир кырка тоолорду айланып өтүүгө туура келген. Кербен жолу Турпандан дароо түндүккө эмес, түндүк-батышка гана жылууга мүмкүндүк берет. Демек, байыркы кыргыздардын жери Турпан ойдуңунан түндүк-батышта орун алган.

Кыргыздардын аймагы б. з. ч. I к. ортосунда усундардын чыгыштагы жерлеринен саал түндүгүрөөк жайгашкан. Чжичжи-шанүй кыргыздардын аймагында аскер топтоп алып, усундарга жортуул жасап турган.

Демек, кыргыздардын аймагы б. з. ч. I к. Турпандан түндүк-батышыраакта эле. Ал эми Тениртоонун чордонун ээлеген усундардан түндүк-чыгышыраакта орун алган болчу. Кыргыздардын бул аймагы Чыгыш Тениртоонун этегинен орун алган.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эң кызыктуу жана баарынан аз иликтенген мезгили – бул б. з. ч. 56–49-жж. аралыгы. Дал ушул жылдары кыргыздар жана алардын коңшулары өздөрүнүн көзкарандысыздыгы үчүн көтөрүлүш чыгарышкан. Женишке жетип, хундарга баш ийбеген өзүнчө мамлекеттерин калыбына келтиришкен.

Кыргыз, динлин жана уцзе элдери түзгөн бул мамлекеттерди кытай тарыхчысы Бань Гу «үч падышалык» деп мүнөздөгөн.

Бул Кыргыз падышалыгын окумуштуулар Л. А. Боровкова менен Ю. С. Худяков Чыгыш Тениртоонун аймагында болгон деп белгилешет. Алар кыргыз падышалыгы Чыгыш Түркстандагы Карашаар менен азыркы Манас (Кытайда) шаарынын аймагында жана Боро-Хоро кырка тоосунан түндүгүрөөктө жайгашкан дешет. Чыгышында көз кайкыган Дзосотын Элисун чөлү бар эле.

Б. з. ч. 49-ж. бул өлкөнү түндүк хундардын шанүйү Чжичжи кайрадан каратып алган. Бирок б. з. ч. 36-ж. ал кытайлык кошуунга каршы согушта Талас өрөөнүндө курман болгон. Жалпысынан, көчмөн элдин өтө алыскы аралыкка көчүп-конуп жүрүү үчүн кеңири мүмкүнчүлүгү болгондугу белгилүү. Андыктан Чыгыш Тениртоонун түндүк тараптагы (тескей) аймактарын кыргыздардын алгачкы Атажурту катары карай алабыз.

XIX кылымда Ч. Валиханов, Н. Аристов биздин заманга чейин эле Тениртоонун аймагы менен кыргыздардын байыртадан байланышы бар экендигин айтышкан. А. Бернштам б. з. ч. I к. ортосунда хундар менен кошо кыргыздардын алгачкы толкуну Тениртоого жеткен дейт. Алардын мындай ойлору жаңы маалыматтар жана

тыянактар менен толукталууда. Хундардын саясий бытырандылыгы күчөгөн кезде кыргыздар Тениртоодо өз падышалыгын калыбына келтиргени көбүрөөк айтылууда Б. з. III–V кк. да кыргыздар Чыгыш Тениртоодо жашап кала берген.

Байыркы кыргыздардын чарбачылыгы Көчмөн турмуш шартында жашаган кыргыздардын негизги чарбасы – мал чарбачылыгы экендиги шексиз. Орто кылымдарда да көчмөн мал чарбачылык кыргыздардын негизги чарбасы бойдон кала берген.

Отурукташкан жана дыйканчылык менен кесиптенген калктарга коңшу болуу кыргыздардын жер иштетүүнү үйрөнүшүнө шарт түзгөн. Натыйжада кыргыздардын арасында айрым жатакчылар пайда болуп, эгин эгүү менен да кесиптене башташат.

Айтылуу «Манас» дастанында да кыргыздар Алтайда жүргөндө аштык айдоону мыкты өздөштүргөнү айтылат.

Кийинчерээк Енисейди жердеп калганда да дыйканчылык кыргыздардын чарбасынын бир тармагы катары өнүгөт. Анын алгачкы башаты кыргыздар Чыгыш Тениртоодо турганда эле пайда болгон.

Кыргыздар көчмөн турмуш ыңгайына ылайык колөнөрчүлүк да кылышчу. Тиричилик үчүн керектүү эмеректерди, буюмдарды жасаган усталары, уздары боло турган. Тери ийлөө, кайыш тилүү, булгаары жасоо жана бут кийим ултаруу, кийиз жасоо, оймочулук небактан берки өнөр эле. Чийди же камышты пайдаланып, алачык же боз үй сымал башпаана жайларды жасоо, кылыч, саадак-жаа, жебе, эмгек шаймандарын, алтын, күмүш, жезден зергердик жасалгаларды жасоо ж. б. колөнөрчүлүктүн түрлөрү байыртадан кыргыздарда жогору өнүккөн кесиптер болгон.

Коомдук түзүлүшү Байыркы кыргыздар б. з. ч. III к. акырына чейин кандай коомдук баскычта жашаганы тууралуу так маалымат жок. Шарттуу түрдө гана (колдо жазуу маалыматы болбогондуктан) ошол доорлордо кыргыздар уруулардын ири саясий бирикмесин түзүп тургандыгы тууралуу айта алабыз.

Б. з. ч. III к. акырында кыргыздар Борбордук Азиядагы өтө күч-кубаттуу Хун мамлекетинин курамына кирген. Дал ошол кезде кыргыздардын коому эрте таптык деңгээлге жеткен эле. Ар кыл социалдык катмарларга жиктелүүсү да кыйла күчөгөн. Хундар дайындаган башкаруучу маалы менен салык чогултчу. Зарыл болгондо аскер топточу. Хундарга көзкаранды болбогон учурда да кыргыздардын социалдык жиктелүүсү андан ары тереңдей берген.

Калктын негизги катмарын карапайым көчмөндөр түзгөн. Коңшу калктардын коомдук түзүлүшүн салыштырып үйрөнүү аркылуу

кыргыздардагы үйбүлөлүк деңгээлдеги кулчулук орун алган деп айта алабыз. Арийне, көбүнесе керт башы эркин малчылар, колөнөрчүлөр жана аштык айдаган дыйкан-жатакчылар коомдук байлыктын көбүн өндүрүшчү.

Кыргыздар урууларга, анын ичинен уруктарга жиктелишкен. Урууларда бир эле учурда жамааттык башкаруу бирдиги, аймактык бирдик жана аскер топтоо бирдиги болгон. Алгачкы жамааттардан айырмаланып, уруулук бирикмелерге бир өңчөй тууган уруктар гана камтылбастан, башка урууга же коңшу элдерге таандык өкүлдөр да каратылып, аралашып жуурулушуп турган.

Ошентип, б. з. ч. III к. акыркы чейрегинде кыргыз коомунда *эрте таптык жиктелүү доору* башталат. Ал кийинки кылымда андан ары күчөгөн. Бирок патриархалдык-уруулук түзүлүштүн да көптөгөн калдыктары сакталып кала берген.

Кыргыз мамлекет-
түүлүгүнүн башаты *Коом ар кыл таптарга жиктелген доордо пайда болуучу саясий түзүлүш – мамлекет болуп саналат.* Мамлекеттин максаты жалаң гана коомдун ички саясий, социалдык, экономикалык, маданий өнүгүүсүн, бейкуттугун, туруктуулугун камсыз кылуу менен чектелбейт. Мамлекет коомдун бүтүндүгүн, эгемендигин жана көзкарандысыздыгын коргоо үчүн кам көрөт. Ал башка өлкөлөр менен өзара пайдалуу карым-катнашты ишке ашырат. Ошондой эле мамлекет тышкы коңшулары тарабынан таанылышы керек.

Мамлекетти башкаруу көрүнгөн эле адамдын колунан келе бербейт. Адепки мамлекеттердин башчылары мурдагы уруу аксакалдары, уруу жолбашчылары сыяктуу тажрыйбалуу кишилерден тандалган. Алар акылдуу, сөзгө чечен, айлакер, аскердик өнөргө да шыктуу адамдардан иргелчү. Мындай адамдар кара жумуштан, күндөлүк тиричиликтин көйгөйлөрүнөн бошотулчу. Андыктан алардын акырындап саясий башкаруу үчүн мүмкүнчүлүктөрү кеңейген. Байып, малай жумшап, бош убактысын жер өнүтүн, аскердик өнөр үйрөнүүгө сарпташкан. Коңшу уруулардын жана калктардын жагдайын да байкап турушчу. Калк ичиндеги *жогорку катмардын – аксөөктөрдүн өкүлдөрү* мамлекет башчысына кеңеш берип турган. Андай жардамчы бийлик органы – *Аксакалдар кеңеши* эле. Аны мезгил-мезгили менен өкүмдар өзү чогултуп турчу.

Көчмөндөрдүн эрте таптык доордогу мындай чектелген монархиялык мамлекети кыргыздарга да мүнөздүү.

Кыргыз мамлекеттүүлүгү качан башталган деген суроо азыр да талашты туудурууда. Илимпоздордун басымдуу көпчүлүгү мурда

кыргыз мамлекеттүүлүгү б. з. VI к. тартып (Енисей Кыргыз кагандыгынан бери) өнүгө баштаган деп айтышчу.

Бул маселени чечмелөөдө, өзүбүз эле ынанбай, чет элдик илимпоздор да макул болгондой тарыхый булактарга гана таянуу абзел. Өлкөбүздүн жана улутубуздун өткөнүнө кылчайсак, Кыргыз мамлекети байыртадан эле жашап, кыйрап, кайра жаралып келгендигине ынанабыз. Буга тарыхый даректер күбө.

Мамлекеттүүлүк – бул цивилизация доорунун өзөккү көрсөткүчтөрүнүн бири. Б. а. «мамлекеттүүлүк» түшүнүгү экономиканын, маданияттын, билим-илим менен техниканын жаны коомдук баскычка көтөрүлүүсүнө байланыштуу. Коомдук аң-сезимдин, адамдардын рухий турмушунун мамлекетке чейинки доорго караганда таптакыр өзгөчөлөнүп өсүшү да – анын башкы белгиси.

Ар кыл тарыхый-географиялык аймакта мамлекеттер ар башка доорлордо жаралган. Мамлекеттерди жасалма түрдө «байыркылатуу» же «жашартуу» тарыхый даректер аркылуу эле төгүндөлүп калышы ыктымал. Кыргыз мамлекеттүүлүгү Совет доорунда гана жаралды деген пикирлер да болгон. Кыргыз мамлекети алтынчы, тогузунчу ж. б. кылымдарда гана жаралган деген пикирлер да бар.

Чынында, бул маселе жалпы Борбор Азиядагы орток тарыхый жагдайды изилдөөнүн негизинде гана туура чечилиши мүмкүн.

Борбор Азиядагы алгачкы көчмөндөр мамлекеттеринин бири Хун империясы б. з. ч. III к. акырынан тартып күч-кубаттуу өлкөгө айланган. Хун мамлекети биринчиден, кийинчерээк байыркы түрк тилдүү калктардын, анын ичинде кыргыз, усун, динлин, күйше ж. б. элдердин орток мамлекетине айланган. Бул империя кытай, иран ж. б. цивилизациялар менен коңшулаш жашаган жалпы көчмөндүк цивилизациянын башаты эле. Экинчиден, Хун империясы ага каратылган бир катар элдердин кийин өз-өзүнчө мамлекеттеринин калыптанышына да түрткү берди.

Модэ-шанүй жана кыргыздар Кытай тарыхчылары жазгандай, хун падышасы Модэ-шанүй ири мамлекет түзүүгө умтулган. Ал б. з. ч. 203–201-жж. аралыгында түндүккө жана түндүк-батышка жортуулга чыккан. Ал жортуулда *хуньуй, күйше, динлин, кыргыз, синьли* деген элдерди каратып алган.

Бул элдердин ичинен кийин да көп ирет эскерилген элдер *динлиндер* менен *кыргыздар* эле.

Байыркы кытай тарыхчысы Сыма Цяндын жазганына караганда хундардын жортуулуна чейин эле өз алдынча кыргыз мамлекети жашап турган.

Сыма Цяндын эмгегинде мындай кабар бар: «Хундардын падышасы кийинчерээк түндүктө *хуньуй, күйше, динлин, кыргыз, синьли сыяктуу мамлекеттерди каратты*». Женилген өлкөлөрдүн небактан берки бийлик жүргүзгөн өкүмдарлары менен аксөөктөрү ошондо Моде Шанүйдүн хандык (хянь) бийлигин таанышат. Кызыгы, кытайча «хянь» сөзү – акылман, өтө жөндөмдүү, өтө көп билген, жакшылык кылуудан аянбаган өкүмдар дегенди билдирчү.

Б. з. ч. III к. соңунда кыргыздардын ээлиги «го» (мамлекет) термини менен коштолгонун кытайлык окумуштуу Мухаммед Ху Чженхуа, ж. б. илимпоздор тактап аныкташты. Натыйжада тарыхчылар мындан 2200 жыл илгери кыргыз мамлекеттүүлүгү болгон деген тыянакты жарыялашты.

2003-ж. Кыргызстан жана дүйнө коомчулугу кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдык мааракесин белгиледи. Бул иш-чара Бириккен Улуттар Уюмунун жана ЮНЕСКОнун колдоосу астында өттү.

Айтмакчы, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башатынын дагы бир кыры бар. Кийинчерээк хун мамлекетинин курамында убактылуу болуу байыркы кыргыздар үчүн көп улуттуу мамлекетке биригүү менен барабар эле. Эми кыргыздар өздөрүндөй эле көчмөн, тектеш калк – хундардын саясий турмушуна катыша баштаган. Кыргыздар хундардын саясий түзүлүшүнүн бөтөнчөлүктөрүн өздөштүрүшкөн. Бөлөк элдер менен кыргыздардын байланыштары тереңдеди, коомдук турмушу татаалдады. Хундардын курамында болуу кыргыздардын кийинки саясий жана социалдык өнүгүүсүнө түрткү бергени шексиз. Албетте алар хун мамлекетинен үлгү алышкан. Алсак кыргыздардын оң канат, сол канат жана чордондук (ичкилик) топторго жиктелишинин башаты эң кеминде хун дооруна такалат. Эң башкысы, мамлекеттүүлүктүн айрым сырларын өздөштүрүп, саясий тажрыйбасы байыды. Барган сайын кыргыздардын көзкаранды эместикке ээ болуу мүмкүнчүлүгү кеңейе берген.

Кыргыздар б. з. ч. I к. башында. Ли Линдин бийлөөсү

Хундар күч-кубаттуу болуп турган доордо кыргыздар Хун мамлекетинин курамында болгон.

Б. з. ч. 99-ж. кытайлык Ли Гуанли аттуу колбашчы (Давандын Эрши шаарына жортуулу үчүн Эршиликти ысымын алган) хундардын Чыгыш Тениртоодогу журтуна кол салат. Бирок анын аскери буктурмага кабылып, араң качып чыккан. Кытайдын дагы бир тандалган 5 миң жөө аскерин Ли Лин деген колбашчы жетектеп, хундарга каршы жөнөйт. Бирок ага хундардын 30 миң атчан аскери менен кармашууга туура келет. Мындан тышкары хундардын кошумча аскерлери келип, кытайлар чегинүүгө аргасыз болушат.

22. Ли лин.

Хун падышасына кытайлардан «тил» кармап келишет. Аны кыйнап жакын арада Ли Линдин кошуунун колдой турган башка кытай аскерлери жок экендигин билип алышат. Ошондо хундар туш тараптан качырып киришет. Кытай кошуунунун бытчыты чыгат. Ли Лин болсо колго түшөт.

Хундардын шанүйү Ли Линге өзүнө кызмат кылууну сунуш кылган. Эр жүрөк кытай колбашчысы ага жагып калган эле. Ли Лин буга макул болот. Себеби, кайра Кытайга кайтса жеңилип калганы үчүн аны император өлүм жазасына тартмак.

Арийне, Кытай императору Ли Линдин бул жеңилишин чыккынчылык катары баалаган. Анын энесин өлүм жазасына тартууга өкүм чыгарган. Ошондо карыган аялга болушам деп убараланган ордо тарыхчысы Сыма Цянь да күнөөлөнөт. Аны бычып салышкан жана абакка камашкан.

Ал эми Ли Лин болсо хундарга кызмат кылат. Ал хундарга адал кызмат өтөгөн кытайлардын алгачкысы да, акыркысы да эмес эле. Хун падышасы Ли Линге ак эмгеги үчүн өзүнүн кызын күйөөгө берген. Байыркы кыргыздарды башкаруу милдети Ли Линге жүктөлөт.

Бул маалымат б. з. ч. I к. башында кыргыздарды хун шанүйү өзү дайындаган нөкөрү аркылуу башкаргандыгын билдирет. Чыгыш Тениртоодогу кыргыздардын ээлигин башкарган Ли Линге хун шанүйү батыш канаттагы **чжуки-бек** деген мансапты ыйгарган. Ли Лин менен анын хун тектүү аялынын урпактары кыргыздардын арасында укумдан-тукумга жашаган. Алар көк көз, сары чачтуу кыргыздардан кара чачтуу, кара көздүү кебетелери менен айырмаланышкан.

Кыргыздар б. з. ч. 90-ж. Ли Линдин колбашчылыгы астында кошуун түзүп, хундардын аскерине кошулушат. Көп өтпөй Ли Гуанли Эршилик жетектеген кытай аскеринин баскынчылык жортуулuna каршы согушка аттанышат. Бул чоң казат Хангай тоолорундагы салгылашуу менен аяктаган.

Бул согушта хундар, кыргыздар, динлиндер, турпандыктар ж. б. калктар бирге болушат. Натыйжада Хань сулалеси мыкты аскеринен кол жууп калган. *Ошентип, бул мезгилде кыргыздар Хун империясынын түндүк-батыш тарабында жашап, вассалдык абалда болушкан.*

Кыргыздар б. з. ч. 80–60-жж. Ли Лин жана анын мурасчы уулу башкарып турган доордо байыркы кыргыздар хундардын туруктуу вассалдары болгон.

Б. з. ч. 71-ж. жайында хундарды батышынан усундар, чыгышынан ухуандар, түндүгүнөн көтөрүлүшкө чыккан динлиндер каптап киришкен. Ошондо хун калкынын бир далайы кырылган. Бул алаамат учурунда кыргыздар кайсы тарабында болгондугу ачык эмес. Бирок согуштун алгачкы баскычында хундарга каршы ынтымакка алардын кошулбагандыгы динлиндердин гана саналып өткөндүгү менен далилденет.

Кыргыздардын ордо күрөшүнө катышышы Хун мамлекетинин курамына кирип калган кыргыздар хун саясатын жүргүзүүгө катышышкан. Кыргыз кошуундары хундардын жүрүштөрүнө тартылып турган. *Кыргыз төбөлдөрү ордо саясатына улам терең аралаша башташкан. Буга Ли Линдин батыш канаттагы чжуки-бек катары ишмердиги жол ачкан.*

Б. з. ч. 58-ж. тартып хундардын ичинде так талашуу күрөшү өзгөчө күчөйт. Ошондогу ордо күрөшү аркылуу бийликке адегенде *Хуханье-шанүй* келген эле. Ал өз тарабындагы батыш канаттын чжуки-бегин өлтүрүүгө буйрук берет. Батыш хундар кайра Хуханье-шанүйгө каршы көтөрүлүшкө чыгышат. *Босүйтан* деген бекти *чжуки-шанүй* деп жарыялашат. Ошол жылы күзүндө хундардын *хуге, юйди* сыяктуу урууларынын бектери да өзүлөрүн шанүй деп жарыялашкан. Аларды Босүйтан чжуки-шанүй кыргыздардын аймагын көздөй сүргөн.

Б. з. ч. 56-ж. Хуханье-шанүй Босүйтан чжуки-шанүйдүн кошуунун талкалайт. Босүйтан-шанүй болсо өзүн-өзү өлтүрүүгө аргасыз болгон.

Дал ошол учурда кыргыздардын журтунда аскербашчы *Уцзи-шанүй* жүргөн. Аны кыргыз төбөлдөрү бүткүл Хун империясынын шанүйү катары көтөрүп чыгышкан. Уцзи-шанүй б. з. ч. 58-ж. өзүн алгачкы ирет шанүй жарыялаган. Бирок бат эле хундардын *юйди* уруусунан чыккан дагы бир жалган шанүй *Чели-шанүйдүн* пайдасына өз титулунан баш тарткан. Уцзи да, Чели да хундардын шанүйлөрү чыккан башкаруучу урууга тиешеси жок адамдар болгон.

Уцзи өзүн кайрадан шанүй жарыялоого кыргыздарга макулдугун берди. Себеби Хуханье-шанүй Теңиртоо аймагына келгенде, Чели-шанүй Хуханьеге моюн сунган болчу.

Хуханье-шанүй менен кыргыздар көтөрүп чыккан Уцзи-шанүй уруш башташты. Арийне, мурда Хуханьеге каршы болгон жаатчылардын көбү Уцзини колдобой койду. Ошондуктан бат эле Хуханье-шанүй жеңишке жетишти. Уцзи-шанүй (жалган шанүй) тутулуп, өлүм жазасына тартылды.

Кыргыздардын көзкарандысыздыгы Уцзи деген бул аскер адамынын хун ордо-сундагы аракети майнапсыз аяктайт. Ага кара-бастан, кыргыз төбөлдөрүнүн хун шанүйүнө карата душмандык аракети улана берди. Б. з. ч. 56-ж. Хуханье-шанүйгө каршы батыш канаттагы хундардын бөлүнүп-жарылуучулук (сепараттык) күрөшү күчөгөн кезде кыргыздар саясий өз алдынчалык-ка жетишти.

Түндүк жактагы коңшусу динлиндердин көзкарандысыз абалы да кыргыздарга таасирин тийгизген.

Саясий көзкаранды эместикке жетишкен кыргыздардын чордондук аймагы Чыгыш Тениртоонун түндүк этеги тарапта эле. Кыргыз өлкөсү дале болсо Жетисуудан түндүк-чыгышта, Алакөлдөн түштүк-чыгышта, Боро-Хоро кыркатоосу менен Дзосотын Элисун чөлүнүн ортосундагы чөлкөмдө жайгашкан. Бир нече жылдар бою жүрүп жаткан ичара күрөштөрдүн айынан хун шанүйлөрү кыргыздардын өлкөсүн өз жайына коюуга аргасыз болушту. Ошондой эле буга алардын табигый шарттары жана географиялык өзгөчө абалы да себеп болгон.

Кыйла убакыт (бир жарым кылымдай) Хун мамлекетинин курамында турган кыргыз төбөлдөрүнө мамлекеттүүлүктүн негизги жагдайлары, белгилери, саясий тажрыйбасы дурус маалым эле. Анын үстүнө тажрыйбасы бай кытайлык колбашчы саясатчы Ли Линдин тукумунун кыргыздардын ээлигин бийлеши кыргыз аксөөктөрүнүн саясий ишмердигине таасирин тийгизген.

Б. з. ч. III к. акыркы чейрегинде байыркы кыргыздардын алгачкы мамлекети түзүлгөн. Бул жараян (процесс) кыргыздар Хун империясынын курамында турган мезгилде андан ары тереңдеген. Бирок кыргыздар өз алдынча мамлекетин калыбына келтирүү аракетинен баш тартпагандыгы б. з. ч. 50-жылдардагы окуялардан даана көрүнөт.

Чжичжи-шанүй Хундардын шанүйү Хуханьенин агасы *Хутуус* жана кыргыздар б. з. ч. 56-ж. чыгыш канаттагы *чжуки-бек* даражасына алымсынбай, көтөрүлүш чыгарат. Ал өзүн *Чжичжи-шанүй* деп жарыялаган. Бир тууганы Хуханьеден айырмаланып, ал Хань сулалесине карата көзкаранды эмес мамлекеттик саясатты жүргүзүүгө умтулган.

Чжичжи-шанүйдүн б. з. ч. 49-ж. ынтымак түзүү үчүн Усун мамлекетине жиберилген элчиси өлтүрүлгөн.

Чжичжи-шанүй өзүнө каршы жиберилген усундардын кошуунун талкалап, түндүккө жылды. Болжол менен азыркы Манас

шаарынын аймагында ал Уцзе падышалыгын талкалады. Анын аскерлерин өзүнө кошуп алып, батышка жүрдү да, кыргыздардын өлкөсүн каратты. Андан соң алардын түндүгүндөгү динлиндерди багындырат.

Бань Гунун эмгегинде («Эрте Хань сулалесинин тарыхы») бул окуя «үч падышалыкты баш ийдирип алган соң» деген сөздөр менен кошумчаланат. Демек, Чжичжи-шанүй б. з. ч. 49-ж. кайрадан каратып алганга чейинки бул өлкөлөрдү кытайлык тарыхчылар «падышалык» катары баалашкан.

Каңгүй падышасы Чжичжи-шанүйгө өзүнүн элчисин жиберип, усундарга каршы ынтымак түзүүнү сунуштаган. Анын ордосу ошол кезде Кыргыз өлкөсүнүн аймагында турганы маалым. Жалгыздап Усун мамлекетине кол салууга даабай турган Чжичжи-шанүй бул сунушту өтө кубанып кабыл алат. Арийне, Чжичжинин кошууну жортуулда суукка буюгуп, бар болгону 3 миң аскери менен гана Каңгүй өлкөсүнө жеткен.

Талас өрөөнүнө келген хун кошууну Кыргыз өлкөсүнөн (Тениртоонун түндүк-чыгышынан) жөнөгөн эле. Адатта хундар өз аскерине каратып алган өлкөлөрдүн аскерлерин да кошуп алышчу. Андыктан кыргыз жоокерлери да хундар менен бирге Талас өрөөнүнө б. з. ч. 40-жылдарда жете келиши мүмкүн.

Албетте, кыргыздардын Атажурту ал кезде Чыгыш Тениртоо аймагында боло турган.

Кыргыздар Кыргыз өлкөсүнүн б. з. 1-миң жылдыгынын алгачкы жарымындагы тарыхы тууралуу маалымат өтө аз.

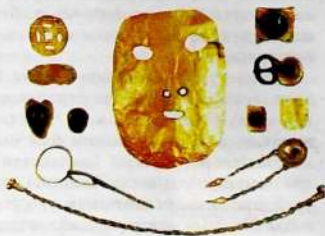
Кыргыздарды кытайлыктар мурдагыдай цзяньгунь (эскиче – гяньгунь) дебестен, эми цигу (же хэгу) деп атап калышкан. Кыргыздар бул кезде түрк урууларынын теле саясий бирикмесинин коңшусу катары, а түгүл анын мүчөсү иретинде эскерилет. Кыргыздар б. з. III–V кк. «Яньцинин (Карашаардын) түндүгүндө, Актоонун жанында» жайгашканы кытай булагында баяндалат.

Тениртоонун түндүк-чыгышында кыргыздар өздөрүнө айрым диндин урууларын жуурулуштурган. Бул мамлекеттин тургундары, кытай булагы эскергендей, «динлиндер менен аралашкан». Тарыхы тереңде жаткан ар бир элдин курамы ар кыл экендиги маалым. Кыргыздарга хундардын да айрым бөлүктөрү сиңип кеткен.

V к. Алтай, Чыгыш Тениртоодогу түрк калктары менен Түндүк Кытай тараптан журт которуп келген жуан-жуандардын (жужандардын) ортосунда уруш жүргөн. Кыргыздар Жужан кагандыгына каратылган.

23. Сойкөлөр. Алтын. III–V кк.
Алай. Жаппакдөбө көрүстөнү.

24. Кооздук буюмдары. Алтын. IV–V кк. Алай.
Жаппакдөбө жана Талдыбулак көрүстөндөрү.

25. Медальон. Алтын, янтарь, гранат.
IV–V кк. Чүй өрөөнү. Шамшы көрүстөнү.

26. Кооздук буюмдары. Алтын. IV–V кк.
Чүй өрөөнү. Шамшы көрүстөнү.

Арийне, жужандар менен теле урууларынын (динлиндердин бирикмесинин) өзара согушу айыгышкан мүнөздө жүргөн. Ошол доордо (V к.) кыргыздар теле тарабына өткөн. Ал кезде Борбордук Азия чыгышынан жуан-жуандардын, батышынан эфталиттердин баскынчылык саясатына кириптер болгон. Дал ошол доордо кыргыздар Теңиртоодон Енисейге көчүүгө аргасыз болгон.

Кыргыздар VI кылымда кыргыздар Енисей аймагында каган-
VI–IX кк. дыгын калыбына келтиришкен. Демек, Енисей Кыргыз
кагандыгы элибиздин мамлекеттүүлүгүнүн орто кылымдардын эрте
мезгилиндеги кайра жаралуусу катары каралышы керек.

553-ж. Улуу Түрк кагандыгынын не-
гиздөөчүсү Бумын кагандын ашына
кыргыз өкүлү катышкан. VII–VIII кк.
Кыргыз кагандыгы кытайлык Тан су-
лалеси, Тибет, Түргөш кагандыгы сы-
яктуу өлкөлөр менен элчилик жана соо-
да байланышын чындаган.

Айрым изилдөөчүлөр Барс каган
курман болгон 710–711-жж. кышынан
кийин кылым өтүп гана кыргыздар күч
ала баштаган деп жазышууда. Бирок та-
рыхый даректер 716-ж. тартып эле кыр-
гыздар кайра баш көтөргөнүн далилдейт.
Алсак, 722-ж. Кытай ордосуна кыргыз
элчиси – бекзаада *Исибо Шэйүжжи Биши*
келген. Кийинки жылы бекзаада *Цзүйли*
Пиньхэчжун да бул өлкөгө элчилик кыл-
ган. Муну кытай жазма булактары маалымдайт.

Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын колбашчысы Күлтегиндин
бейитиндеги эстеликте (731-ж. өлгөн) анын ашына Кыргыз каган-
дыгынын элчиси *Чор-тардуш Ынанчу* катышканы баяндалат. Де-
мек, Кыргыз кагандыгы ошондо эле калыбына келген.

758-ж. уйгурларга вассалдык көзкарандылыкта калган Кыргыз
өлкөсү ондогон жылдардан соң кайра эгемендикке жетишкен. Ал
эми 820–840-жж. айыгышкан күрөштүн соңунда кыргыздар Уйгур
кагандыгын (744–840) ойрон кылышат. Атүгүл алар Борбор Азия-
нын кеңири мейкиндигин каратууга жетишкен. Академик В. В. Бар-
тольд Улуу Кыргыз дөөлөтү¹ («Кыргызское великодержавие») деп
атаган бул мамлекет байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өтө күч
алган мезгили болгон.

Бул башаттык учурлар кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн орто кылым-
дардын кийинки мезгилдеринде, жаңы жана соңку доорлордо олут-
туу орун ээлеген баскычтары үчүн пайдубал болгону талашсыз.

27. Жеңил куралданган
кыргыз жоокери.

¹ Дөөлөт – ири мамлекет (орусча – «держава»)

ДАРЕКТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

Материалы по истории сюнну. М., 1973. Вып. II. 37-6.:

Восточные авторы о кыргызах: Сб. науч. трудов /Сост., введ., коммент. О. Караева. Бишкек, 1994. 4-б.

Усуң аскерлеринин көп экенин көрүп, ал эми өзүнүн элчиси кайра кайтып келбегенин билген соң, Чжичжи алга жылып, усундарга кол салды жана аларды жеңди. Андан кийин түндүктө Уцзеге кол салды жана ал анын бийлигине багынды. Мындан соң (Чжичжи) аскерлерин батышка жиберип, кыргыздарды (цзяньгундарды) кыйратты, ал эми түндүктө динлиндерди аргасыз багынып берүүгө мажбур кылды. (Ошентип Чжичжи) үч падышалыкты өзүнө кошуп алды. Ал бир нече жолу аскерлерин усундарга кол салуу үчүн жөнөткөн жана ар дайым алардын үстүнөн жеңишке жетишип турган. Кыргыздардын (жери) шанүйдүн ордосунан батышта 7 миң ли аралыкта, Чеши ээлигинен түндүктө 5 миң ли аралыкта жайгашкан. Чжичжи мына ошол жерде жашап калган.

(Бань Гу жазган «Эрте Хань сулалесинин тарыхынан» алынган. Б. з. ч. I к.).

Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. М, Л.: 1050. 350 – 351-66.

1. Хакяньсы. Хагас. (Харгас – Авт. кыргыздар). Хагас (Харгас – туура жазылышы – Авт.) – байыркы Гяньгун (кыргыз – Авт.) мамлекети. Ал Хаминин батышында, Карашаардын¹ түндүгүндө, Актоолордун жанында жайгашкан. Айрым бирөөлөр бул мамлекетти Гюйву жана Гйегу деп аташат. Калкы динлиндер менен аралашып кеткен. Хагас (Харгас – кыргыз – Авт.) ээлиги бир кезде хундардын батыштагы чеги болгон. Хундар аларга багынып берген кытай колбашчысы Ли Линди батыш чукуи-бегинин мартабасына которушкон, ал эми бөлөк кытайлык колбашчы Вэй Лйюйду динлиндерге өкүмдар кылып коюшкан. Кийин Чжичжи-шанүй гяньгундарды багынтып, чыгыш Шанүйдүн ордосунан 7000 ли батышта, Чешиден 5000 ли түндүктө турган ушул жерде өзүнүн ордосун түптөгөн; андыктан ал өлкөнүн бийлик ээлери Хягасты (Харгас – Авт.) жаңылыш Гйегу жана Гйегйсы деп аташкан.

Тан сулалесинин (Кытайды 618–907-жж. бийлеген) тарыхынан алынган).

1. Кыргыздардын байыркы Атажурту жөнүндө эмнени айтып бере аласыңар?

2. Кыргыздардын байыркы Атажурту жөнүндө кандай пикирлер бар?

3. Байыркы кыргыздар чарбанын кайсы тармагы менен кесиптенишкен?

4. Байыркы кыргыздардын коомдук түзүлүшү кандай эле?

5. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты кайсы доорго таандык?

6. Хундар менен кыргыздардын өзара мамилеси кандай болгон?

7. Байыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхындагы орчундуу учурлар жөнүндө эмнелерди билесинер?

¹ Мындагы хягасы, хагас, гяньгун, цзюйгу, цаегу, цзяньгун, гйегу, гйегйсы, гюйву эл аталыштары – «кыргыз» аталышынын кытайча ар кыл жазылышы. Карашаар Чыгыш Түркстандагы шаар.

IV бап.

ТЕНИРТООНУН БАЙЫРКЫ МАМЛЕКЕТТЕРИ

§ 9. Сактар

«Сак» аталышы б. з. ч. III к. чейинки негизги калкы *сактардын чыгыш бутагы* болгон. Байыркы перстердин падышасы *Дарий I* (б. з. ч. 522 – 486-жж.) аска беттеринде калтырган жазууларда орто азиялык калктар жалпысынан сак деп берилген.

«Сак» этнониминин түпкү мааниси тууралуу талаш пикирлер көп. Айрымдары инди-ирандык диалектилерге таянуу менен «сак» этноними «ит» деп, же «бугу» деп түшүндүрүлөрүн болжолдошот. Башка бирөөлөрү түрк, моңгол сыяктуу тилдерге таянуу менен, «чач» деген маанини туюнтарын боолголошкон.

Байыркы Ирандын борбору Персеполдун жанындагы Накш-и Рустем (Үрүстөмдүн оймо-чиймеси) капчыгайындагы бейит бетиндеги жазууда сактардын үч башка түрү эскерилген. Алар *сакатий-парадрайа* – деңиздин (дарыянын) аркы өйүзүндөгү сактар, *сака-хаумаварга* – хаумду кадырлоочу сактар (т. а. «хаум» деп аталган чекенде дары чөбүнүн ширесин диний жөрөлгөдө пайдалануучулар) жана *сака-тиграхауда* – чуштугуй калпакчан сактар деп бөлүнгөн. Мында «сака» сөзүнө кошулган аныктамалар перстерге таандык. Бул уруулар өздөрүн кандай атагандыгы тууралуу маселе толук чечиле элек.

Иранга баш ийбеген сактар Байыркы Ирандагы Ахеменийлер сулалеасинин эң кудуреттүү падышасы Дарий I айтылуу Бехистун аскасында өзү тууралуу: «Мен – Дарий, улуу падыша, падышалардын падышасы, Персиянын падышасы, өлкөлөрдүн падышасы...» деп жазган. Өзү багындырган өлкөлөрдүн ичинде «сака» этнонимин да эскерген. Ушул жазуунун бешинчи катарында Дарий I чуштугуй калпактуу сактарды багындырганын баяндайт. Алардын жолбашчысы Скунханы туткунга алганын айтат.

28. Байыркы сактар.

29. Сактардын жолбашчысынын расмий жасап-га кийими б.з.ч. IV к.

Арийне, тиграхауда сактарынын бардыгын тең Дарий I каратып ала алган эмес. Сырдарыянын ортоңку агымына жакын жашаган чуштугуй калпактуу сактар гана Иранга убактылуу багынган.

Тиграхауда сактары Сырдарыянын ортоңку агымын ээлеген. Мындан тышкары алардын жери Согду өлкөсүнөн (азыркы Самарканд аймагынан) түндүк-чыгышка созулуп кеткен.

Хаумаварга сактары болсо Памир-Алайдан тартып Индиянын түндүк-батышына чейин жердеген деген пикир бар. Аларды Иранга Кир II¹ деген падыша б. з. ч. 545–539-жж. аралыгында каратканы маалым (б. з. ч. 530-ж. өлгөн).

Тиграхауда сактарынын Түндүк Кыргызстан, Жетисуу аймактарындагы мекенине иран аскерлери караандаган да эмес.

Сактардын Жалпысынан сактар инди-иран тил-тиги деринин түндүк-чыгыш диалектисинде сүйлөгөн. Алар б. з. ч. 2-миң жылдыкта *андрон археологиялык маданиятын* түзгөн уруулардын урпактарынын бири эле.

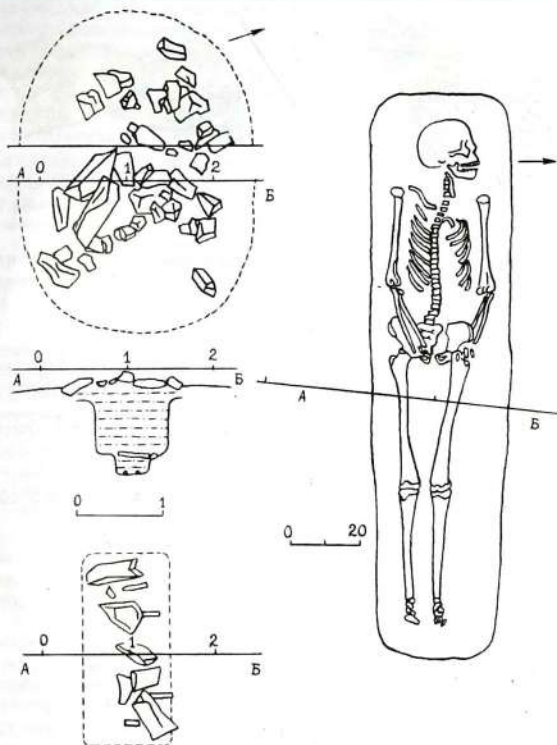
Сактардын ата-теги арий (арйа) урууларына барып такалаары тууралуу илимий божомолдор бар. Орто Азия жана Иранда б. з. ч. 1-миң жылдыктын башында түзүлгөн зороастризм дининин ыйык китеби «Авеста» («Осуяттоо» же «Мактоо» деп котору-

лат) аталган аймактын арийлеринин тилинде жазылган. Ал азыркы фарсы, тажик тилдеринин эң байыркы башаты болуп саналат.

Арийлердин душманы катары эсептелген *тур* эли Кангханын жанында (Сырдарыянын ортоңку жана төмөнкү агымы тарапта) б. з. ч. 2-миң жылдыктын акырынан тартып эскерилет. Турлар тууралуу арийлердин ыйык диний чыгармасы «Авестада» айтылган. Турлар да арийлер менен жалпы бир кудайга сыйынганы тууралуу «Авестанын» маалыматы кызык. Коңшулаш жашаган эң байыркы эки элдин этномаданий байланыштарынын тыгыз өнүгүшү, ал түгүл бири-бирине окшош диний түшүнүктөрдү тутушу мыйзамченемдүү эле.

¹Турлар жана алардын өлкөсү тууралуу кабарлар – арийлердин бизге жеткен диний гимндеринде эскерилет.

¹ Кир II – Ирандагы Ахеменийлер мамлекетинин түзүүчүсү (б. з. ч. 558–530-жж.). Ал сактарга (массагеттерге) каршы жортуулда өлгөн.

30. Аялдын көрүстөнүнүн түзүлүшү. Сактар доору. Б. з. ч. VII—III кк.
Кочкор ороону. Бешташ короо эстелиги.

31. Арстан. Алтын. Сактар доору.
Б. з. ч. V—IV кк. Кетментөбө.

32. Жолборс. Алтын. Сактар доору.
Б. з. ч. VI—V кк. Кетментөбө.

Турлар тили боюнча арийлерден айырмаланган. Азыркы илимпоздордун айрымдары турларды инди-европалык тилдердин биринде сүйлөгөн жана андрон маданиятын негиздөөчүлөрүнөн болгон дешет. Кай бирлери «тур» сөзүн «түрк» аталышы менен окшоштурушат. Алардын оюнча, турлар – урпактары кийинчерээк түрк элдерин түзгөн эң байыркы (прототүрк) уруулардын бир уруу бирикмеси. Алар эзелки түрктөр жайгашкан чөлкөм б. з. ч. 2-миң жылдыктан бери эле **Туран** аталган деп жыйынтыкташат.

Б. з. ч. 1-миң жылдыкта сактар да Орто Азияда жашачу. Ошондой эле Чыгыш Түркстандын ага чектеш бөлүктөрүндө көчүп-конуп жүргөн. Алардын түштүк жана батыш бөлүгү арийлердин түздөнтүз урпактары катары бааланат. Демек, сактар инди-иран тилдеринде жана диалектилеринде сүйлөгөн деп бүтүм чыгарууга болот.

Байыркы перстер болсо «сак» деген атты жанаша жашаган калктардын жалпылаштыруучу аталышы катары пайдаланышкан. Демек, Иранга түндүк-чыгыш жактан коншу турган алгачкы элдин атынан эле алардын аркасындагы башка элдерди да «сак» деп атап калышкан.

Бирок сактар инди-иран тилдүү урууларды гана камтыбастан, арасында башка калктар да бар экени билинген соң перстер (ирандыктар) өздөрүнө жакын сактарды – Амударыя сактарын *дарыянын аркы тарабындагы сактар* – *сака тйаий парадрайа* деп белгилешкен. *Согдунун аркасындагы сактар* – *сака тйаий пара сугдам* деп ферганалык сактар айтылган. Ал эми эң түндүк-чыгышта жайгашкан элдерди жалпы жонунан *сака-тиграхауда* деп аташкан.

Чуштугуй калпакчан сактардын айрым топтору чыгыш инди-иран диалектисинде, кээлери прототүрк диалектисинде (түрк менен

монголдордун ата-тегине таандык тилде) сүйлөшкөндөрү да божомолдонууда. Чыгыш сактары өздөрүн кандайча атагандыгы эч бир булакта жазылып калбаган. Алар төбөсү бийик жана чуштугуй баш кийим кийгени үчүн гана батыш коңшулары тарабынан шарттуу аталышка (сакы-тиграхауда) ээ болушкан.

Антропология- Жазуу эстеликтери үстүртөдөн лык маалымат гана кабар берген элдердин тарыхын калыбына келтирүүдө археологиялык табылгалардын мааниси зор. Ал эми эски көрүстөндөрдө табылган адам сөөктөрү антропология илиминде изилденет. Маркумдардын сөөктөрүнүн расалык өзгөчөлүктөрү илим үчүн чоң натыйжаларды бериши мүмкүн.

Маселен, кайсы бир аймакта байыркы бир кылымда жашаган калк *европеоид* расасына таандык болушу мүмкүн. Ал эми ошол эле жерди бир нече кылымдан кийин жердеген калктын сөөктөрү монголоид расасына тиешелүү болушу ыктымал. Демек, бул аймакта мурдагы расага таандык калк сүрүлүп, жаңы келген расага таандык элдер мында жашап калган деп жыйынтык чыгарса болот.

Албетте, калктардын расалык жактан өзгөрүү журт которуп кетүү менен гана чечилбейт. Адам баласынын тарыхында расалар аралык байланыштар, өзара жуурулушуулар тынымсыз болуп турган. Борбордук Азияда азыркы учурда *европеоид* жана *монголоид* белгилери менен биринен айырмаланган калктар жашайт. Бирок алар тектеш түрк тилдеринде сүйлөшөт (маселен, түркмөндөр менен кыргыздарды салыштырууга болот. Түркмөндөрдө *европеоид* белгилери *монголоид* кебетелүү кыргыздарга караганда алда канча басымдуу).

Ири антрополог окумуштуулардын акыркы жыйынтыгы сактардын тарыхын чечмелөөгө жардам бере алат. Монголоид тибиндеги адамдардын жүзү жайпагыраак келери маалым. Б. з. ч. VIII–III кк. Орто Азиядагы калктын басымдуу бөлүгү жүзүнүн *европеоид*дик тибин менен айырмаланган. Алар көбүнчө отурукташкан турмушта жашашкан.

33. Сөйкө. Алтын.
Сактар доору. Б. з. ч.
VI–V кк. Кетментөбө.

34. Оролуп жаткан
жырткычтын солөкөтү.
Коло. Сактар доору.
Б. з. ч. VI–V кк. Ысыккол.

35. Короз. Алтын.
Сактар доору. Б. з. ч.
VI–IV кк. Кетментөбө.

Ал эми көчмөн мал чарбачылыгы үчүн ылайыктуу Арал боюнда, Алай жана Теңиртоо аймагында, Зарафшан дарыясынын өрөөнүндө жашаган урууларга таандык (б. з. ч. VIII – III кк.) мүрзөлөрдөн табылган сөөктөр жайпак бети – монголоид белгилери менен айырмаланган.

Расалык жактан мындай айырмачылык борбор азиялык калктардын ошол доордогу этностук ар түрдүүлүгүн да айгинелейт. Демек, б. з. ч. 1-миң жылдыкта ирандык ж. б. булактарда орто азиялыктар жалпылаштырылып «сак» деп аталганы менен, уруулук жана этностук жактан жок эле дегенде ири эки топко жиктелген. Алардын бири – чыгыш инди-ирандык калктар экендиги талашсыз. Экинчилери – чыгыш тарабынан келип, Орто Азияга монголоид расалык белгилерди тараткан коншулары болгон.

Орто Азиянын түндүк-чыгыш жана чыгыш аймагын («тиграхауда сактары» делген уруулар жердеген аймакты) мекендеген бул калк түрктөрдүн байыркы ата-тегинин Борбордук Азиядан батышка оогон алгачкы бөлүктөрү болуп саналат.

Байыркы грек маалыматтары азиялык сактар тууралуу ар кыл маалыматтар учурайт. Маселен, грек тарыхчысы *Геродот* (б. з. ч. V к.) өзүнүн «Тарых» аттуу эмгегинде Орто Азиянын батышын жердеген урууларды *массагет* деп атайт. Ал Иран падышасы *Кир II*нин б. з. ч. VI к. массагеттерге жасаган жортуулу тууралуу жазган. Массагеттердин эр жүрөк ханышасы *Томирис*тин Иран падышасы менен согушун баяндап Геродот: «Бул салгылашууну мен варварлар жүргүзгөн уруштардын өтө кыйын кезининин үлгүсү деп эсептеймин», – деп белгилейт.

Ушул эле эмгектен айтылуу Марафон салгылашуусунда перстер тарапта урушка кирген сактар өзгөчө эрдик көрсөткөнүн билебиз. Геродот гректерге каршы салгылашкан сактардын (аларды «амиргийлик скифтер» деп атайт) төбөсү учтуу калпак, кеңири шым кийип, жаа, кыска кылыч, кош миздүү айбалта менен куралданганын жазат. Баарынан кызыгы, гректер евразиялык көчмөндөрдү тилине, улутуна, расасы-

36. Алтын илгич (чен).
Сактар доору. Б. з. ч.
VI–III кк. Кетментөбө.

на карабай «скиф» деп аташкан. Ушундай эле ирандык салтты Геродот да баамдайт: «Бул амир-гийлик скифтерди сактар деп аташкан, анткени перстер бардык эле скифтерди сак деп аташат эмеспи».

Геродоттун ж. б. грек авторлорунун маалым-доосуна таянсак, Орто Азияны жана ага түндүк-чыгыш тарабынан чектеш аймактарды ар кыл элдер жердеген. Алар салты, тили, чарбасы боюнча бири-биринен айырмаланышчу.

Александр Маке- Македониянын кийинки доңдуктун чапкыны падышасы Александр¹ Кичи Азия менен Ортоңку Чыгышты каратып алган сон, б. з. ч. 329-ж. Орто Азияга басып кирген.

Грек-латын тарыхчылары жазгандай, Александр Македондук Сырдарыянын Фергана өрөөнүндөгү агымына чейин келген. Ал азыркы Кожент менен Бекабад шаарларынын аралыгында *Александр Эсхата* (Четки Александрия) чакан чеп шаарчасын *он жети күндө курдурган*. Македондук баскынчыга каршы Согдияда жергиликтүү элдин Спитамендин жетекчилиги астында айыгышкан күрөш жүргөн.

Кийинки кыргыз уламыштарына караганда, грек аскерлери Түштүк Кыргызстанга чейин жетип, Арсланбап токоюнан жаңгак алышып, аны Грекияда өстүрүшкөн. Ошондон дүйнөгө ал «грек жаңгагы» деген ат менен тараган имиш. Бирок бул чындыкка ылайык келбейт. Грек жаңгагы Евроазиянын ар кыл чөлкөмүндө өсөт.

Кыргызстанды жердеген көчмөн калктарды Македондук Александр басып ала алган эмес. Ал Орто Азиянын чордонун жана Фергана өрөөнүнүн четин каратуу менен гана чектелген.

Александр Македондуктун таланттуу колбашчысы Селевк б. з. ч. 312-ж. өзүнүн жаңы ири мамлекетин негиздеген. Селевк жана анын

37. Алтын буюм (илгич, чен). Сактар доору. Б. з. ч. VI—IV кк. Кетментобо.

38. Жаткан бука. Коло. Сактар доору. Б. з. ч. V—III кк. Чеппек айылы. Ысыккөл өрөөнү.

¹ Александр Македонский — Балкандагы кеңири тарыхый аймак Македонияны жана өзү негиздеген ири империяны б. з. ч. (356-ж. туулган) 336 — 323-жж. бийлеген падыша. Арабдар ж. б. мусулман калктары аны кийинчерээк «Искендер Зулкарнайн» — «Кош мүйүздүү Искендер» деп аташкан. Бул наам анын кош мүйүздүү туулга кийген сүрөтүнө байланыштуу чыккан дешет.

39. Бийик түпкүчтүү ваза. Чопо.
Б. з. ч. доордун акыркы
кылымдары. Фергана өрөөнү.

уулу Антиох I орто азиялык ар кыл чөл-көмдөргө бир катар шаарларды курдурушкан. Алардын эң чыгышында «Иаксарт (Сырдарыя) артындагы Антиохия» деген шаар эле. Бул шаар азыркы Өзгөндүн жанында болгон деген пикир бар. Даван (Даяуну) мамлекетинин жеринде Антиохия шаарынын курулушу ферганалык калктын кыска мөөнөттө Селевкийлерге көзкаранды болгондугунан кабар берет.

Бул доордо (б. з. ч. IV к. акыры – б. з. ч. III к.) Түштүк Кыргызстандын калкы эллиндик маданияттын таасири тийген тарыхый

алкактын эң түндүк-чыгыш бучкагын түзгөн. Алыскы Грекия менен Кыргызстандын калктарынын бул доордогу тарыхый байланышы кийинчерээк Улуу Жибек жолунун түзүлүшүнө өбөлгө болгон.

Сактар Б. з. ч. II к. ортосуна чейин азыркы Кыргызстан аймагынын негизги калкын түзгөн чыгыш сактар уруулук-аскердик демократиядан эрте феодалдык мамлекетке карай өткөөл мезгилде жашашкан.

Археологиялык казуулар учурунда табылган баалуу буюмдары бар ири көрүстөндөр менен катар жупуну мүрзөлөрдүн болушу сактардын коомунда таптык жиктелүү жүргөндүгүнөн кабар берет.

Грек-латын булактарында сак уруу бирикмелеринин жолбашчылары падыша катары белгиленет. Тениртоолук көчмөн сактардын жана аларга жамаатташ башка уруулардын коомунун аскердик мүнөзү тарыхый булактар аркылуу аныкталат.

Сактар жана Сак уруулары жылкы багууга жана аргымак-жылкычылык тарды таптоого өзгөчө көңүл бурушкан. Грек тарыхчысы Ксенофонт Ахеменийлердин¹ бири ар кыл элдердин өкүлдөрүнүн ат чабышын уюштурганын эскерген. Бир чакырымдык аралыктагы марага сактардын бир жигити башкаларды караандатпай жеткен. Аргымагы үчүн перс падышасы жигитке бир падышалыкты сунуш кылган. Ал баш тартып, өз атын каарман адамдын алкыш сөзүнө гана берерин билдирген.

Асыл тукум жылкы асыроо Тениртоо аймагында жана Чыгыш Ферганада кийинчерээк да улантылган.

¹ Ахеменийлер – б. з. ч. VI – IV к. байыркы Иранды бийлеген сулале (династия). Ахеменийлер мамлекетин б. з. ч. 334 – 331-жж. Александр Македондук басып алган.

Жетисуунун эзелки
жазуу маданияты

Б. з. ч. 1-миң жылдыкта сактар жана аларга
коңшу калктар жергиликтүү жазуу мадания-
тынын башатын негиздешкен. Орто Азиянын чордонунда жана
батышында арамей, грек, түндүк-батыш индиялык кхарошти жана
байыркы согду жазуулары б. з. ч. 1-миң жылдыктын акыркы кы-
лымдарында колдонулган.

Арийне, жазуу маданияты дагы эле изилденип бүтө элек. Буга
Жетисуу аймагындагы сак дооруна таандык археологиялык ири
ачылыш күбө. Казак археологу К. А. Акишевдин тобу азыркы Ал-
маты шаарынан 50 чакырымдай чыгышта Ысык аттуу жерде
көрүстөндү казганда, күмүш идиштин бетине чийилген жазуу та-
былган.

Эки сапка түшүрүлгөн 26 тамга орхон-енисей жазуулары сыяк-
туу көрүнүшкө ээ. Азырынча ачкычы табылбай окулбай жаткан
бул жазуу тиграхауда сактарынын жетисуулук мекени өз алдынча
жазуу маданиятынын очогу болгондугун далилдейт. Бул жазуунун
мурасчысы түрк элдери экендиги эч талашсыз.

Сактардын журт которуусу. Хундардын империясы күч алып тур-
ган чакта, б. з. ч. II к. йүзчилер (тохарлар) алардан чегинип,
Чыгыш Түркстанга келген. Усундардын кысымы менен андан ары
Орто Азияга оогон йүзчилер акыры Бактрияны жердеп калган эле.

Хундардан өз алдынча болууга умтулган усундар Чыгыш
Түркстандан Теңиртоонун чордонуна жылып, Ысыккөлдү мекен-
деп калган. Ал эми бул аймактын жергиликтүү калкы – жетисуу-
лук сактар б. з. ч. II к. батышка – Орто Азиянын чордонуна карай
журт которууга аргасыз болушкан. Арийне, сактардын калган-
каткан бөлүктөрү усундарга жуурулуп, кийинки Теңиртоолук эл-
дердин калыптанышына катышкан.

ДАРЕКТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

Сактар, алардын кесиби, коомдук түзүлүшү

Геродот. «История». В 9-и книгах /Пер. Г. А. Стратановского. – Л., 1972.
1-китеп.

201-б. ... Кир массагеттерди багындырууну ойлоду. Бул массагеттер, (бөлөктөр)
айткандай, саны арбын жана эр жүрөк уруу...

205-б. Массагеттердин көз жумган падышасынын жесири болгон. Анын аты Томи-
рис эле. Кир ага аны аялдыкка алууну каалаган түр көрсөтүп, жуучу түшүүнү шыпто-
олоп, элчилерин жиберген. Бирок Томирис Кир ага жуучу түшпөй эле массагеттер-
дин падышалыгына көз артып жаткандыгын дароо түшүнгөн жана андан баш тарткан.
Ошондо Кир максатына айла-амал менен жете албай калгандыктан, массагеттерге

согуш ачат. Дарыядан (Аракс)¹ өтүү үчүн падыша калкына көпүрөлөрдү курууга, көпүрө катары колдонулган кайыктарга мунара курууга буйрук берген.

214-6. Томирис... өзүнүн баардык аскери менен перстерге кол салды. Бул салгылашуу менин оюмча варварлардын ортосундагы баардык салгылашуулардын ичинен эң оору болгон... Адегенде, айтылып калгандай, душмандар бет мандай туруп, алыстан жаа менен атышкан. Андан кийин, жебелер калбай калганда, алар канжар жана найза менен согуша башташат. Жоолашкан эки жоо узак убакыт кармашты жана эч ким чегинүүнү каалаган жок. Акыры массагеттер жеңди. Перс аскерлери согуш талаасында толугу менен кыйрап, Кир өзү да олуп тынды. Ал толук 29 жыл падышалык кылган...

215-6. Массагеттер скифтердикине окшош кийим кийишет жана жашоо-тиричилиги да окшош. Алар атчан да, жөө дагы согушушат. Адатта алар саадактар, найзалар жана айбалталар менен куралданышкан. Алардын бардык буюмдары алтын менен жезден. Бирок найзанын, жебенин учтарын, айбалтанын мизин алар жезден жасашат, ал эми баш кийимдерин, кемер курларын жана кылычтын кынын, ийинге илгич боосун алтын менен кооздошот. Ошондой эле минген аттарына алар жез чегерилген жабуу жабышат. Нокто, жүгөндөрүнө, ооздуктарына алтын чогурушот. Темир менен күмүш аларда таптакыр жок, анткени бул металлдарды ал өлкөдөн учурата албайсың. Бирок алтын менен күмүш ал жерде абдан арбын.

216-6. Массагеттер эгин эгиппейт, бирок малчылык жана балыкчылык менен жан сакташат. Ошондой эле сүт азыктарын ичишет. Жападан жалгыз сыйынган кудайы – Күн. Күнгө арнап аттарды курмандыкка чалышат.

7-китеп, 64-6. ...Сактар болсо (скиф уруусу) баштарына тобөсү бийик (чуштугуй), тик турма капкак кийишкен. Алар шым кийишчү, сак саадактары жана канжарлары менен куралданышчу. Мындан тышкары, алардын сагаристери — кош миздүү курч айбалталары бар болчу. Бул (скиф уруусу эле) урууну амиргий сактары деп аташкан. Перстер бардык скифтерди сактар деп аташат эмеспи.

- ❖ 1. «Сак» этнонимин кайсы жердин калкына таандык?
2. Сактардын кандай түрлөрү бар?
- 📖 3. Монголоид уруулары кайсы жерге келген?
4. Геродот сактар тууралуу эмнелерди жазган?
5. Александр Македондук Борбордук Азиянын кайсы бөлүгүн басып алган?
6. Сактар кайсы коомдук деңгээлде жашаган?
7. Сактар Орто Азиянын чыгышынан качан жана кайда журт которуп кеткен?

§ 10. Усун мамлекетинин негизделиши

Усундардын *Борбордук Азиянын жана Теңиртоонун аймагын-теги жана аты да б. з. ч. III к. – б. з. V к. өзгөчө тарыхый мааниге ээ болгон көчмөн элдердин бири усундар эле.* Усундардын этностук аталышы кытай булактары аркылуу гана бизге жетти. «Усун» тер-

¹ Аракс – Кавказдагы дарыя. Бирок, бул азыркы Амударыя тууралуу айтылып жатат. (Байыркы грек тарыхчылары Окс деп аташкан).

мини «карганын урпактары» деп түшүнүк берүүчү кытай иероглифтери менен жазылганы кызык.

Антропологиялык жактан усундар жалаң гана европеоид расасына кирбейт. Усундар европеоид менен монголоиддердин белгилери айкалышкан элдердин бири болгон.

Албетте, бир канча кылымдар бою йүэчжи (тохар), сак сыяктуу инди-европалык тилдерде сүйлөгөн калктар менен жанаша жашоо усундарга таасир этпей койгон эмес. Анан калса усундардын мамлекетинде ар кыл элдердин өкүлдөрү жашачу.

Усундардын алгачкы Атажурту Б. з. ч. 1-миң жылдыкта – б. з. 1-миң жылдыгын да Борбор азиялык көчмөн элдердин эч бири түпкү журтуна козголбой, биротоло анда жашап калган эмес. Хундар да, йүэчжилер да, сактар да, кыргыздар да журт которушкан. Ушундай эле тагдыр усундарга да таандык эле. Усундардын эң байыркы Атажурту кайсы жерде болгондугун так айтыш кыйын. Бирок алардын б. з. ч. III к. акырынан тартып турук алган мекенин аныктоого кытай булактары негиз болот.

«Усундардын бийлик эгеси *Куньмо* (күн-бий) деп аталат. Анын атасы *Наньдоумо* чакан бир падышалыктын башкаруучусу эле. Бул (падышалык) *чоң йүэчжилер* сыяктуу эле Цилянъшань тоолору менен Дуньхуандын ортосунда жайгашкан», – дейт Бань Гу. Ал эми Сыма Цянь болсо усундардын бул чакан падышалыгы хундардын батышында орун алганын жазган.

Цилянъшань тоосу Кытайдын Ганьсу вилайетинин батыш тарабында жайгашкан. Усундар бул аймакты б. з. ч. VI – III кк. аралыгында ээлеп алышкан. Ал эми йүэчжилер б. з. ч. III к. акыркы чейрегинде убактылуу күчтөнүп турганы белгилүү. Дал ошол кезде усундар йүэчжилердин кысымынан улам түндүккө – Батыш Моңголия тарапка журт которууга аргасыз болгон. Модэ-шанүй усундарды дал ушул убактылуу журттарында женип алган.

Айтмакчы, Лобнор көлүнүн жанынан табылган жазуу эстеликтеринин биринде (б. з. ч. I к. – б. з. I к.) кытайдын бир аскер адамы «усун каракчылары» тарабынан өлтүрүлгөнү айтылат. Демек, усун топтору кийинчерээк да Лобнор аймагында жашап кала берген.

Күн-бий жөнүндө уламыш Кытай даректеринде усундардын алгачкы өкүмдары тууралуу бир кызык уламыш жазылган. Аны Бань Гу мындайча баяндайт: Усундардын бийлик эгеси Күн-бий (Куньмо) чакан бир падышалыктын бийлөөчүсү Наньдоумонун уулу эле. Батыш Ганьсудагы бул өлкөгө чоң йүэчжилер кол салышкан.

40. Усун үйбүлөсүнүн чарбачылыгы.

Йүзчилердин чапкыны учурунда Наньдоумо курман болот. Усундар өз жеринен журт которууга аргасыз болушат. Алар хундардын таасириндеги аймакка келишет. Бул тополоң маалда болочок күнбий (Наньдоумонун уулу) ымыркай эле. Анын насаатчысы ымыркайды көтөрүп, каардуу жоосунан качып жөнөйт. Жолдо ал аны көк шиберге жаткырып коюп, тамак-аш издеп кетет. Насаатчы кайтып келгенде көргөн көзүнө ишенбей айран-таң болот. Көрсө курсагы ач ымыркайга карышкырдын канчыгы эмчегин эмизип жаткан экен. Алардын үстүндө бир кесим эт тиштеген карга каалгып айланып учуп жүрүптүр. Муну көргөн насаатчы таң калып, ымыркайдын бир сыры бар го деп ойлойт. Насаатчы ымыркай баланы көтөрүп алып, хундардын падышасына келет. Болгон окуяны уккан хун шанүйү да бул баланын бир купуя касиети бар го деген ойдо калат. Ошентип, баланы сүймөнчүлүк менен багып чоңойтот.

Бул уламышты усундар өздөрүнүн эгемендүү мамлекетин түзгөн өкүмдарынын бийлиги мыйзамченемдүү иш экендигин далилдеш үчүн ойлоп табышса керек. Алар башкаларды биздин адепки падышабыз касиеттүү киши болгон деп ынандырууну көздөшкөн. Уламыш укумдан-тукумга өтө айтылып, усун күн-бийлеринин бийлик-

ке өзгөчө акысы бар экендигин карапайым элге да, коңшу калктарга да туюнтушу керек эле.

Байыркы усундардын бул уламышы түрк урууларына кеңири тараган. Кийинки доорлордо да хандык бийликтин мыйзамченемдүүлүгүн ырастоо үчүн *Түрк кагандыгын* негиздеген *ашина* уруусу ушундай уламышты пайдаланган. Атүгүл кыргыз каганын бөрү менен байланыштырган уламыш да бар. Түрк элдеринин мындай уламыштарын орто кылымдарда монголдор да пайдаланышкан.

Усундар – Жунгарияда Хун империясынын падышасы Модэ-шанүй йүэчжилер менен усундардын жоолашуусун пайдаланууга аракеттенет. Ал өзү тарбиялап өстүргөн усун өкүмдарынын жетим баласына күн-бий титулун берет. Бойго жеткенде аны усундардын өкүмдары деп жарыялайт. Ал вассал (бөлөк өлкөнүн көзкаранды бийлик эгеси) катары хун падышасына (шанүйгө) баш иймек. Усундарга хун мамлекетинин батыштагы чегарасын кайтаруу милдети жүктөлгөн.

Усундар ээлеп калган жаны журт **Жунгария ойдуңу** эле. Алтай менен Чыгыш Тениртоонун аралыгын ээлеген бул ойдуң мал чарбачылыгы үчүн ыңгайлуу болгон. Бул жерде усундар менен коңшулаш кыргыздар жашаганы болжолдонууда. Алар да ал кезде хун мамлекетинин карамагында болчу.

Модэ-шанүй б. з. ч. 177-ж. хун мамлекетин Кытайга теңата мамлекет катары расмий таанууга кытай (Хан сулалеси) императорун мажбур кылат. Кытай императору Вэньди менен Модэ бири-бирин «бир тууган» деп жарыялашкан. Ушундай кырдаалда усундар хундар менен ынтымакта жашоодон башка арга табышкан эмес.

Йүэчжилерге каршы бирдиктүү согуш Усундар Хун империясынын вассалы жана ынтымакташы катары эки элдин жалпы жоосу – йүэчжилерге каршы уруштарга катышууга милдеттүү эле.

Модэнин уулу Лаошань-шанүй атасынын баскынчыл саясатын улантканы белгилүү. Ал жеңиштүү жортуулдарды жасаган. Натыйжада *йүэчжилердин Дуньхуан аймагындагы мамлекети ойрон болгон.* Йүэчжилердин басымдуу бөлүгү (чоң йүэчжилер) хундар менен усундардын кысымынан улам Жетисууга сүрүлүүгө аргасыз болгон.

Усундардын Жетисууну ээлеши Усундардын күн-бийи йүэчжилерге каршы жортуулду улантууга Лаошань-шанүйдөн уруксат сурайт. Бул тууралуу кытай тарыхчысы Бань Гу төмөндөгүдөй жазат: «Күн-бий эр жетип, баралына келип, толуп турган кез эле. Ал шанүйдөн өз атасы үчүн йүэчжилерден өч алууга уруксат сура-

ды. Батышта ал чоң йүчилерге кол салып, алардын таш-талканын чыгарды. Чоң йүчжилер кайрадан батышка үркүштү жана Бактрияга журт которушту».

Б. з. ч. 165 – 160-жж. Чыгыш Түркстандын түндүк аймагын, Борбордук Тениртоону, Жетисууну усундар ээлеп калган.

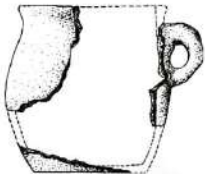
Усундардын өз эгемен-Тениртоону ээлеген усун өкүмдары хун-дүүлүгүн жарыялашы дардан бир кыйла алыстап кеткенин баамдады. Эми күн-бий өз элинин – усундардын мамлекетин калыбына келтирүүнү эңседи.

Хун падышасы Лаошань-шанүйдүн көзү өткөн соң, б. з. ч. 161–158-жж. аралыгында, күн-бий жаңы Усун мамлекетин түзөт. Өзүнүн мындан ары хундарга көзкаранды эмес экендигин жарыялайт. Кытай булактарында бул өлкө «Усунь-го» – «Усун мамлекети» деп аталган.

Усундардын саны 120 миң түтүндү түзгөн (калкы – 630 миң адам эле). Алардын аскерлеринин саны 188 800 адамга жеткен. Саягы мында усундардын кол астында калган калктардын аскери да кошо эсептелсе керек.

Усундардын Усундардын баш калаасы катары Ысыккөлдө Чигу борбор шаары негизделген. Бул шаар азыркыдай же отурукташкан байыркы калктардыкындай чоң шаар болгон эмес. Оболу анда көчмөн усундардын күн-бийинин ордосу орун алган.

Кийинчерээк, б. з. ч. I к. Чигу шаарында кооз имараттар да курулган. Маселен, усундардын күн-бийине күйөөгө берилген кытайлык тектүү бийке үчүн атайын кытайлык үлгүдө аксарай курулган. Бул аксарай жок дегенде эле кытайлык бай адамдардын жалгасы жарашыктуу үйүндөй болсо керек.

41. Көрүстөндөн табылган идиштин реконструкциясы. Чоло. I–V кк. Атбашы. Четкелтебик эстелиги.

Б. з. ч. I к. душмандан коргонуу, алардын чабуулдуу туруштук берүү максатында шаарды айлант коргон-чеп курулган.

Азыркы тапта окумуштуулар Чигу («Чигучэн» – кытайчадан «Кызыл өрөөндөгү коргондуу кыштак» деп которулат) шаарынын орду катары Түп районундагы Сарыбулуң шаар калдыгын көрсөтүшүүдө. Сарыбулуң шаар калдыгы Ысыккөлдүн түндүк-чыгышыраак жагындагы булуңда жайгашкан.

Чигу шаары аймактагы алгачкы тургун-жай, чакан кыштак катары усундар келгенге чейин эле пайда болсо керек. Сактар доорунда эле бул

жерде көчмөн мал чарбачылыгы менен отурукташкан дыйканчылык чарбасы жанаша өнүккөнү далилденүүдө. Ысыккөлдөгү дыйканчылык очоктору Чыгыш Ферганадагы дыйканчылык маданияты менен үн алышып турат. Себеби, бул аймактарда усундар келгенге чейин бири-бирине тектеш тиграхауда сактары жашаган.

Чигу шаарына усундар келгенден кийин да Ысыккөлдө дыйканчылык улантылган, колөнөрчүлүк андан ары өнүккөн. *Сактардын бир бөлүгү усундардын арасында калып, аларга жуурулушкан.*

Чжан Цяндын Мурда айтылгандай б. з. ч. усундарга 128-ж. кытай элчиси Чжан Цянь элчилиги он жыл мейман туткунда жүргөн хун өлкөсүнөн батыш тарапка качып чыгат. Ага йүзөжилерди таап, хундарга каршы ынтымак түзүү милдети жүктөлгөн эле.

Ал жан-жөкөрү менен Чыгыш Тениртоо аркылуу батышка илгерилей берди. Өзү аралаган усун уруулары «салт-санаасы менен хундарга окшош экендигин» да баамдады. Акыры ал усундардын борбору жайгашкан Ысыккөлгө туш келди.

Усундар Чжан Цянга тоскоолдук кылган эмес. Ошондуктан ал ээн эркин андан ары Дауан мамлекетин көздөй сапарын уланткан. Өзү барган жерде ал жергиликтүү калктар менен тил табышып сүйлөшө алган. Жол бою жолуктурган өлкөлөрдүн жайгашкан орду, ээлиги, калкынын тиричилиги жана кесипчилиги, аскер күчтөрү, табигый байлыктары тууралуу маалыматтарды чогулта берген. Кытай императору У-динин батышка карай баскынчылык саясаты үчүн бул маалыматтар пайдалуу болгон.

Кийинчерээк Чжан Цянь өз чининен ажырап, карапайым адамга айланган кезде да, император У-ди анын кеп-кеңешин угуп турган. Б. з. ч. 119-ж. хундарды жеңген салгылашуулардан соң кытайлар саал алсырап калган болчу. Ошондо Чжан Цяндын дилинде хундарды жоолашкан жоосунун күчү менен жеңүү керек деген купуя ой туулат. Ушундай кеңешин ал император У-диге айтат. Усундарды өзүбүзгө тартып, «тууганчылык ынтымакты» түзсөк, алар Хань императоруна баш ийип калышар эле. Ушинтип биз хундардын оң колун кесип салар элек деген. Мында «оң колду кесип салуу» дегени оң канат, сол канат, борбордук бийлик болуп бөлүнгөн башкаруу системасынын оң канатын билдирип турат. Усундар менен хун-

42. Хундардын соок жеберери. II—IV кк. Тапас, Кең-кол көрүстөнү.

дар кагылышса, хундардын оң канаты Кытай тараптагы окуяларга көңүл бура албай алагды болмок.

Чжан Цяндын башка бир кеңеши – усундар менен ынтымакташып алып, андан батыштагы чоочун өлкөлөрдү да Кытайга имерип, аларды «сырткы букараларга» айлантуу керек деген амал болду.

Ушундай кеңештерге толук ынанган У-ди б. з. ч. 116-ж. ченде өз элчиси катары Чжан Цянды усундарга жиберген.

300 аскер, көп сандаган белек-бечкек менен келген Чжан Цян усундардын күн-бийи тарабынан дурус кабыл алынган. Чигу шаарынан ал өзүнүн жардамчыларын Орто Азиядагы, Түндүк-Батыш Индиядагы бир катар өлкөлөргө элчилик тапшырма менен жөнөткөн. Бир эле учурда Кытай менен ушул аймактардагы өлкөлөрдүн соода мамилелери түзүлгөн.

Чжан Цянды б. з. ч. 115-ж. усун күн-бийи чоң урмат-сый менен узатат. Андан соң жооп иретинде өзүнүн элчилигин да Кытайга жиберет. У-ди болсо усундардын өкүмдарына тектүү бийкени белек-бечкеги менен кошо жөнөткөн. Ушундай жол менен Хань империясы усун мамлекети менен «тууганчылык ынтымакты» түзгөн.

Усундардын Кытай жана Хун империялары менен мамилеси (б. з. ч. II к. акыры).

Усундардын мамлекети б. з. ч. II к. акырында азыркы Түндүк Кыргызстандын, Түштүк-Чыгыш Казакстандын аймагын ээлеп турган. Ошондой эле Чыгыш Тениртоонун бир катар жерлери да усундарга карачу. Алар чыгышынан хундар менен, батышынан Кангуй өлкөсү менен чектешчү. Түштүгүнөн хундарга салык төлөп турган чыгыш түркстандык чакан мамлекеттер менен чектеш болгон.

Ушундай кырдаал усун күн-бийинен тышкы саясатты кылдат жүргүзүүнү талап кылган. Себеби хундар менен кытайлар Чыгыш Түркстан үчүн айыгышкан күрөшүн улантып жаткан эле.

Усун күн-бийи Кытай менен мамилени түзүүгө макул болсо да, хундарга каршы чыгууну туура көрбөдү. Ал өзү үчүн бейтарап саясат жүргүзүү жолун тандады. Анын мындай саясаты «тууганчылык ынтымак» түзүү расмысы аркылуу айгинеленет. Анткени усун күн-бийи бир эле учурда хун кызына жана кытай императорунун тукумунан чыккан бийкеге үйлөнүүгө чечим кылган.

Усундардын чарбасы.

Усундар көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен. Жылкы, уй, кой, эчки багышкан. Кытай булактарында: «Усундар дыйканчылык, багбанчылык менен кесиптенишпейт. Алар суунун жана жайыттын ыңгайына карап, малжаны менен конуш которуп көчүп жүрүшөт», — деп баяндалат.

Усундар мамлекетинин аймагында кийинчерээк аларга жуурулушуп кеткен башка калктар да жашачу. Алар усундар келгенге чейин эле дыйканчылык менен кесиптенишчү. Натыйжада, алардын таасири менен кийинчерээк усундардын кайсы бир бөлүгү отурукташа баштаган.

Маселен, археологдор Чүй жана Ысыккөл өрөөндөрүнөн усундардын дооруна таандык кыштактардын изин табышты. Усун доорунда Карабалтада жана Түп булуңунда жайгашкан кыштактардын калкынын негизги чарбасы дыйканчылык болгон. Ал түгүл сугат үчүн арыктар чабылган.

Усундар жана алардын арасында калган сактар колөнөрчүлүгү менен да кесиптенишкен. Ар кыл карапа идиштери, чопо ийик, сөөк буюмдар, таш жаргылчактар, коло казан-аяк, чарба шаймандары, зергердик (алтын, коло, жез ж. б. жасалган) буюмдары, жebенин темир учтары археологиялык казуулар учурунда табылган.

Маселен, Челпек көрүстөнүндө (Караколдун жаны) сабы жомоктогу куштун башына окшош коло күзгү табылган.

Усундар үчүн *аң уулоочулук* да кошумча азык-түлүк табуучу тармак болгон.

Саясий *Усундардын мамлекети хундардын империясы сыяктуулүшү туу эле монархиялык мамлекет болгон.* Монархтын титулу – күн-бий (куньмо, гуньмо) деп аталган. Усундардын өкүмдары эң алгач бул даражаны хун падышасы Модө-шанүйдөн алган. Хундардын мамлекеттик башкаруусунда *жичжу-ван* («Күн ээрчиген бек», «Күн кубалаган бек») деген даража болгон. «Күн кубалаган бек» шанүйдүн уулуна ыйгарылуучу сол канаттагы (чыгыштагы) *сань ван* даражасынан төмөнүрөөк болгон.

Демек, усун өкүмдары оболу күн-бий даражасын алуу менен күн батуучу тараптагы хун чектерин ишенимдүү кайтаруучу бий катары эсептеген. Андыктан ал Хун мамлекетинин башкаруу системасына кирген деп болжолдоо кыйын эмес. Чжан Цянь да кезинде усундарды «хундардын он колу» катары мүнөздөгөн эле.

Бирок кийин усундар эгемендигин жарыялаганда да «күн-бий» титулун сактап калышкан. Анткени алар мындай наамга көнүп калган эле. Буга, хун, усун тилдеринин тектештиги да таасирин тийгизген (Огуз-каган тууралуу уламышта да анын мураскерлеринин бири Күн-хан аталган).

Күн-бийдин монархиялык бийлиги чектелүү мүнөздө эле. Ал мамлекеттик маанилүү маселелер адегенда аксакалдар кеңешинде талкуулангандан кийин гана чечим чыгара алган.

Усундардын күн-бийи мамлекеттик башкаруу системасын хундардын үлгүсүндө түзүүгө аракеттенген. Себеби, хун мамлекетинин күч-кубаты анын саясий тажрыйбасын пайдаланууга түрткү берген.

Усун мамлекети эки канатка жана борбордук бийликке негизделген (орто кылымдарда да кыргыздар он канат, сол канаттан турганы белгилүү. Алардан саал обочолонгон ичкилик тобу бар эле. Бул кыргыздардын хундардан алган тажрыйбасынын тарыхый калдыгы болуп саналат).

Коомдук түзүлүшү Усун коомунун күч-кубаттуу коншусу хундардыкына окшош болгон. *Бул жерде эрте феодалдык мамилелер өнүгө баштаган.*

Эзелки уруу аксөөктөрү үстөмдүк кылуучу тап катары бөлүнүп чыккан. Усундардын бай жашагандары 4–5 мин жылкыга ээлик кылчу. Ал эми мынча көп малды күтүү үчүн кең-кесири жайытка ээ болуу зарыл эле.

Коомдук байлык кембагал малчылардын, жатактардагы жарым көчмөндөрдүн маңдай тери менен топтолчу. Ошондой эле кыштактардагы дыйкандардын жана колөнөрчүлөрдүн эмгеги менен да жаратылган. Кулдар да болгон. Алар жортуулдар учурунда колго түшкөн «олжо кулдар» эле. Негизинен, керт башы эркин кембагалдар башкы өндүрүүчү күч болгон.

Көчмөн турмуш ыңгайы Усундардын көчмөн турмушу тууралуу кытай булактары ар кыл маалымат берет. Маселен, усун күн-бийине күйөөгө берилген тектүү кытай бийкеси мындайча арман ырларын ырдаптыр:

Алыстагы жердин түпкүр четине,
Усундардын күн-бий – бийлик ээсине,
Тааныбаган жат эл, чоочун өлкөгө,
Ата-энем берди мени күйөөгө.
Жыгач ууктар – менин турагым,
Жүн кийизден үйдүн дубалы.
Ичериме жалаң кымыз, айран-сүт,
Жей турганым (жададым-ов!) жалгыз эт¹.

Дан эгиндери, күрүч, жашылча-жемиш негизги тамак-ашы болгон кытай кызынын көргөн күнү өзүнө кордук сезилсе, көчмөн усундар үчүн кадыресе жашоо ыракаты эле. Алардын күндөлүк чүйгүн

¹ Орусчадан кыргызчага которгон Айгүл Элебесова.

тамагы казы, карта, эт-сүт боло турган. Там үйдө (ак сарайда) жашаган киши үчүн боз үй «ыңгайсыз» жай сезилген.

Кыштоолордо усундар ылайдан дубал согуп, жертөлө сыяктуу жепирейген үйлөрдү курууга өтүшкөн. Ошондой үйлөрдүн калдыгы Чүй боорунда (Карабалтада) табылды. Таштан курулган имарат (Дарооткоргон) жана жыгач устундар менен курчалган үйлөр (Жергес коргону) да болгон.

Үйбүлө мамилелери Усундардын үйбүлөсү хундардыкындай эле патриархалдык мүнөздө болгон. Эр бүлө (күйөөсү, балдардын атасы) үйбүлөнүн кожоюну эле. Тектүү, бай усундар көп аял алышчу.

Усундардын үйбүлөсүндө *левират салты* да учураган. Күйөөсү өлгөн жесир аялды өз кайниси же кайнагасы аялдыкка алчу. Анын себи, ал төрөгөн балдар ошол уруктун ичинде калган. Мындай салты көрбөгөн-укпаган кытай бийкеси күйөөсү өлгөндө эмне кыларын билбей, Хань императоруна кат жазган. Императордон: «Өзүн жашаган мамлекеттин салтын туткунун, себеби усундар менен бирдикте болуп, мен хундарды таш-талкан кылышым керек», – деген жооп келет.

1. Усундардын тегин жөнүндө эмне билесинер?
2. Усундардын адепки Атажурту кайсы жерде эле?
3. Күн-бий жөнүндөгү байыркы уламыш туурапуу билесинерби?
4. Жетисууну усундар качан ээлеген?
5. Усун мамлекети качан түзүлгөн?
6. Чыгуу шаары кайсы жерде жайгашкан?
7. Чжан Цяньдин усундарга элчилиги кандай натыйжаларды берген?
8. Усундардын чарбасы жөнүндө эмнелерди билесинер?
9. Усун коомунун социалдык катмарлары кандай эле?

§ 11. Усун мамлекети б. з. ч. II к. акыры – б. з. V к. аралыгында

Усундардын түштүк коншулары Чыгыш Түркстандын оазистеринде бир нече мамлекет (34 өлкө) болгон. Алардын калкы инди-европалык тилдердин чыгыш бутагына кирген тилде сүйлөшчү.

Албетте, бул өлкөлөр байыркы түрк уруулары, Кытайдан, Индиядан келген ар кыл элдердин өкүлдөрү менен тыгыз алакада болгон.

Усундар менен көбүрөөк саясий, чарбалык-соода байланыштары жүргүзгөн өлкөлөр катары Крорайна (Лобнор көлүнүн аймагында), Турпан, Жаркент, Кашкар, Куча, Хотан сыяктуу өлкөлөрдү

кошууга болот. Чыгыш Түркстанда кээде Кучага баш ийип, кээде өз алдынча саясат жүргүзгөн Вэньсу (Үчтурпан), Гумо (Аксуу) шаар мамлекеттери да болгон.

Лобнорго жакын Крорайна мамлекетинин аймагында усундардын калган-каткан тобу жашагандыгы айгинеленүүдө.

Б. з. ч. 108-ж. Крорайна өлкөсү да усундар сыяктуу оор абалда калат. Бирок ал өлкө бейтараптык саясатын усундардан башкача жүргүзгөн. Алсак, усун күн-бийи бир эле учурда кытай императорунун жана хун хан тукумдарынан чыккан бийкелерге үйлөнгөн. Андан айырмаланып, Крорайнанын өкүмдары аманат катары бир уулун хундарга, бир уулун Кытай императоруна жиберүүгө аргасыз болгон. Мындай көрүнүш Крорайна эки өлкөгө тең көзкаранды дегенди билдирген.

Усундардын түштүгүндөгү Кашкар өлкөсү Тарим өрөөнүнүн батыш тарабында жайгашкан. Биздин замандын чегинде Кашкардын калкы бир жарым миң үйбүлөдөн, б. з. II к. 21 миң үйбүлөдөн турган деген маалымат бар. Кашкар өлкөсү б. з. ч. II к. – б. з. I к. коңшусу Кучанын таасири астында болгон.

Куча мамлекети б. з. ч. I к. Чыгыш Түркстандагы эң ири мамлекет болгон. Анын калкынын саны 80 миң адамга жеткен.

Кучадан түндүктү карай Бедел ашуусу арылуу Ысыккөл аймагына соода жолу өткөн. Кытай соодагерлери жана элчилери Куча мамлекетинин ички-тышкы саясатына да аяр мамиле кылган. Б. з. ч. I к. Кучанын таасирдүү падышасы Цзянбинь деген адам болгон.

Айтмакчы Усун күн-бийинин тектүү кытай бийкеден төрөлгөн улуу кызы Кытайга окууга жөнөтүлгөн. Ал кытайлардын музыкалык аспаптарында ойноону үйрөнүп келмек.

Кербен Кучадан өтүп бара жатканда алиги Цзянбинь деген падыша кызды жибербей кармап калат. Ал акыры кызга өзү үйлөнөт. Ошентип Кучанын падышасы Усун күн-бийинин күйөө баласы болуп калган. Ошол эле учурда Цзянбинь Кытай менен да мамиле түзүүгө жетишкен.

Б. з. ч. 65-ж. ал жубайы менен Кытайдын баш калаасы Чаньанга келип, бир жыл турган. Кийин өз борбору Янь шаарында (азыркы Куча шаарынын жанындагы Пилан шаар урандылары) кытайлык имаратка окшош аксарай курган. Бул аксарай жергиликтүү калкка жакпай калат. Ошондуктан Кучанын калкы: «Эшек дейин десен эшек эмес. Ат дейин десен ат эмес. Өзүбүздүн кучалык бегибизге окшогон качыр чыгып калды» деп келекелеген дешет.

Б. з. ч. 59-ж. тартып Куча өлкөсү Кытайга караштуу «Батыш аймагынын башкы акиминин» чордонуна айланган. Ал эми б. з. I к. хундар менен кытайлар бул өлкөнү алмак-салмак ээлеп турушкан.

Кучадан чыгышыраакта – Куча менен Турпан оазисинин арасында – Яньцзи (Карашаар) деген мамлекет болгон. Бул өлкөнүн борбору Юаньцай шаары азыркы Бостон-Нор көлүнүн түштүк-батышында жайгашкан.

Бул өлкөдө инди-европалык тилдеги жазуу маданияты өнүккөн. Бул жерде шалы (күрүч), таруу, буудай, буурчак, жүзүм өстүрүлгөн. Тыт жыгачын өстүрүшкөн менен жибек токуунун сырын билишкен эмес. Өлкөнүн калкы төө менен жылкы кармаган.

Карашаар (Яньцзи) өлкөсүндө киши өлгөндө анын сөөгүн өрттөп, күлүн көмүшкөн. Андан соң жети күн бою аза күтүшкөн (сөөк өрттөө салты Енисейдеги байыркы кыргыздарда да болгону маалым). Карашаар өлкөсү менен усундар жана хундар катнашып турчу.

Чыгышта – Жунгариянын түндүк аймагында – хундардын *хүчжуй* уруусу усундарга чектеш турган. Аларга байыркы кыргыздар коншулаш жашашкан.

Усундардын түндүк-батыш жана батыш коншулары   Усун мамлекети түндүк-батыш тарабынан Кангүй мамлекети менен чектешкен. Бул эки өлкөнүн ортосунда, Жетисуунун түндүк-батышында, чакан *Учаньму* деген өлкө болгон. Бул «көпүрө» өлкөгө коншулары дайыма кысым көрсөтүп турганы кытай булактарынан маалым.

Ал эми Усун мамлекетинин батышындагы Даван (Даюань) өлкөсү тууралуу өзүнчө сабакта кеңири айтылат. Даван мамлекетинин батышында Кушан өлкөсү (чоң йүэчжилер) орун алган.

«Тууганчылыкка негизделген» эки ача ынтымак   Усундардын өздөрү жазып калтырган кандайдыр-бир тарыхый эстелик жокко эсе. Андыктан алардын тарыхы кытай тарыхчылары жазып кеткен үзүл-кесил маалымат аркылуу гана чагылдырылат.

Б. з. ч. II к. акырында Кытай батышта баскынчылык саясатын жандандырып, Крорайнаны басып алат. Тениртоодогу усундар бул окуяны чочулоо менен кабыл алышкан. Анткени кытайлар бир аз мурда усундарга кайрадан Алашань талааларына кайтууну сунуш кылган. Усундар бул сунушту четке каккан эле.

Лобнор аймагы кытайлардын таман астында калганын билген соң, усундардын күн-бийи кытайлык элчиликте кабыл алып, аксөөк кытай бийкеге үйлөнүүгө аргасыз болду.

Усундардын кексе өкүмдары ошол эле учурда кытайлардын жоосу – хундардын шанүйүнүн кызын да урматтап тосуп алат. Аны өзүнүн байбичеси деп жарыялайт. Ал эми тектүү кытай бийкеге токолу катары үйлөнөт. «Тууганчылыкка негизделген» бул ынтымак, ошентип, эки ача максатты көздөгөн. Усун мамлекети бир эле учурда Кытайга да, Хун империясына да каршы эместигин далилдөөгө умтулган.

Даванга каршы саясат Кытайлар б. з. ч. II к. аягында Даван өлкөсүнө эки ирет басып киришкен. Усун күн-бийи мурда түзүлгөн ынтымакка ылайык, Кытай тарап үчүн 2 миң атчан аскер даярдаган. Тарыхый маалыматтарга караганда, усундар бул согушка түздөн-түз кийлигишкен эмес.

Усундардын борборунда б. з. ч. I к. башында хундарды жактаган топ бар болчу. Кытайчыл багытты тутууга үндөгөн топ да болгон. Хундардын айрым козголоңчулары хүчжуй уруусунун бегин усундарга каршы чыр-чатак чыгарууга үндөгөн. Бирок Жунгарияда усундар менен тынч коңшулаш жашаган хүчжуй уруусу мындай душмандык аракетке батынган эмес.

Чеши менен күрөш Акырындап усундардын ичинде кытайчыл багыттагылар күчтөнгөн. Усундардын күн-бийине жиберилген экинчи тектүү кытай бийкеси ордо ичинде ушак-айың кептерди таратууга, бузукулукту уюштурууга маш эле. Ал мурдагы күн-бий күйөөсү өлгөндө кийинки күн-бийге тийген. Андан төрөгөн балдарынын ичинен бир кызын Кучанын бегине берет. Дагы бир уулу Жаркентти бийлеген. Кытайчыл багытты бул теги кытай каныша тымызын башкарып турган.

Б. з. ч. 80-ж. хундар менен Турпан өрөөнүндөгү чакан *Гуши*¹ өлкөсүнүн аскерлери усундарга каршы чогуу жортуулга чыгат. Усундар менен ымаласы ысык Куча, Жаркент бектери Чеши өлкөсүнүн теңтайлашкан атаандаштары эле. Аларды жеңүү үчүн адегенде усундарды алсыратуу зарыл болгон.

Хундар менен чешиликтир усундардын кыйла жерин караткан соң, кытайлык амалкөй канышаны кармап берүүнү талап кылышат. Ошондой эле Кытай менен ынтымакты бузууну усундарга сунушташат. Усун күн-бийи *Унгүйми* болсо Кытайдын жардамына таянып, Чеши аймагында да өзүнүн соодасы үчүн ыңгайлуу шарт түзүүгө ниеттенген.

¹ Гуши – б. з. ч. 108-ж. тартып бул мамлекетти кытайлар Чеши деп аташкан.

Ошентип, б. з. ч. 80-ж. тартып усундар менен хундар бири-бирине каршы согуш абалында калышкан.

Усун-кытай согуш келишими жана б. з. ч. 72–71-жж. Хун империясына каршы уруштар

Хундардын ачык кысымы башталганда усундардын күн-бийи Унгүйми жана теги кытай байбичеси жардам сурап, Кытайга кайрылышкан. Алар жиберген элчилик хундарга каршы согуш келишимин түзүү сунушун жеткирди. Кытайдын жаны императору Сүйан-диге бул сунуш майдай жаккан.

Б. з. ч. 72-ж. Кытайдын кошуундары (160 миң женил куралданган атчандар) Ордос жана Хэси аймактарында хундарга каршы урушка кирген. Арийне, хундар көчүп кетип, алардан кутулушкан.

Бирок ошол эле жылы батыштан жасаган усундардын жортуулу хундар үчүн кыйынга турду. Алар шанүйдүн кайнатасын, келинин, батыш канаттагы бир нече бектерин, 39 миң адамын туткундап жана 700 миң баш малын олжо кылышкан.

Б. з. ч. 72-ж. акыры – 71-ж. башында кыш мезгилинде хундар жооп иретинде усундарга каршы жортуул уюштурган. Арийне, хундар кайра тартканда кышкы суук-ызгаарга чыдабай жана ачкалыктан аттары, хун аскеринин көбү кырылган.

Чыгыш жана түндүк

Б. з. ч. 70-жж. акырында усундар хун-элдери менен ынтымак дарга каршы күрөшкө хундардын чыгыштагы жана түндүктөгү көзкаранды коңшуларын тартууга ниеттеништи. Хундардын түндүгүндөгү *динлиндер* жана *ухуандар* усундар менен ынтымакка келген соң, б. з. ч. 71-ж. жайында көтөрүлүш чыгарышты.

Хундар үч тарабынан тен душмандардын чабуулуна кабылды. Ал эми түштүк тарапта Кытай бар эле. Динлиндер жана ухуандар менен жашыруун мамиле түзүү усундардын дипломатиялык чон ийгилиги эле. Бул жортуулдар усундар үчүн жеңиштүү аяктаган.

Ишке ашпаган

Б. з. ч. 60-жж. усундар Кытай менен дурус ала-ордо төңкөрүшү касын уланткан. Арийне, Кытай менен ынтымакты улантууга каршы турган, хундарга жан тарткан усун төбөлдөрү да болгон. Тышкы саясаттагы бул эки ача мамиле усундардын ыркын кетирген.

Б. з. ч. 64-ж. кытайчыл саясатты жүргүзгөн күн-бий Унгүйми каза болот. Ал өлөр алдында улуу баласына кытай тектүү аялын никелештирген. Себеби Хань сулалеси менен «тууганчылыкка негизделген» ынтымактын үзгүлтүксүз улантылышын каалаган.

Иш жүзүндө бул тактыны күн-бийдин аталаш бир тууганы мурастоого тийиш болгон салтты бузуу аракети эле. Бирок

Унгүйми никелешүү жөрөлгөсү бүтө электе каза болот. Бийлик болсо аталаш бир тууганы Нимиге өткөн.

Ними күн-бий хун байбичеден төрөлгөн эле. Кытайлык Куан-ван титулун алган Ними жесир калган канышага үйлөнүп, андан уул көргөн.

Хундардын жээни болгон адамдын такка отурушу кытайларга жаккан жок. Ал кытайларга жан тарткан аялына да жаккан эмес. Б. з. ч. 52-ж. теги кытай каныша тойго келген кытай ири аксөөктөрү менен тымызын *ордо төңкөрүшүн* даярдайт. Бирок той учурунда кылыч жеген Ними күн-бий качып чыгууга үлгүргөн.

Төңкөрүшчүлөрдү жазалоо үчүн усундар бир нече ай бою Чигу шаарындагы амалкөй канышанын аксарайын жана кытай элчилигин камап турушкан. Кытайдын Батыш аймагынын Кучада жайгашкан акими шашылыш жиберген кошуун аларды араң куткарат. Алиги эки аксөөк адам Кытайдын борборуна кайтып келгенде баштары алынган.

Усундардын күн-бийи Нимиден «кечирим» суроо үчүн кытайдан атайын элчи жиберилет. Ал кийинчерээк ыңгайын таап, Нимини өлтүрө албаганы үчүн кытай бийлиги тарабынан жазаланган.

Хун тараптагы топтун козголоңу Теги кытай усун ханышасынын эки жүздүү саясаты жана ишке ашпай калган ордо төңкөрүшү Хань сулалесина карата усундардын нааразылыгын туудурган.

Б. з. ч. 59-ж. тартып Куча мамлекети Кытайга толук көзкаранды өлкөгө айланган. Бул аз келгенсип, Батыш аймагынын башкы төбөлүнүн турагы да Кучага көчүрүлгөн. Эми Кытай өлкөсү Усун мамлекети менен чектешип калган. Кытайдын каратып алуу коркунучу күчөгөн. Ушундай учурда усун өкүмдарына каршы маанай ого бетер курчуйт.

Абал абдан оорлогон кезде маркум Унгүйми күн-бийдин хун аялынын төрөлгөн баласы *Уцзүту* чечкинсиз күн-бий Нимиге каршы күрөш баштаган. Уцзүтуга усундар улам келип кошула беришкен. Ними колго түшүп өлтүрүлүп, Уцзүту бийликти тартып алат.

Усундардын эки канатка жиктелиши Б. з. ч. 51-ж. жогорудагы теги кытай ханышанын кол алдындагы бир аксөөк кытай айым Хань сулалеси бийлеген борборго барып, элчилик милдет өтөдү. Натыйжада Уцзүту күн-бий атасы бир, энеси кытай каныша болгон бир тууганы Юаньгүйми менен бийликти бөлүшүүгө макул болду. Усундар расмий түрдө эки канатты түзүп калышты.

Улуу күн-бий даражасы Кытай тарапка жан тарткан Юаньгүймиге тийди. Анын эли 60 миң түтүндөн турган. Ал эми хундар

жагына тарткан Уцзүту кичи күн-бий даражасын алат. Ага 40 мин түтүн эл караган. Улуу күн-бий Юаньгүйми бат эле каза болуп, ордуна кадыр-барксыз, жүнү бош уулу *Сынма* отурду. Теги кытай каныша болсо үч баласын алып, Кытайга кетет (Кытайда ал дурус кабыл алынып, бирок көп узабай каза табат).

Усундардын эки канатка жиктелиши ички саясий ынтымактын бошоң экендигин далилдеген. Мындай абал хундар үчүн да, Хань сулалеси үчүн да жагымдуу эле.

Хундардын Чигу Түндүк-батышта Кангүй мамлекети б. з. ч. шаарын кыйратышы I к. ортосунда хундар менен ынтымак түзүп, Усун мамлекетине каршы болуп турду. Түндүк хундардын өкүмдары *Чжичжи-шанүй*¹ Жунгарияга ордосун которуп, Уцзүту күн-бийге элчи жөнөтөт.

Усун күн-бийи хундардын бир бөлүгү Кытай менен мамилелешип жатканын билчү. Андыктан Кытай өлкөсү менен чатакташпоону каалаган Уцзүту күн-бий хун элчисинин башын алдырат.

Чжичжи-шанүй б. з. ч. 48-ж. Усун мамлекетине каршы жүрүшкө чыгат. Арийне, Жетисууга жетпей эле суукта карга буюгуп, көптөгөн аскери кырылат. Ошентип, болгону үч мин жоокери менен ал Кангүй мамлекетинин чегине жеткен.

Кангүй мамлекетине таянып, Талас тараптан Чжичжи-шанүй усундарга каршы чапкын уюштуруп турган. Ал түгүл көп өтпөй түндүк хундар кангүйлүк аскерлердин колдоосу астында Чигу шаарын каратып, баш калааны кыйратышкан. Усундар убактылуу чыгыш тарапка үркүшкөн.

Усундардын кайрадан жеңишке жетиши Түндүк хундардын Усун мамлекетин жеңип алганы Кытай бийлигине жаккан эмес. Кытай императору усундарга жардам берүү үчүн Чыгыш Түркстандан аскер жиберген. Б. з. ч. 36-ж. *Таласта болгон ири салгылашууда Чжичжи-шанүй набыт болуп, түндүк хундар талкаланат. Ошентип, Усун мамлекети калыбына келген.*

Усун эгемендиги Б. з. ч. 21-ж. усундардын күн-бийи Куча (б. з. ч. I к. акыры) өлкөсүндөгү кытайдын Батыш аймагынын акими менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн Кучага келген. Демек, бул учурда Усун мамлекети өз алдынчалыгын сактап калган. Бирок так талашуу күрөшү кытайчыл жана ага каршы топтун ортосунда кийин да улана берген.

¹ Чжичжи-шанүй (Хутуус) б. з. ч. 56-ж. өзүн түндүк хундардын шанүйү жарыялаган. Кыргыздарды да өзүнө убактылуу караткан. Б. з. ч. 36-ж. набыт болгон.

Усун мамлекетинин
коңшулары менен
б. з. ч. I к. акырын-
дагы мамилелери

Усундардын жергиликтүү бектери өз алдынча саясий багыт тутууга аракеттенген. Карып калган Цылими (б. з. ч. 45–14-жж.) аттуу улуу күн-бий кытайлык салтты, тартипти киргизүүгө умтулган. Ал өзүнүн жайытын туугандарынан коруганга чейин барган.

Нааразы болгон усун төбөлдөрү козголон чыгарып, аны өлтүрүп салышат. Б. з. ч. 11-ж. кытайлар Цылиминин өчүн алуу үчүн аскерлерин жиберген эле. Ошондо усун бектеринин бири сегиз миң усунду Кангүй өлкөсү тарапка көчүрүп кетип башпааналаган.

Чыгышыраак аймактагы башка бир усун беги хундардын журттарына кол салып, олжолуу кайткан. Арийне, тез эле Хун падышасы артынан өч алуу үчүн келип, бул бектин элин ойрондоткон. Ал өз уулун хун шанүйүнө аманатка берүүгө аргасыз болгон.

Б. з. I к. Усун
мамлекети

Б. з. алгачкы кылымында Чыгыш Түркстандагы Куча баш болгон мамлекеттер кытай баскынчыларын сүрүп чыгып, өз эгемендигин калыбына келтирген. Усун мамлекети өлкөгө ичара сепараттык күчтөрдүн күчөгөнүнө карабастан, көзкаранды эместигин сактап калган.

Б. з. 46–91-жж. Куча мамлекети хундар тарапты жактаган саясатты жүргүзүп турган. Сыягы Усун мамлекети да хундардын шанүйлөрү менен ынтымакташып туруусу ыктымал.

Кытай колбашчысы Бань Чао Чыгыш Түркстанда кайрадан кытайдын таасирин орнотууну көздөп, б. з. 73-ж. тартып ошол аймакка жүрүш жасаган. Ал Кытайдын императоруна төмөнкүдөй мазмундагы кат жиберген: «Кийинки убакта Цзүйши, Жаркент, Кашкар, Йүэжи, Усун жана Кангүй мамлекеттери баш ийип берүүгө ниеттенип жатышат. Мен алардын күчүн бириктирип туруп, Кучаны талкалоону каалап турам. Эгерде Куча баш ийсе, анда батыш чөлкөмдөгү жүз өлкөнүн бири сакталат, калбаса баары багынат».

Каттагы «ниеттенип жатышат» деп апыртылган сөз иш жүзүндө Усун, Кашкар, Жаркент, Кангүй ж. б. өлкөлөрдүн Кытайга көзкаранды эмес экендигин айгинелейт.

Б. з. II–V кк. Усун
тарыхы жөнүндө

91–107-жж. Хань сулалеси кыска мөөнөткө болсо да Кучаны багындырып турган. Арийне, усундардын өлкөсүнүн абалы тууралуу так маалымат жок. Хань сулалеси кулаган соң (220-ж.) Кытай Чыгыш Түркстандан алыстап кетет. Ошондуктан усундар тууралуу II–V к. таандык маалыматтар жокко эсе.

Усундардын бир бөлүгү б. з. III к. башында Чыгыш Тениртоодо жашаган. Ушул доордо Турпан ойдуңундагы Цзүйши мамлекетин чыгыштан келген сяньбилер караткан. Ошол кездеги кытай булактары «сяньбилер батышынан усундар менен чектешет» деп эскеришет.

Б. з. V к. жужандар Тениртоонун чыгышынан усундарды сүрүп кирген. 436-ж. усундарды көздөй кытай элчиси жөнөтүлгөн. Бул кабар Усун мамлекети тууралуу акыркы маалыматтардын бири болуп саналат.

Ал эми борбор азиялык көчмөн *эфталит* уруулары б. з. V к. ортосунда усундардын батыш жак аймагын каратып алышкан.

Усундар кийин теңиртоолук элдердин курамына жуурулушуп кеткен. Усундарды кыргыз катары санаган аалымдар да бар. Бирок кыргыздар менен усундар бири-бирине тектеш коңшу калктар болушкан.

43. Ак сөөк эфталит жана согдупук аскер.

Усун мамлекети

ДАРЕКТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. 2 том. М.: Л. 1950. 1-т. 90–91-бб.

... Адегенде Чжичжи-шанүй өз аскери менен батышты көздөй (б. з. ч. 48-ж.) Батыш (оң) канатта өз бийлигин орнотуу үчүн жөнөдү.

... Ал жеке өз аскер күчтөрү менен хундардын (батыштагы) ээлигинде коопсуздукту орнотуу албасына көзү жетип, андан ары батышка – усундарга жөнөдү жана алар менен биригүүнү көксөп, кичи Куньми Уцзүтуга элчи (б. з. ч. 49-ж.) жиберди. Уцзүту... Чжичжи-шанүйдүн элчисин өлтүрүп, анын башын (улуу хун шанүйүнүн) окулуну жөнөткөн; ал эми Чжичжи-шанүйдүн жолун тороо үчүн 8000 атчан аскер аттанат. Чжичжи усундардын аскеринин арбын экенин көрүп... өз аскерин душманга каршы коюп, усундарга сокку уруп, аларды талкалайт... Чжичжи түндүктө Угйени..., батышта Гяньгунду (Кыргыз өлкөсүн) талкалайт; түндүктө динлиндерди багындырат. Үч падышалыкты каратып, ал кайра-кайра усундарга аскер жөнөтүп турган жана ар дайым жеңишке жетишкен. Гяньгунь (Кыргыз өлкөсү) шанүйдүн ордосунан батышта 7000 ли¹, Чешинден 5000 ли алыс жайгашкан. Ушул жерде Чжичжи өз ордосун курган.

Ошол эле китепте – 2-т. 190–193-бб.

... Усундардын башкаруучу чоң күн-бийи турган Чигу калаасы Чаньандан² 8 900 ли алыс жайгашкан. Калкы 120 миң түтүн, 630 миң жан; аскери 188 800 киши...

Жери түзөн жана оттуу (чөптүү); өлкө ото эле жаанчыл жана суук. Тоолордо токой көп. Усундар дыйканчылык да, багбанчылык да кылышпайт, жердин оттуулугу-

¹ Ли – кытайдын аралык чени, 1 ли болжол менен 0,5 кмге барабар.

² Чаньань – Хань империясынын борбору.

на (мал жайганга) жана суунун молдугуна карап, бир жерден экинчи жерге малы менен журт которуп кочуп жүрүшөт. Күнделүк жашоосу хундардыкына окшош. Алардын ээлигинде жылкы көп, байлары 4000ден 5000ге чейин жылкы кармашат...

Усун (күн-бийи) күч-кубаттуу бийлик ээлеринин бири болуп эсептелет. Мурда ал хундарга көзкаранды болгон; кийин күчтөнүп, өзүнө көптөгөн элдерди баш ийдирди жана хундардын ордосуна таазим этип баруудан баш тартты. Анын ээлиги чыгышта хундар менен чектешет, түндүк-батышта ар кандай отурукташкан элликтер менен чектешет...

Күн-бий (гуньмо) — өкүмдардын наамы, ал эми анын ысмы Легиоми; кийин Гуньми деп жазып калышкан.

1. Усундардын б. з. ч. II к. акырындагы тарыхый коңшулары кимдер эле (түштүктө, батышта, түндүк-батышта, чыгышта)?
2. Б. з. ч. 72—71-жж. согуш кандай натыйжа менен аяктады?
3. Усундар хундарга каршы күрөшкө б. з. ч. 71-ж. кимдерди тартты?
4. Теги кытай каныша уюштурган ордо төңкөрүшү тууралуу эмне билесиңер?
5. Уззүтү күн-бий кантип бийликке келди?
6. Чжиңжи-шанүй менен усундардын мамилеси кандай эле?
7. Б. з. ч. I к. Усун мамлекети тууралуу эмнелерди айтып бере аласыңар? Анын коңшулары менен мамилеси кандай эле?
8. Б. з. I к. Усун мамлекети эгемен өлкө катары жашаганбы?
9. Усундар тууралуу кандай акыркы маалыматтар бар?

§ 12. Даван мамлекети

Кыргызстандын Фергана өрөөнүнүн чыгыш бөлүгү Кыргызстан-
түштүгүндөгү дын түштүк аймагын түзөт.
мамлекет

Ферганадагы байыркы мамлекет кытай булак-
тарында Даван (Даюань) деп аталган. Ал эми байыркы чыгыш
инди-иран тилдеринде бул мамлекет Паргана деп аталган. Парга-
налык отурукташкан калк согдулук, парфиялык калктарга окшош
тилде сүйлөгөн.

Давандын калкы жыш болгондугу тууралуу кытай булактары
баяндайт. Чоң жана кичи шаарларынын саны жетимишке жеткен.
Даван мамлекетинде дыйканчылык дурус өнүккөн.

Давандын Даванда көптөгөн сугат курулуштары курулуп,
чарбачылыгы дыйканчылык жогорку деңгээлге жетишет. Байыр-
кы доордо эле Өзгөнарык сыяктуу чоң каналдар курулган. Жасал-
ма арыктардын көбөйүшү дыйканчылыкта эмгек өндүрүмдүүлүгүн
жогорулаткан. Б. з. ч. IV—I кк. эле давандыктар таш жаргылчак
менен катар суу тегирменди да пайдаланышчу.

«Отурукташкан тургундары жер айдашат, күрүч жана буудай эгишет. Жүзүмдөн жасалган шарабы, сандаган асыл-тукум жылкылары бар», – деп кытайлар тамшанып жазышкан. Беде менен жүзүмдүн мыкты түрлөрү, пахта да эгилген.

Ошентип, парганалыктар асыл-тукум жылкы асыроо менен да даңазаланышкан. Жылкыны беде менен кышында колго багышчу.

Ошондой эле парганалыктардын уй, кой, эчки, төөлөрү да болгон, бирок бодо малды азыраак кармашкан.

Парганалыктар колөнөрчүлүктүн ар кыл тармактарын өнүктүрүшкөн. Алар ар кыл металлдарды, анын ичинде темир өндүрүүнү билишкен. Карапачылык, токуучулук, зергердик, сөөк иштетүү, кен иштетүү, курулуш ж. б. тармактар өнүккөн.

Бекабаддын жанында Мончок тепе шаар калдыгынан сөйкө куя турган атайын калып табылган. Карапа идиш карапа чыгырыгында жасалчу. Парганалыктар алтын, темир, сымап ж. б. кендерди өздөштүрүшкөн (Кен-и Гут үңкүрү, Касансай ж. б. кен жайлары).

Сооданын Парганалыктар Улуу Жибек жолу калыптана элек-
өнүгүшү те эле Алдыңкы Азия менен Чыгыш Түркстандын ортосундагы соода жолунун маанилүү түйүнүн ээлешкен. Эл аралык соода жолун дурус пайдаланып, ар түркүн буюмдарды бөлөк өлкөлөргө жөнөтүп турушчу.

Эларалык соодагерлерге ыңгайлуу шарттарды түзүү үчүн, жолдорду ондошкон. Унаа алмаштыруучу, соодагерлерди тыныктыруучу кербен сарайлар курулган. Алай өрөөнүндөгү Дарооткоргондо ошондой таш пайдубалдуу кербен сарайдын калдыгы сакталып калган.

«Давандыктар Кытайдан келген алтын менен күмүштү тыйын жасоо үчүн эмес, зергердик буюмдарды жасоо үчүн пайдаланышат», – деп кытайлар таң калышкан. *Парганалыктар түндүк африкалык, римдик, батыш азиялык, индиялык, чыгыш түркстандык, кытайлык ж. б. өнүккөн өлкөлөр менен соода жүргүзүшкөн.*

Шаар маданияты Шоробашат археологиялык маданияты доорунда (б. з. ч. IV–I кк.) парганалыктар шаар курулушунун жаңы деңгээлине жетишкен. Ири аймакты жана чаканыраак аянтты ээлеген шаар калдыктары биздин күндөргө чейин келип жетти.

Окумуштуулар парганалыктардын б. з. ч. II к. борбору Эрши шаарына Мархамат шаар калдыгын (Араван өрөөнүндө) окшоштурууда. Төрт бурчтуу бул шаар калдыгынын узундугу 750 м, туурасы 500 м. Чептин дубалдарында көптөгөн мунаралары болгон. 40 га жерди ээлеген бул уранды Фергана өрөөнүндөгү эң ири калаалардын бири болуп эсептелет.

Мархаматтан 35 км алыстыкта жайгашкан чаканыграак шаар калдыгы (Билавур-Тепе, азыркы Ош шаарынан 8 км батышта) болгону 1 га жерди ээлейт. Кытайлар атын атаган дагы бир чоң шаар – Гуйшуань – азыркы Өзбекстан аймагындагы Касан шаары катары каралууда.

Дагы бир даңазалуу дауандык шаар кытайча «Ю» (Юнчэн) деп аталат. Байыркы Ю (Юнчэн) шаарын кыргыз окумуштуулары Шоробашат шаар калдыгы менен окшоштурушууда (Өзгөн шаарынан 10 км алыстыкта Жазы суусунун оң өйүзүндө). Шоробашат аянты 70 га жеткен парганалык эң ири шаар калдыгы болуп саналат.

Б. з. ч. I к. Дауандын жаңы борбору Гуйшань шаары азыркы Ош шаарынын ордунда жайгашкан. Парганалык шаарлардын көпчүлүгү коргондор, чептер менен курчалган. Алардын мунаралары болгон. Жаа аткычтар үчүн атайын көзөнөктөр жасалган.

Ири шаарлардан тышкары калк жыш отурукташкан чоң кыштактар болгон. Маселен, Тар жана Каракулжа өзөндөрүнүн чатында 8 чарчы км аянтта 70тей тургун жайлар жайгашкан. Алардын чок ортосунда Карадарыя шаар калдыгы (аянты – 10 га) орун алган.

Кыргызстандагы өнүккөн байыркы шаар маданиятын дауандыктар негиздешкен.

Коомдук түзүлүшү *Парганалыктарда социалдык (таптык) жиктелүү эрте феодалдык коомго таандык болгон. Калыптанып келе жаткан феодалдардын имараттары да өзгөчөлөнүп турган. Алардын айрымдары жүзүм шарабын мол даярдашкан (соода-сатык максатын көздөшсө керек).*

Коомдук байлыктын негизин эркин дыйкандар, колөнөрчүлөр өндүргөн. Айрым жумуштарга кулдарды да пайдаланышкан.

Парганалыктардын үйбүлөлүк мамилелеринде патриархалдык тартиптер үстөмдүк кылган. Ал эми: «Аялдарды кадырлап турушат. Аялы эмне десе, күйөөсү аны аткарбай коё албайт», – деген тарыхый маалымат ошол доордо да сөзү өтүмдүү аялдар болгондугун билдирет.

Саясий түзүлүшү.
Тышкы саясат стратегиясы.
Калкы

Дауан мамлекетин жергиликтүү бийлик төбөлдөрүнүн тукумдары башкарган.

Падышанын жакын туугандарынан эки жардамчысы – вазир болгон. Падыша мамлекетти жеке өзү башкарган. Бирок өтө маанилүү маселелерди Аксакалдар кеңешинде талкуулап турчу. Айрым учурларда Аксакалдар кеңеши падышаны бийликтен четтете алчу. Кээде ага өлүм жазасын

жарыялап коюуга чейин барган. Башка өлкөлөр менен ынтымак түзүү же согуш жарыялоо маселелерине да Аксакалдар кеңеши кийлигишчү. Мындай бийлик *чектелген монархиялык бийлик* катары мүнөздөлөт.

Даван мамлекети ар кайсы өрөөндөрдө жайгашкан чакан шаар-мамлекеттердин биригишинин негизинде келип чыккан. Мындагы оазис өрөөндөрдүн ар биринин акимдик башкаруу борболору болгон.

Даван мамлекетинин тышкы саясаты негизинен коргонуу мүнөзүндө жүргүзүлгөн. Бул жерде коргонуу жайларынын чыгыш ферганалык үлгүсү калыптанган. Аскерлеринин саны, байыркы кытай булактарына караганда, 60 миңге жеткен. Жаалары сөөк менен ашталып, жебелеринин учтары колодон, темирден жасалган (үч кырдуусу да болгон). Жоокерчилик замандарда аргымакты сыбызгыта чаап баратып, жааны шамдагайлык менен таамай атышчу.

Илимпоздор Чыгыш Ферганада жарым миллиондой киши жашагандыгын болжолдошууда. Ал эми кытай булактары Давандын аймагында 300 миң адам жашарын белгилешкен. Даван калкы европеоид белгилери менен айрымаланчу. Алардын көздөрү чүңкүрөйүп, сакалдары коюу келет деп сүрөттөшкөн кытайлар.

Диний ишенимдери Парганалыктар борбор азиялык башка элдердей эле табият күчтөрүнө, Күнгө сыйынышкан. Айрым археологиялык табылгалар парганалыктардын отту ыйык тутканын көрсөтөт.

Оштун Айырмач тоосундагы аска бетиндеги аргымактардын сүрөттөрү алардын жылкыга да табынышканын далилдейт. Жылкынын урматына курмандыктар чалынчу (бул диний-тотемдик түшүнүк кыргыздарда сакталып калган: жылкынын ээси – пири Камбар ата деп эсептелет).

Байыркы парганалыктар «тиги дүйнө» бар деп ишенишкен. Ата-бабанын арбагына да сыйынышкан. Жазгы талаа иштеринин алдында ырым-жырымдар уюштурулган.

Саясий тарых башаты Парганада алгачкы мамлекет калыптана (б. з. ч. VI—III кк.) баштаган доор б. з. ч. VI—III кк. камтыйт. Грек тарыхчысы Геродот Орто азиялык *париканийлерди* эскерген.

Ошол учурда эле парганалыктар өз алдынча саясий биримдиги менен башкалардан айрымаланган. Паргана өлкөсү Ахеменийлерге ынтымакташ болуп, ага белек-бечкек (салыктын көмүскө түрү) төлөп турган. Бирок Паргана Иранга түздөн-түз баш ийген эмес.

44. Македондук Александр.

Македондук Александр б. з. ч. 329 – 328-жж. *Парганага* чейин жеткен. Анын аскерлери Яксарт (Сырдарыя) дарыясынын өрөөнүн ээлейт. Акыры гректер Фергананын батыш өрөөнүн толугу менен көзкаранды аймакка айлантышкан. Ал түгүл *Коженг* аймагында аскердик таяныч катары Александрия Эсхата (Четки Александрия) шаары пайда болгон.

Арийне, Македондук Александр өлгөн соң, анын империясы бытырап кеткен. Орто Азиянын түштүк жана борбордук аймагын камтыган Грек-Бактрия падышалыгы пайда болот. Ал Селевкилерден – Александр Македондуктун таланттуу колбашчысы *Селевк I* түзгөн мамлекеттен бөлүнүп чыккан эле.

Грек-Бактрия падышалыгы өзгөчө күч алып турган кезде (б. з. ч. II к. башында) карамагына Орто Азия, Афганстандын бир кыйла бөлүгү, Түндүк-Батыш Индия кирген. Б. з. ч. II к. *ортосунда* Даван өлкөсү көзкаранды эмес мамлекет эле.

Чжан Цянын Кытай императорунун йүэчжилерди көздөй ты-
Даванга саякаты мызын жөнөткөн тынчысы Чжан Цянь экендиги эсинерде болсо керек. Б. з. ч. 128-ж. Чжан Цянь усундардын жаны журту – Теңиртоодон өз сапарын батышты көздөй уланткан. Нарын

дарыясын бойлоп, Чыгыш Ферганага (Түштүк Кыргызстанга) түшүп, өзү Даван деп атаган мамлекетке туш келген.

Кытай саякатчысынын тымызын сырын билбеген Даван падышасы Чжан Цянь меймандостук менен тосуп алган. Давандын падышасы да Чжан Цяндын жардамына таянып, Кытай менен соода алакаларын түзүүгө умтулган. Ошондуктан ага жол көрсөтүүчүнү кошуп берип, Каңгүй өлкөсүн көздөй узатат.

Чжан Цянь б. з. ч. 127-ж. Памир жана Алай тоолору аркылуу өз мекенине кайтат. Ошондо ал Ферганага Кашкар тараптан келүүчү жолдун да бар экендигин көргөн. Даван жылкыларына көз арткан император У-ди баскынчылык жортуулдун багытын аныктоодо Чжан Цяндын маалыматтарын эске алган.

Б. з. ч. 116-ж. Чжан Цянь экинчи ирет Ысыккөлгө (Чигу ш.) келет. Шакирттеринин бирин Даван падышасына жөнөтүп, аны Кытай менен байланыш түзүүгө үгүттөгөнү маалым.

Албетте Чжан Цяндын алда канча мурда эле Орто азиялык согду ж б. элдердин соодагерлери (б. з. ч. IV – III кк.) Кытайга келип-кетип турушкан деп айтууга болот. Бирок эки тараптуу катнаштар Чжан Цяндын саякатынан соң айрыкча күч алганы анык. Кытай тарыхчысы Сыма Цяндын «Даюандын ишмердүүлүгү бизге Чжан Цяндын тарыхты белгилүү боло баштаган», – деп жазганы буга далил.

Эңсеткен Чжан Цянь өз аңгемелеринин биринде Хань (Кы-
аргымактар тай) императору У-диге «асман аттарынан тукуму уланган жана кан сымал тер куюлуп туруучу буудандар» Даван өлкөсүндө абдан көп экендигин айткан.

Алардан асыл тукум алуу үчүн ала байтал бээлерди бийик тоолордун этегине коё беришет. Кол жеткис тоо аргымактары аларга жакындап, аргындашат. Натыйжада кан сымал тер куюлган татынакай кулундар пайда болот. Кытай саякатчысы албетте, асыл тукум буудандардын кайдан келгени тууралуу элдик уламышты жазып алган.

У-ди болсо бул маекке саясий маани берди. Ал асыл тукум буудандардан көп алып, каардуу жоосу – хундардын атчан кошуунунан күчтүүрөөк аскерге жетүүнү самады. Бирок У-динин элчилери Даван өлкөсүнөн куру кол кайтып жатышты.

У-динин элчисинин өлүмү Б. з. ч. 105-ж. Хань императору өзүнүн Че Лин деген элчисин буудандарды алтын, күмүшкө сатып келиш үчүн парганалыктарга жөнөткөн. Бирок мамлекеттик олуттуу тапшырманы аткарууга бет алган элчинин ниети таш капты. Ал эптеп парганалыктарды жибитүүгө жан далбастады.

Акыры, тигилердин муюбаганына ачуусу келип, Че Лин давандык аксакалдарга тил тийгизет. Ал аз келгенсип, «алтын аргымакты» (аттын жасалма келбети) түртүп жиберип кетип калды. Элчиден мындайды күтпөгөн давандыктар абдан намыстанышат. Алар кытайлардын кербенин кууп жетишет да, байлыгын олжолоп, элчини жана жан-жөкөрүн өлтүрүп салышат. Ошентип «элчиге өлүм жок» деген адат бузулду. Бул согушка даярбыз деген маанини туюндурган.

Кытайлардын алгачкы жортуулу Даван мамлекетинин бул кылыгы У-динин чырагына май тамызды. Кытайдын тынчылары: «Өзү атылуучу катуу жебелүү жаачан үч миң аскерди жиберсек эле, алар Даванды женип алышаар эле», – деп айтып жатышты.

У-ди Даван мамлекетине каршы б. з. ч. 104-ж. 6 миң аскерден турган даярдыгы начар кошуунду жиберген. Колбашчылыкка *Ли Гуанли* дайындалган. *Эрши шаарын* басып алып, аргымактарды олжолоп келебиз деп чыккан кытай кошуунуна жолдогу Чыгыш Түркстандын жергиликтүү калкы душмандарга жасагандай мамиле кылып жатты.

Чарчап-чаалыккан кошуун Давандын Ю (Юнчэн) шаарына аран жетип, кандуу урушка кирди. Арийне, аргымактарды алмак тургай, абдан алсыраган кытай кошууну б. з. ч. 103-ж. артка кайтууга аргасыз болду. Улуу Кытай дубалынын батыш учундагы – Дуньхуан шаарына кошуундун болгону бештен бир гана бөлүгү кайтып келди. Вань Гу: «Дуньхуанга ар бир он аскердин бир-экөө гана келип жетти», – деп жазган.

Даванга карай экинчи жортуул Алгачкы жортуулдун майнапсыз аякташы Хань сулалесинин беделин түшүргөн. Ошол себептүү император күч топтоого киришкен. Б. з. ч. 102-ж. ал кайрадан Ли Гуанлини 60 миң аскер менен жүрүшкө аттандырган.

Даван мамлекетинин падышасы *Муэуа* деген адам эле. Алгачкы жортуул учурунда чарчап-чаалыгып келген кытай кошуунун эстеп, азыптозгон бул аскерлер эмне кыла алмак? Анын үстүнө хундар да күчтөнүп алышты деген ойдо, ордосунда бейкапар жата берди.

Ли Гуанли аскерлерин эки топко бөлөт. Аларды Улуу Жибек жолунун Чыгыш Түркстандагы түндүк жана түштүк тарамдары менен алып өткөн. Кытай аскерлери Алай аркылуу Фергана өрөөнүнө түшүшкөн. Эрши шаарынын айланасында кырк күндүк салгылашуу болду. Шаарды камалап, ага келчү суунун нугун кытайлар буруп салышкан. Акыры чепти бузуп, баскынчылар шаар ичине кирип келишти. Падыша Мугуа согушта курман болду.

Аман калгандар кытай колбашчысы менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүштү. Алар өлкөнүн эгемендүүлүгүн сактоону суранышат. Акысына аргымактарды бере тургандыктарын айтышат. Эгер буга баскынчылар көнбөсө, анда кашык каны калгыча кармашарын жар салышкан. Атүгүл жоо колуна тийгизбей, аргымактарын кырып салууга даяр экендиктерин билдиришкен.

Кытайлардын экинчи колу *Ван Шэньшен* деген минбашынын жетекчилиги астында Ю шаарын камалаган. Шаардын калкы күүгүмдө андоостон кол салып, кошуунду бүт кырып салат. Бир нече гана аскер Ли Гуанлиге качып келген.

Жаңыдан жиберилген жазалоочу кошуун Ю шаарын басып алган. Бул шаардын беги Кангуй мамлекетине качып кутулган. Бирок кытайлардан оолак болууга шашкан кангуйлүктөр аны жоосуна кармап беришет. Ал кытайлардын колунда набыт болгон.

Даван мамлекети согушту өзү жалгыз жүргүзгөн. Кангуй өлкөсү обочо калган. Усун мамлекети сөз жүзүндө болсо да, Кытай менен ынтымакта эле. Кытай тарыхчылары маалымдагандай, Эрши курчоодо калганда шаардык адистер кудук казышкан экен. Айрым изилдөөчүлөр бул адистерди грек инженерлери, Грек-Бактрия падышалыгынан келип колкабыш кылган адамдар катары карашууда.

Уруштун натыйжасы Даярдыксыз турган Даван мамлекетин кытайлар көп аскер менен келип, басып алды. Айтмакчы, Ли Гуанлиге алдынала Эршинин Жөнүүчүсү даражасы ыйгарылганы кызык.

Кытайлар өзүнө ишенимдүү Моцай дегенди Даванга падыша кылып коюшкан. Бирок аксакалдар кенеши ага муюган эмес. Көп өтпөй Моцай «жалпы макулдашуунун негизинде» өлтүрүлөт. Парганалыктар маркум Мугуанын бир тууганы Чань Фынды кытайлардан сурабай эле падыша көтөрүшөт. Бул – Даван мамлекетинин саясий өз алдынчалыгы сакталып калгандыгын айгинелейт.

Бул экинчи жортуулдан кайра Кытайга аскерлердин алтыдан бири – 10 миң жоокер гана кайткан. Давандын үстүнөн жетишкен жеңиш Кытай үчүн моралдык гана мааниге ээ эле. Бирок император У-ди ушуга да канааттанган. Ал Давандын батышында жайгашкан өлкөлөргө женишин даңазалоо үчүн жана «ажайып нерселерди таап келүү максатында» элчилерин сапарга аттандырган.

Давандын борборунун көчүрүлүшү. Ош шаарынын башаты Кытайлар кеткенден кийин Даван падышалыгы борборун Эршиден чыгыш тарапка – Гуйшаньчэнге («Аздектелген тоонун этегиндеги шаарга») көчүргөн. Б. з. ч. I к. Давандын борбору катары, Гуйшань гана эскерилген (кытай тарыхчысы Вань Гу).

Борбор шаардын чыгышка жылышы коңшу Кушан мамлекетинин күч алышы менен байланыштуу болушу мүмкүн. «Аздектеген тоо» – Сулаймантоо болушу да толук ыктымал (Ош шаарынын ортосундагы).

Ош шаарынын 3000 жылдыгы 2000-ж. белгиленди Ош аймагындагы отурукташкан тургун жайдын (эн эзелки кыштактын) орду мындан 3300–3500 жылдай илгерки убакытка такалат. Ош шаары чыгыш Фергана аймагындагы диний, маданий жана соода-экономикалык чордон катары олуттуу роль ойногону шексиз. Ал эми Вань Гу байыркы Ош (Гуйшань) тууралуу мындай баянды калтырган: «Даван падышачылыгы. Бул мамлекеттин ордо шаары Гуйшань Чаньандан (Хань империясынын ордо шаары) 12 259 ли (6125 км) аралыкта жайгашкан». Бул маалымат б. з. ч. I кылымга таандык. Демек кыска мөөнөттө болсо да Ош (Гуйшаньчэн) шаары Даван (Паргана) мамлекетинин борбору болгону ырас.

Даван Чыгыш Ферганадагы Даван мамлекети б. з. ч. I к. б. з. ч. I к. өз алдынча жашоосун уланткан. Ага катылууга эми кытайлар батынган эмес. Б. з. ч. 77–75-жж. Кытайга бара жаткан давандык элчинин кербени талоонго түшкөнү Вань Гу тарабынан эскерилет. Б. з. ч. 65-ж. Кытайдан Чыгыш Түркстан аркылуу давандык бир «мейман» кайтып кеткени жазылып калган.

Ал эми кангүйлүктөргө карата Даван тынч коңшулаштык саясат жүргүзгөнүн боолголоого болот. Даванга түндүк хундардын шанүйү Чжичжи бир жолу жортуул жасаган. Бирок парганалыктар көзкаранды эместигин сактап калышкан.

Б. з. I–II кк. Биздин замандын алгачкы кылымдарындагы Даван өлкөсү ван өлкөсүнүн тарыхы тууралуу маалыматтар жокко эсе. Б. з. I к. ортосунда Даванды Жаркент өлкөсүнүн беги Хань деген адам убактылуу каратат. I к. акырында Даванды Кушан империясы каратып алат. Кушандыктардан давандыктар качан бошонгондугу белгисиз. Б. з. II к. башында (105-ж.) кушандыктар Алай аркылуу өтүп, Чыгыш Түркстандын бир кыйла аймагын басып алган болчу. Демек, ал кезде Даван Кушанга баш ийип турган деп айтууга болот.

Даван б. з. III–V кк. Чыгыш Ферганадагы бул мамлекет б. з. III к. – V к. ортосуна чейин өз алдынчалыгын сактап турган. Б. з. 270-ж. анын элчиси Кытайдагы Батыш Цзинь мамлекетине келген. Ал эми 379-ж. Давандын элчиси Эрте Цинь мамлекетинин баш калаасына барат. 436-ж. Вэй падышалыгынын элчиси Даван

өлкөсүнө келгени маалым. 437-ж. парганалыктар Вэй падышасына өз элчисин жиберипкен.

V к. орто ченинде Фергана өрөөнүн эфталиттер каратышат.

1. Кыргызстандын түштүгүндө байыркы кайсы мамлекет пайда болгон?
2. Парганалыктардын чарбачылыгы тууралуу эмнелерди айта аласыңар?
3. Даван мамлекетинин саясий түзүлүшү, мамлекеттик башкаруу системасы жөнүндө эмнелерди айтууга болот?
4. Парганалыктардын диний түшүнүктөрү кандай эле? Жыпкы кандай бааланган?
5. Ахеменийлер, Македондук Александрдын жортуулдары учурундагы Даван тарыхы жөнүндө эмнелерди айтып бере аласыңар?
6. Чжан Цянь Даванга кандай максат менен келген?
7. Чжан Цянь император У-диге Даван аргымактары жөнүндө эмнени айткан?
8. Кытай жортуулдарынын кандай максаты бар эле? Алар кандай натыйжалар менен бүткөн?
9. Давандын борбор шаарлары кайсылар эле (б. з. ч. II—I кк.)?
10. Даван падышалыгынын б. з. I—V кк. саясий тарыхы жөнүндө кандай маалымат бар?

§ 13. Кангүй (Кангы) мамлекети

Батышта Сырдарыянын ортонку агымынан чыгышта Талас өрөөнүнө жана Төмөнкү Чүйгө чейинки кең аймакта б. з. ч. III к. акыры – б. з. V к. Кангы (Кангүй) мамлекети жайгашкан. Албетте, бул өлкөнүн чегарасы ар кыл заманда өзгөрүп, ээлиги кенейип же кичирейип турган.

Канга, Кангы, Канкар, Кангүй. Орто Азиялык байыркы калктардын бири *кангы* экендигин билебиз. Байыркы чыгыш ирандык «Авеста» аттуу диний чыгармада «канка», «канга», «кандиз» (Канг кыштагы) сөздөрү жер аты (топоним) же эл аты (этноним) катары учурайт (б. з. ч. 1-миң жылдыктын алгачкы жарымы).

Сырдарыянын оң жээгинде жана чыгышыраакта жашаган орто азиялык башка уруулар сыяктуу эле, канга уруулары дагы ирандык булактарда «сак» деп жалпылаштырылып аталышкан. Ирандын байыркы борбору *Персopolдо* табылган алтын жана күмүш тактачаларда «согдулардын аркы тарабында жашоочу сактар» деген түшүнүк бар. Дал ушу сактарды жазууда кангы эли жөнүндө сөз кылынган (б. з. ч. VI—V кк.).

Ал эми грек, рим тарыхчылары жана географтары орто азиялык калктарды Кара деңиздин түндүк жээгиндеги калктар сыяктуу эле скифтер деп аташчу. Маселен, рим автору *Плиний* (23–79-жж.)

«Ирандыктар аларды (скифтерди) өздөрүнө жакын жашоочу уруунун аты менен сактар деп аташат», – деп жазган. Географ *Птолемейдин* (90–180-жж.) чыгармасында *Яксарт* деп аталган Сырдарыянын боюнда *чоң яксарт* же *каңдар* деп аталган эл да учурайт.

Байыркы кытай тарыхчылары Согду, Даван мамлекеттерине коңшу өлкөнү *Каңгүй* деп аташкан (б. з. ч. I– б. з. I кк.).

Байыркы индиялык «Махабхарата» деген дастанда (б. з. ч. XIII–VIII кк.) байыркы индиялык арийлердин ашына түрдүү өлкөлөрдүн өкүлдөрү чакырылганы айтылат. Келген меймандардын арасында сактар эле эмес, *каңкалар* да болгон.

Б. з. I-миң жылдыгында Кангы өлкөсүндө жашаган эл кангар деп аталган. «Кангы», «эр» сыяктуу түрк эл аттарындай эле, кангар аталышы да «ар» («эр») мүчөсү менен аяктаган. Бул сөз («эр») алгач уруулук жалпылыкты, кийин элди туюнткан мүчө-түшүнүк эле. «Эр» сөзүнүн башка да эки мааниси бар. Алар «эркек киши» жана «баатыр», «каарман» катары азыркы кыргыз тилинде сакталып калды. Патриархалдык (эркек бийлеген) доордо дал ушу «эр» сөзү эл атын түзүүдө пайдаланылган. Кийин «Кан» сөзү түрктөрдө «Кем» болуп өзгөргөн (азыркы саян-алтай тилдеринде – Хем, Кем деген Енисейдин башаттары – Бий-Хем, Ка-Хем аталат).

Сырдарыянын Нарын дарыясы менен Карадарыянын ко-байыркы аталышы шулушунан түзүлүп, Сырдарыя атыккан Борбор Азиядагы ири дарыя байыркы доорлордо ар башкача аталган.

Байыркы иран тилинде Сырдарыянын ортонку жана төмөнкү агымы «Йахшарт»¹ («йахша арта» – «накта бермет») деп аталган. Бул сөздү кытайлар да угуп, аны «Чжэнь-чжи-хэ» – «Нукура бермет дарыясы» деп аташкан. Түрктөр Сырдарыянын ортонку агымын б. з. VIII к. «Йенчу-өгүз» – «Бермет дарыясы» деп атаган.

Демек, байыркы ирандыктарда «Йахшарт» аталышы колдонулган. Аны байыркы гректер «Яксарт» деп өзгөртүшкөн. Бирок Казакстан талааларында жана Сырдарыянын ортонку агымында сактар менен коңшу жашаган протоугор-финн (азыркы финн, венгр, мордва ж. б. элдердин ата-теги) жана эзелки түрк уруулары дарыяны сактар сыяктуу «Йахшарт» дебестен, «Кан» деп гана аташкан.

Ал эми борбор азиялык түрктөр орто кылымдарда бул дарыяны «Сыр» деп аташкан. Айтмакчы, дарыянын атына байланыштуу келип чыккан аталыштар да бар. Мисалы, азыркы тапта Өзбекстандын Сырдарыя вилайтынын аймагында «Калган Сыр» деп аталган суусу тартылып калган ажайып жер бар.

Каңгы эли кандай бөлүктөрдөн турган? Каңгы дарыясынын боюндагы эл өзүн *каңгы эли* деп атаган. Орто кылымдарда бул жердеги калк толук түрктөшкөн (б. з. VI–VIII кк.). Ошондо пайда болгон жаңы этностук жалпылык «каңгар», «кеңгерес», «канглы» деп атала баштаган.

Ал эми б. з. ч. 1-миң жылдыкта Каңгы аймагынын көчмөн калкы инди-ирандык диалектиде сүйлөгөн сактардын кайсы бир бөлүгүн да камтыган. Батышка – Урал тоолору тарапка оогон про-тоугор-финндердин калган-каткан бөлүгү да аталган өлкөнүн калкы эле. Алардан тышкары бул аймакка Алтай-Ыртыш аймагынан жана Тениртоодон эң эзелки түрк уруулары да ооп келгени маалым. Өзүнөн түштүгүрөөктөгү сактар менен баарлашууда алар инди-иран тилинде сүйлөшө алышчу.

Б. з. ч. 1 миң жылдыктын биринчи жарымында Борбор Азиянын түндүк аймактарында жашаган адамдардын басымдуу көпчүлүгү европеоиддер эле. Ал эми аталган миң жылдыктын экинчи жарымында монголоид кебетесиндегилер көбөйгөн. Демек, эң эзелки угор-финн жана эң эзелки түрк урууларынын түндүктөн жана түндүк-чыгыштан ооп келүүсү улам күчөй берген.

Каңгы өлкөсүнүн калкы б. з. ч. 1-миң жылдыктын акырында кайсы тилдерде сүйлөгөнүн так кесе айтуу кыйын. Алар ар түркүн тилде сүйлөгөн калктардан турган. Каңгүйлөр хундар менен өтө жакын аскердик ынтымак түзгөн. Андыктан алардын арасында хундар сыяктуу эзелки түрк тилдеринде сүйлөгөн элдер жашагандыгы шексиз.

Археологиялык маалыматтарга таянып, Каңгүй өлкөсүнүн чарбасы (Каңгүй) өлкөсүнүн б. з. ч. III к. – б. з. V к. чарбасы тууралуу жалпы түшүнүк алууга болот. Жалпысынан, Каңгүй – көчмөндөрдүн мамлекети эле.

Хундардан айрымаланып, каңгы эли жарым көчмөн турмушта жашаган. Алар кышкысын чакан кыштактарды байырлашчу. Жайкысын жайлоодо жайыт которуп, көчүп жүрүшкөн. Мал чарбанын негизги тармагы болгон. Бодо мал, кой багышкан. Жылкыны тиричилик кылууда жана аскердик унаа катары урунушчу.

Жазгы, жайкы, кышкы жайыттарды жатакчылар сарамжалдуу пайдаланууга аракеттенишкен. Мисалы, мал жайлоодон түшкөнгө чейин кыштоолордун айланасындагы айдоолорго эгилген эгин орулуп-жыйылчу. Андан соң аңыздарга жайлоодон түшкөн мал жайылчу.

Ушундан улам көчмөн мал чарбачылыгына эриш-аркак дыйканчылык да өнүккөнүн баамдоого болот. Азыркы Түштүк Казакстандагы Каратоо аймагында, Ташкен, Чымкент, Тараз шаарларынын жанында, Ангрен, Арыс ж. б. жерлерде шаар калдыктары табылган. Алар аталган аймактарда б. з. ч. III к. кыштактар жана шаарлар болгондугун айгинелейт.

Кангүй өлкөсүндөгү дыйкандар арпа, буудай, таруу, шалы, маш-буурчак ж. б. дан эгиндерин эгишкен. Ошондой эле багбанчылык менен да алектенишчү.

Шаар жана кыштак калктары колөнөрчүлүк менен кесиптенишчү. Албетте, алар дыйканчылыкка жана мал чарбасына керектүү шаймандарды жасашкан. Кездеме, карапалар, зергер буюмдары да археологиялык казууларда арбын табылууда.

Кангүй өлкөсүнүн аймагы металл иштетүүгө да ыңгайлуу эле. Карамазар, Курама, Чаткал тоолорундагы кендерден жез, күмүш, темир сыяктуу металлдар казылчу. Алардан ар кыл буюмдар жасалган. Жергиликтүү чебер усталар жасаган кылыч, канжар, айбалта, найза менен жебинин учтары ж. б. курал-жарактар абдан курч жана бышык боло турган.

Соода-сатыгы Кангүй өлкөсүнүн чарбасы башка көчмөн жана жергиликтүү рым көчмөн калктардыкындай эле натуралдык алмашууыгында өнүккөн. Кангүй өлкөсү Улуу Жибек жолу аркылуу б. з. ч. II к. тартып түркүн өлкөлөр менен байланыша баштаган. Ошондуктан бул өлкөнүн аймагынан Батыш менен Чыгыштын ар кыл буюмдары табылууда.

Жонарык көрүстөнүнөн б. з. ч. II к. Бактрияда жасалган жез күзгү табылган. Чыгыш Европа маданияты менен байланыштуу жез төөнөгүч (б. з. ч. I к. — б. з. III к.) да ушул жайдан табылды. Кангүй элчилери менен соодагерлери Кытайга келип-кетип турушкан. Кангүй өлкөсү Ортонку Чыгыш (Иран), Түштүк Азия (Индия), Жер ортолук денизи (Рим империясы) менен да соода-сатык кылып турган.

Шаарлар Кытай булактары кангы элин көчмөндөр дегени менен, алардын шаарлары да болгондугу белгилүү. Археологиялык казуулар да Сырдарыянын ортонку агымынан Талас өрөөнүнө чейинки аралыкта бир катар шаарлардын, кыштактардын болгондугун айгинелөөдө. Азыркы Ташкен шаарынын чөлкөмүнөн эле жүздөн ашуун тургун жайдын орду табылууда. Алардын арасында Канкы, Кавардан, Кулата, Коончутепе, Төркүлтепе, Далварзинтепе, Минөрүк, Актепе, Аккоргон сыяктуу тургун жайлардын ар кыл өлчөмдөгү калдыктар бар.

Жалпысынан, кангүйлүк шаарлар бийик, калын дубалдар менен курчалган. Анын сыртынан терең аң казылган. Шаар ичинде башка үйлөрдөн айрымаланып, өзгөчө сепил тургузулган. Коргоону системасынын бекемдиги жана окшоштугу шаар куруу өнөрүнүн өнүккөндүгүнөн кабар берет. Бийик дөбөлөрдөгү коргон менен бекемделген шаарлардын айланасында майда кыштактар жайгашкан. Кыштактарда сокмо дубал менен тургузулган 2–3 бөлмөлүү үйлөр болгон. Камышы көп жерлерде үйлөр жалаң камыштан тургузулган.

Кыштак калкы уруш учурунда шаар чебинин ичине бекинчү. Анткени алар аймактын саясий борбору болгон шаарды коргоого катышууну өздөрүнүн ыйык милдети катары эсептешкен.

Коомдук *Каңгүй мамлекети – азыркы Казакстандын түзүлүшү туштүгүн, Өзбекстандын чыгышын жана Кыргызстандын туштүк-батышын камтыган. Ал эң алгачкы эрте феодалдык мамлекет болгон. Анын өзгөчөлүгү – көчмөн, жарым көчмөн жана отурукташкан калктардын симбиозу (бири-бирине жолтоо болбой, кайра өзара толукталган эриш-аркактыгы) менен айырмалангандыгында эле.*

Таптык жиктелүү бул өлкөдө да дурус байкалган. Шаар калкы социалдык айырмачылыгына жараша ички сепилдин ичинде, же анын сыртындагы шахристанда жашачу. Шаар коргонунун тышында жашагандар да бар эле. *Негизги өндүрүүчү таптар – керт башы эркин дыйкандар, малчылар жана колөнөрчүлөр болгон.* Коңшу өлкөлөрдүн коомдук түзүлүшүнүн деңгээлине салыштыруу менен, Кангүй мамлекетинде кошумча жумуштарда *уй кулдары* да пайдаланылган. Коомдук байлыктын пайдасын аксөөктөрдүн ар кыл катмарлары көргөн.

Саясий бий- *Каңгүй мамлекетин падыша бийлеген. Демек, бул*
ликтин түрү *жерде да жеке бийлик (монархия) өкүм сүргөн. Кытай тарыхчылары Кангүй падышасынын аксакалдар менен бир мертебе кенешкенин эскерет. Демек, падышанын бийлиги маанилүү мамлекеттик маселелерди чечүүдө Аксакалдар кенеш тарабынан чектелип турган.*

Саясий бийлик көчмөн кангы урууларынын колунда болгон. Падыша көчмөн турмушка жакын эле. Өлкөдө эки борбордун болгондугу буга далил. Мамлекеттин башкы борбору *Битянь* шаары болчу. Бирок жайкы аптапта Кангүй падышасы андан бир кыйла алыстагы *Фаньнэй* аттуу жерди ордо кылган. Муну кытай тарыхчысы Бань Гу баса белгилеген. *Демек, кош ордо (жайкы-кышкы)*

түзүү салтын баштаган байыркы каңгы эли болгондугу ушул фактыдан даана көрүнөт.

Б. з. ч. II–I кк. Кангүй мамлекетине бир катар жаны аймактар көзкаранды болуп калган. Маселен, кытай булактары Кангүй мамлекетине караштуу беш дубанды эскерген: Сусе, Фума, Юйну, Цзи, Юйүзянь. Алар борбордук бийлик начардаган кырдаалдарда өз алдынча бектикти түзүп турса керек.

Кангүй мамлекетинин саясий тарыхындагы негизги окуялар
Кангүй мамлекетинин негизделишине чейин эле (б. з. ч. VI к.) Аралдан Жетисууга чейинки аймактарда жашаган көчмөндөр Ахеменийлердин алдынкы кошуундары менен согушкан. Кийин алар македон-грек баскынчылары менен каршылашышкан (б. з. ч. IV к.).

Тарыхчы Арриандын жазганына караганда Сырдарыянын оң жээгинен келген скифтерди Македондук Александр кабыл алган. Алар элине кайтканда кошо жөнөтүлгөн грек элчилерине скифтердин өлкөсүнүн табиятын, аба ырайын, алардын санын, кулк-мүнөзүн билип келүү тапшырылган. Албетте, бөтөнчө согуштук курал-жарактарын, аскердик өнөрүн билүү башкы милдеттердин бири эле.

Б. з. ч. IV к. акырында ар кыл уруулар Сырдарыя жана Жетисуу аймагында өзара согуш ынтымагын түзүшкөн. Акырындап ал ири уруу бирикмесине өсүп чыгат. Аларды грек жана рим тарыхчылары *сакараука* («шамдагай сактар» же «нурданган сактар») деп аташкан. Бул эл аталышы (этноним), арийне, Сырдарыя менен Жетисуунун жергиликтүү калкынын өздүк аталышы эмес.

Кытай булактарындагы «кангүй» атылышы бул калктын нагыз аталышынын кытайлаштырылган түрү болсо керек.

Б. з. ч. III к. башында мурдагы уруу бирикмесинин негизинде Кангүй мамлекети келип чыккан. Анын курамына Сырдарыянын ортоңку жана төмөнкү агымы кирген. Мындан тышкары Талас өрөөнү, Чүй өрөөнүнүн этеги да ага караган. Албетте, бул кеңири аймакта ар кыл тилде сүйлөгөн уруулар жашачу. Алар чарбачылыктын ар кандай түрлөрү менен кесиптенишкен.

Б. з. ч. II к. акырында Кангүй мамлекети чыгышында – усундар менен ал эми түштүк-чыгышында Даван мамлекети менен чектешкен. Түштүк-батышында болсо согулар менен жанаша жайгашкан. Б. з. ч. I к. анын калкы 120 миң түтүндөн, 600 миң адамдан турган. Бул маалымат кытай булактарынан белгилүү.

Кангүй мамлекети б. з. ч. I к. Чыгыш Түркстандагы Кытайга каршы саясат жүргүзгөн өлкөлөр менен дурус мамиле түзүп турган. Ал түгүл Кангүй кээде хундардын түндүк канаты менен ынты-

макташып, усундарга каршы саясат жүргүзгөн. Буга Усун мамлекетинин кээде Кытайга жан тартышы себеп болгон.

Чжичжи-шанүйдү усундарга каршы пайдаланып үчүн Кангүй падышасы ага өз кызын берип, «тууганчылыкка негизделген» согуш ынтымагын түзгөн. Кангы-хун кошуундары б. з. ч. 42-ж. усундардын борбору Чигу шаарын талаптоноп кайтышкан.

Кийинчерээк Чжичжи-шанүй Таласта парфиялыктардын жардамына таянып, өзүнө чеп курат. Ошондо кангылар менен анын мамилеси сууй түштү. Б. з. ч. 36-ж. Чжичжи-шанүйдүн ошол кезде ордосу турган Талас өрөөнүнө кытай аскерлери чабуул жасайт.

Бул урушта түндүк хундар толук талкаланган эле. Ошондон кийин гана Кангүй мамлекети ынтымак түзүү сунушу менен Кытай императоруна элчисин жиберген. Кангүй падышасы бул эчилик аркылуу тек гана соода ишин жолго коюуну көздөгөн болчу.

Б. з. ч. I к. Кангүй падышалыгы Кушан мамлекети менен мамиле түзүп турган. Ал түгүл Кушандын падышасы Кангүй падышасынын кызына үйлөнгөн. 80-жж. кытай кошуундары Чыгыш Түркстандагы өлкөлөргө жортуул жасаганда кангы аскерлери да баскынчыларга каршы баатырларча салгылашты. Натыйжада кытайлар кыйла кыйынчылыктарга кабылды. Кушан падышасынын өтүнүчү менен гана кангы аскерлери Кашкардан чыгарылып кеткен.

287-ж. кытайлык Батыш Цзинь падышалыгына Кангүйдөн элчилер келгени маалым. 379-ж. Эрте Цинь аттуу кытай өлкөсүнө да кангылардан элчи барган. 437-ж. кангылардын өлкөсүнөн Кытайдагы Вэй падышалыгына дагы бир эчилик келет.

V к. аягында Борбор Азиялык башка аймактар сыяктуу эле Кангүй ээлигинде да эфталиттердин үстөмдүгү орногон. Кангылар андан соң Түрк кагандыгынын калктарынын катарын толуктаганы талашсыз.

45. Атчан кушан жоокери.

1. Кангы, кангүй ж. б. эл аталыштары (этнонимдер) кайсы тарыхый булактардан жолугат?
2. Сырдарыя байыркы заманда кандай аталган?
3. Кангы эли кандай бөлүктөрдөн турган?
4. Кангы өлкөсүнүн чарбачылыгы жөнүндө эмнелерди билесинер?
5. Кангылардын коомдук түзүлүшү кандай эле?
6. Кангүйдө бийликтин кайсы түрү орногон?
7. Бөлөк калктар менен кангылардын алакапары жөнүндө айтып бергиле.

V бап.

ТҮРК КАГАНДЫГЫНЫН ДООРУНДАГЫ
ТЕҢИРТОО ЖАНА ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗДАРЫ

§ 14. Теле (төөлөс) жана түрк урууларынын теги

Тарыхтын жалпы барагы Бир эле учурда бир нече эл байыркы жана орто кылымдардагы тигил же бул элдин же мамлекеттин тарыхын өз ата-бабасынын тарыхы катары эсептерин баамдоого болот. Ошондой жалпы тарых барагы катары азыркы көптөгөн түрк элдери үчүн б. з. VI к. экинчи жарымында пайда болгон Улуу Түрк кагандыгы каралууга тийиш. Аны бүгүнкү алтайлыктар да, сары уйгурлар да, кыргыз, казак, уйгур, өзбек, түркмөн, каракалпак, азербайжан, түрк ж. б. элдер өздөрүнүн *орто кылымдардагы орток өлкөсү катары карашат*. Себеби, бул мамлекетти негиздеген түрк уруулары аталган элдердин жалпы ата-бабалары болуп саналат.

Улуу Түрк кагандыгынын курамындагы уруулар жана элдер ошол кездеги түрк тилдүү калктар мекендеген мейкиндиктин түштүк-чыгыш аймагын гана ээлеген. Азыркы түрк элдерин Улуу Түрк кагандыгындагы элдердин гана урпагы дешке эч негиз жок. Итил (Волга) боюндагы булгарлардын, Европаны аралай чапкан хундардын, Улуу Түрк кагандыгына тиешеси жок түрк тилдүү башка элдердин тарыхы буга далил.

Теле (төөлөс) уруулары Улуу Түрк кагандыгынын курамына ар кыл тилдерде сүйлөгөн калктар кирген. Түрк тилдүү калктан тышкары *согду* (чыгыш иран тилинде сүйлөөчү), тохар (индоевропалык) сыяктуу элдер да кирген. Түрк тилдүү калктын ичинен уруулардын эң кеңири саясий бирикмеси – *теле* болгон. «Теле» сөзүн айрым түркологдор «тегег» («дөнгөлөк») дегенди билгизет деп жоромолдошот. Айрымдары кийинки *телеут*, *телеңут* этноними менен жакындаштырышат. Биздин пикирибизде, теле уруу бирикмесинин аты азыркы алтай жана кыргыз элдеринин арасында *төөлөс* (дөөлөс) уруу атында сакталган. Кытайлык кыргыз тарыхчысы Анвар Байтур да теле этнонимин «төөлөс» катары берет. Түпкү башаты боюнча телеңут, телеут этноними да теле, төөлөс этнонимине монголдук көптүк түрдү берүүчү «-уут» мүчөсү уланып пайда болгон. Кытайча «теле» деп берилген этноним Орхон-Енисей жазуу эстеликтеринде да телис, телиш катары учурайт.

Теле (төөлөс) уруу бирикмесине байыркы Хун империясы ыдырагандан кийин өз алдынча болуп калган элдер жана уруулар баш кошуп турган. IV–V кк. теле (төөлөс) уруу бирикмесине кирген эл-

46. Шакектер. Алтын IV—V кк. Чүй өрөөнү. Шамшы көрүстөнү.

47. Чойчөк. Алтын. IV—V кк. Чүй өрөөнү. Шамшы көрүстөнү.

дер чыгышта Кангайдан тартып, батышта Чыгыш Түркстан, Жунгарияга чейинки кең аймакты мекендешкен.

«Вэй-шу» аттуу Кытай тарыхый булагында теле (төөлөс) уруу бирикмесинин туруктуу мамлекет башчысы болбогондугу айтылат. Ошондой эле ар бир урууну өзүнүн башчысы башкарганы жазылган. Алар согуш коркунучу пайда болгондо гана баш кошуп турган. Теле (төөлөс) бирикмесинин курамында *сир-тардуш*, *уйгур*, *байырку*, *пугу*, *ана*, *телөөр*, *фуло*, *тубо*, *курыкан* сыяктуу элдердин аттары эскерилет.

Жужан кагандыгы жана теле (төөлөс) бирикмеси

Б. з. IV к. ортосунда күч-кубаттуу көчмөндөр империясы – Жужан кагандыгы – түзүлгөн. Анын ордосу Кытай тоолорунун этегинде жайгашкан. Жужан (жуан-жуан) эли байыркы монгол тилинин бутактарынын биринде сүйлөгөн. Айрым изилдөөчүлөр жужандарды тунгус-манжур же түрк тектүү деп эсептешет. Түндүк Кытайдагы жана Монголиядагы бир катар түрк уруулары жужандарга жуурулушкан.

Жужандар Түндүк Монголиядагы элдерден жана Жунгария менен Алтайды жердеген теле (төөлөс) урууларынан алык-салык алып турган. Теле (төөлөс) уруулары акырындап саясий көзкаранды эместигин калыбына келтирүү үчүн ички биримдигин чыңдоого умтулган.

Жужан кагандыгын Доулун (485–492) бийлеп турганда ал кытайлык Вэй (Тоба, т. а. табгач) падышалыгына каршы саясатын күчөткөн. Дал ушул маалда теле (төөлөс) бирикмесинин уруу башчыларынын бири Афучжило жүз миң адамдан турган өз элин Иртышка көчүрүп кетет. Ал көзкаранды эмес мамлекетти негиздеп, өзүн «Коктун улуу уулу» (Көкө Теңирдин) деп жарыялайт. Афучжилонун эки ата өткөн тууганы Цунки мураскор бий даражасын алат. Ал жаны мамлекеттин түштүк канатын (Жунгария тарап) бийлеген.

48. Алтын жалатылган коло буюмдар: төгөө ж. б. ат жабдыктары. IV—V кк. Чүй өрөөнү. Шамшы көрүстөнү.

Арийне, 494-ж. телелер (төөлөстөр) түзгөн бул мамлекеттин жаны жоосу *эфталиттер* түштүк-батыштан келип, Цунки бийлеген канатты басып алган. Көп өтпөй башка канат да эфталиттер тарабынан ойрондолгон. Теле (төөлөс) урууларынын айрым топтору чыгышка – жужандардын жана Кытайдын түндүк аймагына көчө качкандыгы белгилүү. Калган-каткан урууларды башкаруу үчүн эфталиттер *Мивоту* деген төөлөс бегин башчылыкка дайындашкан. Ал Цункинин урпагы эле.

Мивоту дароо Кытай менен алака түзүүгө умтулуп, белек-бечкек менен элчисин жиберген. Анткени ал Кытай (Вэй падышалыгы) менен жужандарга каршы мамиле түзүүнү көздөгөн. Вэй падышалыгы да жибек ж. б. белек-бечкеги менен бирге ага оң жооп берет.

516-ж. Мивоту кайрадан жужандардын баскынчыл жортуулунан каршы күрөшөт. Акыры ал туткунга алынып, мыкаачылык менен (аны кашан атка таңып коюп, атты тынбай желдирип) өлтүрүлөт. Кийин Мивотунун баш сөөгүн жужан каганы ичимдик иччү идиш кылып алган. Беш жыл өтүп-өтпөй Мивотунун иниси *Ифу* теле (төөлөс) өлкөсүнүн көзкаранды эместигин калыбына келтирет. Бир катар согуштардан кийин 540-ж. теле (төөлөс) мамлекети жужандардын таман астында калат.

Ашина¹ V к. башындагы тарыхта ысымы калган түрк жолуругу башчыларынын бири Ашина болгон. Ашина аты уңгу сөздүн алдына келүүчү кытайча сөз алды мүчө «а» менен монголчо «карышкыр» маанисин берген «шоно чино» сөзүнөн пайда болгон. Ал «айкөл бөрү» маанисин туюнткан. Демек, Ашина өзү түрк тектүү болсо да, ар дайым жанаша жашап, карым-катнаш жасаган байыркы монголдордун тили түрк урууларына түшүнүктүү болгон.

IV к. Кытайдын Шаньси вилайетин хундар менен монгол тилдүү сяньбилер кайра тартып алышкан. Ошол доордо Ашина деген бекке таандык уруулар **Хэси коридорунда** (Хуанхэнин жаа сымал ийрилип аккан агымынын аралыгындагы тоолуу дөңсөө өрөөндө жашачу. Алар хундардын *Муган* деген бегине баш ийишчү.

¹ Ашина – Улуу Түрк кагандыгын түптөгөн түрк уруу-урук аталышынын кытайча берилиши. Аны чыгыш таануучулар «бөрү» деп да, ар-сы-лан («арстан») деп да божомолдошот. «Ашина» сөзү көбүнчө – «ак жолтой карышкыр» же «айкөл бөрү» деп чечмеленет.

439-ж. Түндүк Кытайды бийлеген *тоба* (табгач) элинин аскерлери хундарды сүрүп, Хэси аймагын Вэй падышалыгына кошушкан. Ошондо Ашина беш жүз үй-бүлөнү баштап, жужандарды көздөй журт которот.

Кытай булактары маалымдагандай, Ашина жана анын уругу Алтай тоолорунун түштүк тарабынан конуш табышат. Жужандар үчүн темир кенин казып, аларды курал-жарак менен жабдып турган.

«Чжоу шу» (556–581) жана «Суй шу» (589–619) деген кытай сулалелеринин тарыхтарында айтылгандай, Алтай жергесине Ашина баштап келген элдин саясий аты *түркүт* болгон. Мындагы -үт деген монгол (сяньби) тилиндеги көптүктү билдирүүчү мүчөнү алып салсак, түрк сөзү калат. Демек, «*түрк*» аталышынын келип чыгышы хундар алсырай баштаган доорго – IV к. таандык.

Түрктөрдүн келип чыгышы тууралуу уламыштар

эң ири элдик жалпылыктын аталышы болуп калды.

Түрктөр кийинчерээк өздөрүнүн теги тууралуу ар кыл уламыштарды чыгарышкан. Алардын айрымдары кытай булактарында жазылып калган.

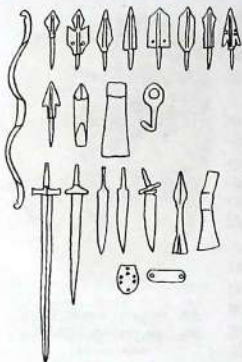
Уламыштардын биринде хундарга таандык бир урууну коңшу өлкөнүн өкүмдары кырып салганы айтылат. Баскынчылар аман калган он жашар баланын колу-бутун кесип, көл жээгине таштап кетишет. Мунжу баланы бир канчык карышкыр бага баштайт. Алиги баскынчы өкүмдар бул жөнүндө угуп, баланы мерт кылуу үчүн кайрадан жоокерлерин аттандырат.

Алар келгенде ургаачы бөрү Турпандын түндүк-батышындагы тоолордун арасына качат. Акыры туш тарабы тоо менен курчалган чакан өрөөнгө өтөт. Ошол жерде канчык карышкыр он бала тууйт. Алардын урпактарынан Ашина башкарган уруу чыккан экен.

1968-ж. Монголиянын Бугут аттуу жергесинен согду тилинде жазылган түрктөрдүн байыркы жазуу эстелиги табылды. Эстеликтин жогору жагында колу-буту кесилген адамдын жана бөрүнүн сөлөкөттөрү чегилген. Бул барельеф кытайлар жазып калтырган уламыштын түрктөр тарабынан өзгөчө аздектелип айтылганын далилдейт.

49. Беткеп. Алтын. IV–V кк. Чүй ороону. Шамшы көрүстөнү.

50. VII–VIII кк. кыргыздардын курапдары. Частас доору.

Экинчи бир уламыш түрктөрдүн башкаруучу уруусу теги боюнча байыркы со уругуна барып такаларын баяндайт. Со уругу хундардын түндүгүндө жайгашкан. Уруу аксакалы *Апанбу* деген киши болгон. Со уругу 70 бир туугандан турган. Алардын ичинен кийин аман калып, тукум улаганы *Ичжини-нишыду* гана болгон. Анын жайчылык касиети бар (шамал же жамгыр чакыра алган) эле делет. Уламышка таянсак, Ичжини-нишыду бөрү энеден туулган. Кийин ал жайдын ээси менен кыштын ээсинин кызына үйлөнөт. Ичжини-нишыдуга байбичеси төрт уул төрөп берет. Алардын туну ак кууга айланып кеткен (бүгүнкү алтайлыктардын куу-кижи, куманды уруу аттарына салыштыруу кызык). Экинчи уулу *Афу* (Абакан) жана *Гянь* (Кем, б. а. Енисей) дарыяларынын аралыгында падышалык кылган *Цигу* (Кыргыз) деген эле.

Бул уламышта да түрктөрдүн теги катары ыйык жаныбар бөрү көрсөтүлгөн. Мында да бөрү эненин небереси катары айтылуу Ашина көрсөтүлгөн. Кыргыз болсо Ашинадан мурда чыккан муун экендиги белгилөөгө арзырлык.

Түрктөрдүн теги жөнүндө ар кыл уламыштардын бир орток өзөгү бар. Ал – Бөрү эне. Ири дөөлөттү негиздеген маалда да түрктөр өз тотемин унуткарган эмес. Өзүнүн байрактарына алтын жалатылган жип менен бөрүнүн башын саймалашкан. Алардын каганынын тандалмалуу аскери – сакчылары да «*бөрүлөр*» деп аталган.

Өзүнүн тегин ыйык бөрү энеге байланыштыруу менен, ашина уругу башка урууларды башкарууга укугу бар экендигин тастыктоого умтулган. Балким, «ашина» аталышы түрктөрдүн уругунун бөрү деген аталышынын байыркы монголчо сөзмө-сөз котормосу болушу да ыктымал. Кытай булактары бөрү сөзүн *фули* түрүндө эскерип, анын *карышкыр* (бөрү) деген мааниси бар экендигин баяндайт.

Ашина уругунун күчтөнүшү

Ашина (айкөл бөрү) уругу Алтай аймагына келген соң акырындап мындагы урууларды өз айланына топтойт. Натыйжада ашина уругу тек гана башкаруучу урук болуп, анын кол астындагы эл **түрк бодун** (*кубаттуу эл*) деп атала баштаган. Айтмакчы, бүгүнкү кыргыздардын эл сөзү байыркы доордо мамлекет деген маанини билдирчү (*мамлекет* сөзү кийинчерээк кыргыз тилине арабчадан кирди). Демек, байыркы Түрк эл сөзү бирдиктүү Түрк мамлекети түшүнүгүн туюнткан.

Ашина уругу бийлеген түрктөр V к. экинчи жарымы – VI к. биринчи жарымында жужандарга көзкаранды болушкан. Алар жужандарга темирди салык катары төлөп турушкан. Акырындап VI к. ортосуна карата Алтайдагы түрктөрдүн өз алдынча мамлекетинин түзүлүшү үчүн шарттар бышып жетилет. Ашина уругунан чыккан кагандар бийлеген мамлекет тарыхка Улуу Түрк кагандыгы катары кирди.

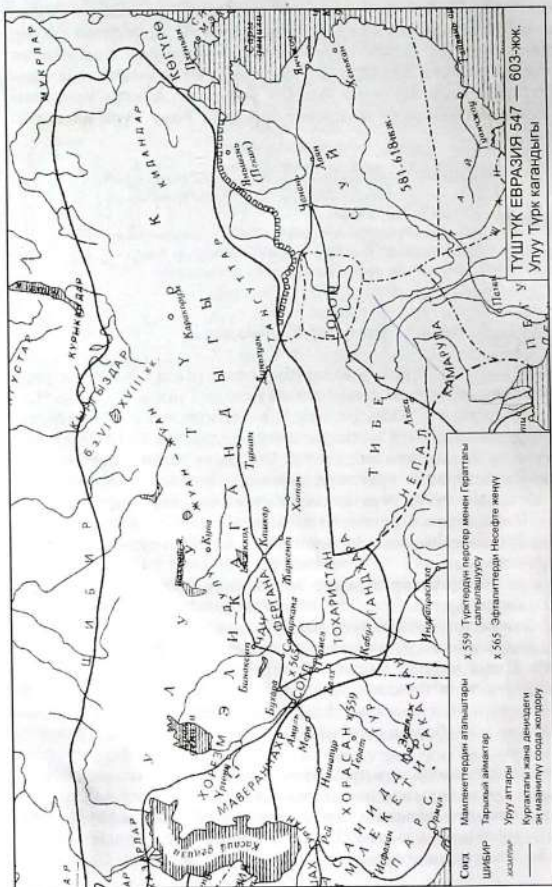
1. Улуу Түрк кагандыгы кайсы элдердин орток өлкөсү болуп саналат?
2. Теле (тоолос) уруу бирикмеси жөнүндө эмнелерди билесиңер?
3. Жужан кагандыгын кайсы эл негиздеген?
4. «Ашина» жана «түрк» сөздөрүнүн түпкү мазмуну эмнени билгизет?
5. Түрктөрдүн келип чыгышы жөнүндө кандай уламыштар бар?
6. Ашина уругу качан жана кайсы жерде күчтөнө баштаган?

§ 15. Улуу Түрк кагандыгы

Бумын каган Түрктөр өздөрүнүн көзкаранды эместиги үчүн жана жужандар күрөшкө камынып жатканда Түндүк Кытайда Чыгыш Вэй падышалыгы жана Батыш Вэй падышалыгы ичара кагылышып турду. Чыгыш Вэй падышасы жужандардын ханы Анахуанды ынтымакка чакырууга жетишти. Ошондон кийин Батыш Вэй падышасы Вэнди Ашина уругунун түрктөрдү бийлеген беги *Бумынга* өзара ынтымак түзүү үчүн элчисин аттандырды. Бул окуя 540-жылдарда болсо керек. Түрктөргө элчиликке алардын тилин дурус билген Ань Напаныто барган. Ал Хэси аймагында туулуп-өскөн жана кытайлашып кеткен хун урпагы болчу.

Элчи Ань Напанытону түрктөр кучак жая тосуп алышты. Бумын (анын ысмы кытай булагында Тумын деп берилген) жооп иретинде өз элчилигин Батыш Вэй падышалыгынын борбору Чаньан шаарына дароо жөнөтүп, ачыктан-ачык жужандарга каршы саясатка өтөт. Ушул учурда Чыгыш Тениртоо жана Жунгария аймагын мекендеген теле (төөлөс) урууларынын бир тобу жужандарга каршы көтөрүлүш чыгарышты. Алар өз көзкаранды эместигин жарыялап гана тим болбостон, жужандардын ордосуна карай жортуулга аттанышты.

Аларга Гоби Алтайы тараптан Бумындын колу капысынан сокку урду. Кытай булактарында жазылгандай, теле (төөлөс) элинин 50 миң түтүнү Бумынга багынып берди. Арийне, Ашина уругунун да, теле (төөлөс) элинин да тышкы саясаты дал келди. Алардын баары Жужан мамлекетинин үстөмдүгүн кулатууну көксөшкөн.

51. Түштүк Евразия 547–603-жж. Улуу Түрк кагандыгы.

Бумындын каган болушу. Жужан дөөлөтүнүн кулашы

Күчтөнүп алган ашина уругунун беги Бумын жужандардын падышасы Анахуанга жуучу жиберип, кызынын колун сураган. Өзүнө көзкаранды болуп келген элдин өкүмдарынын өтүнүчүнө Анахуандын жаалы келип: «Сен менин темир эриткичимсин. Мындай сунуш жасоого кантип дитиң барды!» – деп кемсинте жооп берген.

Бумын буга каарданып, жужандык элчини өлтүрүп салат. Ал эми Батыш Вэй падышасы Вэньди ушул кырдаалдан пайдалануу үчүн кызы Чанлени Бумынга ханышпалыкка берди. Бул окуя 551-ж. болгондугун кытай булагы ырастайт. Ошол жылы кытай падышасы Вэньди дүйнөдөн кайтканда, аза күтүү зыйнатына кошумча катары Бумын эки жүз аргымак жөнөткөн.

552-ж. Бумын өзүнүн колун жужандарга каршы аттандырган. Алардын каганы Анахуан аргасыздан өз жанын өзү кыйган. Бумын өзүнө Эл-каган (Мамлекеттин каганы) деген даражаны алган. Бул мансап-мартаба (титул) түрктөрдүн мамлекет башчысынын ири империянын өкүмдары экендигин баса белгилеген.

Кытай булактарында каган анын жакын жан-жөкөрлөрү тарабынан ак кийизге отургузулары, аны күнгө карата тогуз жолу айландырышары, андан сон аргымакка мингизип, жөрөлгөнү улантары чагылдырылган. Албетте, Бумынга чейин эле байыркы түрк элдеринде каганды көтөрүү жөрөлгөсү салтка айланып келген. Кийин да, XX к. башында, айрым түрк элдери (анын ичинде кыргыздар да) ак кийизге отургузуп, хан көтөрүүнү эстеринен чыгарышпаган.

Жужан империясы 551–554-жж. аралыгында тынымсыз салгылашуулардын айынан, ашина уругу бийлеген түрктөрдөн жана кытайлардан сокку жеп, тайтакыр ойрон болот.

Мухан-кагандын бийликке келиши (553–572-жж.)

Кудуреттуу жаңы мамлекетти негиздеген Бумын Эл-каган 552-ж. акырында каза болгон. Анын ордуна тактыга уулу Кара-каган олтурат. Ага Ысык-каган даражасы берилген (мында ысык сөзү ызык – ыйык сөзүнүн диалектилик айтылышы болушу ыктымал. Демек, Ысык-каган ыйык, кол тийгис, бийик мартабалуу деген мааниде түшүндүрүлүүсү ылайык).

52. Бумын каган. Коло. VI к.

Арийне, жужандарга каршы жортуулу менен даңкы чыккан Кара Ысык-каган бат эле каза болгон. 553-ж. анын ордуна Бумын-кагандын дагы бир уулу Мухан-каган отургузулган. Аны кытай булактары узун жаак, кызыл жүздүү, көздөрү жалтылдаган, эрктүү, чымыр, каарман жана акылдуу адам катары сүрөттөйт. Демек, тактыга отургузууда Мухан-кагандын жекече инсандык сапаттары эске алынган. Бул тандоо түрктөрдүн мамлекети үчүн оң натыйжалуу болгондугун кийинки тарыхый окуялар көрсөттү.

Улуу Түрк кагандыгынын чыгыштагы жеңип алуулары

Улуу Түрк кагандыгы Евразиянын кеңири талааларын бирдиктүү көчмөн империяга баш коштурган. Ал орто кылымдардын эрте мезгилиндеги алгачкы ири жана кубаттуу мамлекет болгон. Оболу түрктөр жужандарга каршы жүрүштөрү менен дайын боло баштаган. Бул мамлекетке саясий бытырандылык алдында калган Кытай алгач тиешелүү көңүл бөлө алган эмес (Кытай 581–618-жж. өкүм сүргөн Суй сулалесинин тушунда гана кайрадан бирдиктүү мамлекет болуп куралган). Көп өтпөй түрктөр Сарыдарыянын – Хуанхэнин боюна чейин кирип барышкан.

Мухан-каган түндүк тарапта Енисей Кыргыз мамлекетин да убактылуу баш ийдирген. Түрк аскерлери эң чыгышта кытандарды сүрүп, Корей жарым аралына чейин жетип, Сарыденизге кирип барышкан (монгол тилине жакын тилде сүйлөгөн бул элдин ысмын түрктөр «кытаң» деп, кытай булактары «кидан» деп беришкен, азыркы «кытай» сөзү «кытаң» сөзүнөн, бул термин менен түрк элдери XI–XII кк. монгол тилдүү кытандарды эле эмес, бүткүл Түндүк Кытайды, кийинчерээк толугу менен Кытай өлкөсүн атап калган).

556-ж. түрк аскерлери Түндүк Кытайдагы Батыш Вэй мамлекети менен бирдикте Наньшань аймагына келишкен. Көкө Нордун жанында тогон (туюйхун) элинин Шудун деген борбор шаарын кыйратышкан.

Мухан-кагандын тушунда Түндүк Кытайда тентайлашкан эки чакан мамлекет – Түндүк Ци жана Түндүк Чжоу мамлекеттери өкүм сүргөн. Мухан-каган Түндүк Чжоу падышалыгы менен саясий ынтымак түзүп, бул падышалыкка элчилерин жиберген. Ал түгүл өз кыздарын Түндүк Чжоунун падышаларына ханышалыкка берүүнү сунуш кылган.

Ал эми Түндүк Ци мамлекети менен түрктөр салкыныраак мамиледе болгон. Атүгүл 563-ж.

түндүк чжоулук кытай аскерлери менен бирдикте Мухан-кагандын кошууну Түндүк Ци өлкөсүнө каршы жортуулга катышкан.

Улуу Түрк каган- Улуу Түрк кагандыгы чыгыш багытында дыгышын батышта- баскынчыл жортуулдарды уюштуруу менен чек-гы жеңип алуулары тегелген эмес. Бумындын иниси Истеми батышка жортуулдардын жоопкерчилигин алган. Ал кагандан төмөнүрөөк жабгу (йабгу)¹ титулун алып жүрчү. Бирок батышта кыйла жерди караткан Истеми да «каган» катары даназаланган.

554-ж. батышка карай ири жортуулдар башталды. Түрк аскерлери жужандардын бир бөлүгүн батышка сүрүп (бул бөлүк тарыхта «авар» аты менен калды), Жетисуу, Тениртоо жана Хорезм аймактарын каратышат. Эфталиттерге баш ийип турган Согду өлкөсү (Самаркан жана Бухара аймагы) гана түрктөрдүн чегине кирген жок.

Истеми андан ары Урал талааларын ээлеп, 558-жылы Итилин (Волганын) чыгыш өйүзүнө жетти. Түштүк жакта эфталиттердин кайра жандана башташы гана Истемини аварлардын артынан сая кубалоодон алады кылган.

Византиялык тарыхчылар жазгандай, Истеми өз кошуунун кайра артка буруп: «Аварлар асманга түрк кылычынан буйтап кеткендей куш да эмес. Сууга чумкуп, деңиз түпкүрүнө мант бергендей балык да эмес. Алар жер үстүндө адашып жүрө берет. Оболу эфталиттердин эсебин таап алсам, анан аварларга кол саламын. Алар менин күчүмдөн эч кутулбайт», – деп айткан имиш.

Аварлар андан ары качуусун улантып, түрк тилдүү сабирлерди, утургурларды, Түндүк Кара Деңиз жээгиндеги кутургурларды, алардын батышындагы байыркы славян урууларын талкалайт. Алардын күчүн өзүнө кошуп, аварлар Византияга кыр көрсөткөн. 565–567-жж. аварлар Борбордук Европага басып кирген. Ошол эле учурда аварлар Иран менен дурус элчилик мамилелерин түзгөн.

Эфталиттердин жеңилиши Орто Азияны буга чейин бийлеген эфталиттер түрктөргө каршы күрөштө жергиликтүү калктардан өзүнө тирек таба алган жок. 560-ж. Истеми-каган эфталиттерге каршы жортуул баштайт. Буга Ирандын шахына Истеми жиберген элчини эфталит падышасы Гатифар жолдон тутуп алып, өлтүрүп салганы шылтоо болду.

562-ж. перс шахы Хосрой Ануширван эфталиттерге батыштан сокку урат. Ал эми Истеминин аскерлери оболу Шаш (Ташкен)

¹ Ябгу (жабгу) – мамлекеттик башкаруудагы кагандан төмөнкү ири даража, мансап-мартаба. Алар кийинчерээк ири уруу бирикмелерин бийлешкен.

шаарын каратып, андан ары батышка жылды. 565-ж. Несеф шаарынын (Өзбекстандын азыркы Каршы ш.) жанында түрктөр сегиз күндүк салгылашууда эфталиттердин ташын талкан кылды. Эфталиттердин аман калган бөлүгү Афганстандын түндүгүндөгү тоолуу аймактарга чегинди.

Улуу Жибек жолу жана түрктөр

Түндүк Кытайда бири-бири менен тирешкен Түндүк Чжоу жана Түндүк Ци мамлекеттери Улуу Түрк кагандыгын өзүнө тартууга аракеттенишкен. Ушундай максатта алар түрктөргө белек-бечкектерди жиберип турушкан. Жылына 100 миң ором жибек жөнөтүү чынында, алык-салык жөнөтүү дегенди туюндурат.

Түрктөр кытай жибегин Батыш менен соода жүргүзүүгө пайдаланышкан. Кичи Азиядан Ыраакы Чыгышка чейин кербендерди түрктөргө көзкаранды согулуктар ж. б. калктардын өкүлдөрү алып барышчу. Кагандар өз өлкөсүндө алар үчүн жагымдуу шарттарды түзүшкөн.

Ирандын шахы Улуу Түрк кагандыгынын Жибек жолуна кожоюн болуп калышын жактырган эмес. Алар ирандык соодагерлер үчүн артык баш атаандаштар эле. Анан алса Ирандын шахы өзүн Ортонку Чыгыштын кожоюну катары эсептечү.

Ошентип, Улуу Жибек жолу бир чети ар кайсы калктардын маданий алакаларын чындаган. Алардын заттык жана рухий баюусун камсыз кылган. Экинчи чети – бул жолду көзөмөлгө алууну көксөгөн соодагерлердин жана алардын кагандары менен шахтарынын, падышаларынын араздашуусуна себепкер болгон.

Истеми-каганга таянган согуу элчилиги 566-ж. Ирандын борборуна келип, жибек менен соода жүргүзүүнү үзгүлтүксүз улантуу тууралуу сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүгө аракеттенген. Иран шахы Хосрой элчилик менен кошо жиберилген жибек таңактарын сатып алып, алардын көзүнчө өрттөтүп салган. Мындай мамиле кылуу Ирандын Улуу Түрк кагандыгына ачык жоо болорун айгинелеген.

Кагандыктын Византияга элчилиги. Земархтын жооп иретинде Теңиртоого келиши

Маниах деген адамды дайындаган. Элчилик Каспий деңизинин

54. Түрктүн солөкөтү. VI—VIII кк. Чүй ороонү.

Ирандын түрк соодасына терс мамилеси ашкереленген соң, Истеми өз элчилигин Византияга (Урумга) аттандырган. Элчиликтин башчылыгына теги согулук

түндүгү, Кавказ жана Кичи Азия аркылуу Византия империясынын баш калаасы Константинополго (азыркы Стамбул шаарына) жеткен.

Истеминин элчилерин император **Юстиниан II** жылуу маанайда кабыл алган. Иранга каршы ынтымак түзүүгө жана өзара соода жүргүзүүгө өзүнүн да дилгир экендигин билдирген. 568-ж. Юстиниан II кайра өз мекенине кайткан түрк элчилери менен бирге өз элчиси катары **Земарх** деген адамды жөнөткөн.

Ал Византиянын чыгыштагы шаарларынын кошуун башчысы эле. 569-ж. **Истеми Чыгыш Теңиртоо аймагындагы Актаг (Актоо) деген жердеги ордосунда Византиянын элчиси Земархты салтанаттуу тосуп алган.**

Элчинин көз алдында түрк кошууну Иранга каршы сапарга аттанган. Талас суусунун боюнда Иран шахы Хосрой Ануширван жиберген эчилик менен кездешкенде, Истеми-каган төр жакка Византиялык Земархты отургузуп, Ирандын элчисин андан төмөнүрөөк жайгаштырган жана ага жекирүү менен сөз сүйлөп кайрылган.

Бул түрктөрдүн византиялыктар менен биригип, Иранга каршы согуш ынтымагын түзүп жатканын туюндурган. Элчилер да Иранга ушул суук кабары менен кайтышты. Ал эми мекенине кайтарда Земархка бир кыйла белек-бечкек берилет. Ошондой эле ага Енисейдеги кыргыздардан олжолонгон күң да тартууланган.

Согду өлкөсүнүн түрктөргө өтүшү. Византияга каршы саясат

Истеми-кагандын аскерлери батыштан Византиянын колдооруна ишенип, Иранга кол салды. Амударыядан өтүп, алар Журжан (Гурган) аймагындагы бир катар шаар-кыштактарды талоонго учуратып кайтышты. 571-ж. Хосрой Ануширван түрктөр менен келишим түзөт. Келишим боюнча Истеми-каган мурдагы эфталиттерге караштуу Согду өлкөсүн алды. Түндүк Афганстандагы ж. б. эфталит жерлери Иранга карамай болду.

Бул келишим түрктөргө Түндүк Кавказды көздөй кошуун жөнөтүүгө мүмкүндүк берген. Анын үстүнө Иран шахы жыл сайын түрктөргө алтын тыйын менен салык төлөөгө милдеттенген.

Иранга каршы согуш аракеттерин түрктөр жеке өздөрү жүргүзгөн болчу. Византиялыктар тиешелүү жардам көрсөткөн эмес. Ошондуктан кийинчерээк византиялыктар үстөккө-босток жиберген алты элчиликке түрктөр одоно мамиле жасашкан. Алар Иранга каршы кайрадан түрктөр менен ынтымак түзүү үчүн келишкен. 576-ж. Ва-

55. Римдик чебердин идиши. Айнек. VI—VIII кк. Алай өрөөнү.

лентин баштап келген элчилерди дубандык бек Түрксанф: «Алиги он тилди жана бир алдамчылыкты колдонгон урумдуктар силер эмессинерби?» – деп кекээрдеп кабыл алган.

Мына ошентип, чындап эле түрктөр Византияга каршы душмандык саясат жүргүзүп калышты. 576-ж. алар булгар-утургурлардын кошуунун пайдалануу менен Босфорго чейин кирип барышкан. Крымды да убактылуу басып алышат. Кийинки жылы дагы византиялыктар Түрк кагандыгы менен согуш кырдаалында кала берген.

Таспар кагандын бийлиги Улуу Түрк кагандыгынын зоболосун көтөргөн Му-хан-каган 572-ж. дүйнөдөн кайтат. Анын ордуна тактыга иниси Таспар-каган (Тобо хан) отургузулган.

Таспар-каган бийлеп турган заманда (572–581-жж.) Улуу Түрк кагандыгы эң кубаттуу өлкөгө айланат.

Таспар каган экиге жиктелген Кытайды басып алмак болгондо, Түндүк Чжоунун падышасы аны менен «тынчтыкка жана бир туугандыкка негизделген ынтымак» түзүүгө ашыккан. Ал жыл сайын түрктөргө 100 миң түрмөк жибек жөнөтчү. Түндүк Чжоунун борбор шаарында минге жакын түрктөр кадыр-баркка бөлөнүп турган. Түндүк Ци падышалыгы да түрктөрдүн талоонуна кабылбас үчүн, Таспар-каганга ар дайым сый-урмат көрсөткөн.

«Чжоушу» («Чжоу сулалесинин тарыхы») булагында: «Ци Ордосу алардын чапкынынан жана талоонунан абдан корккон. Аларга төлөй берип, өз казынасын жукарткан. Таспар өз бактысына чиренип, өз жакындарына: «Иши кылып түштүктөгү эки бала (т. а. Түштүк Чжоу жана Түндүк Ци падышалары) бизге баш ийип турса эле, жакырдыктан эч коркуп болбойт деп айткан», – деп көрсөтүлөт.

Ушул эле булактагы кабарга караганда Таспар-каган Түндүк Ци мамлекетинен туткунга түшүп келген бутпарас кечилинин насаатына көнөт. Бул динди өз өлкөсүнө таркатууга аракеттенип, атайын бутпарастык ыбаадаткана курдурат. Өзү да бутпарастык диний жөрөлгөлөрдү жасап, дуба окуган. *Арийне, бул дин түрктөрдүн айрым гана бөлүгүнө тараган. Көпчүлүк эл теңирчиликке ишенүү менен кала беришкен.*

576-ж. Түндүк Чжоунун аскерлери Түндүк Цинин кошуунун талкалап, падышасын колго түшүргөн. Түндүк Кытайдын эки мамлекетке бөлүнүп турушун туура көргөн Таспар-каган дароо жеңилген жакты колдогон. 578-ж. Таспар-каган Кытайга басып кирип, түндүк чжоулук аскерлерди талкалаган. Кийинки жылдагы жортуул да түрктөр үчүн ийгиликтүү болгон.

Түндүк Чжоу аргасыздан көп мүлк (салык) тартуулап жатып, **580-ж. түрктөр менен тынчтык келишимин түзүүгө жетишет.**

Таспар-кагандын тушунда Улуу Түрк кагандыгы чыгышта да, батышта да ийгиликтүү жортуулдарды улантты. Кытайдын эки падышалыгынан салык алып, Иран менен Византияга түздөн-түз чектеш болуп турду. Эң кеңири аймактагы түрк тилдүү калктар – Түндүк Кытайдын чегинен Урал бою, Итил (Волга), Түндүк Кавказ аймактарына чейин созулган бирдиктүү империяга түрк тилдүү калктар алгачкы ирет биригишти.

Түрк кагандыгынын жалпы мамлекеттик саясий аталышы (түрк) акырындап кытайлык, византиялык, ирандык, кийинчерээк арабдык тарыхый булактарга жалпы элдин аталышы катары көчүшү дал ушул Улуу Түрк кагандыгынын бирдиктүү доору менен байланыштуу.

Таспар-кагандын жалпы бийлигин батыш канатты тескеген Истеми-каган (552 – 575-жж.) жана Тарду Бөке-каган (576 – 87-жж.) толук таанып турушкан. Алар бөлүп-жаргыч саясат жүргүзүшкөн эмес.

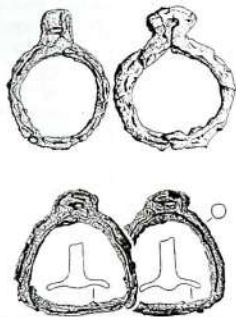
Шетунун бийликке келиши

Таспар-каган 581-ж. каза болду. Ошондо такты мураскорун тандоого Кара Ысык-кагандын уулу Шету да кийлигишет. Шету, кытай булагында баяндалгандай, «баралына кедип турган куракта эле жана каарман болчу. Аксөөктор ага каршы чыга алчу эмес».

Акыры Улуу Түрк кагандыгын бийлөө үчүн кагандыкка *Шету* көтөрүлөт. Ага *Эл-Күлү-Шад Бага Ышбара-каган* атын ыйгарышкан. Бул титул «Мамлекеттин Күүлүү-күчтүү Шады, Улуу (Касиеттүү), Кудуреттүү (ышбара) каган» деп которулуп жүрөт. Мында «шад» сөзү мансапты (титул) билдирет.

Бугут

Түрктөрдүн байыркы салтына ылайык, 582-ж. (барс жазуусу жылы) Ыйык Өтүкөн тоосунун аймагында Таспар-каганга аш берилген. Анын сөөгү коюлган көрүстөнгө жазуусу бар мамы сымал таш моло эстелик орнотулган. Бул Улуу Түрк кагандыгынан бизге келип жеткен – жападан-жалгыз эпитафиялык эстелик. Азыркы Монголиядагы Хангай тоолорунун чордонунда Бугу (монголчо – Бугууд, Бугут) коктусунан табылган. Таш мамынын бир жак бетинде байыркы санскрит тилиндеги текст түшүрүлгөн. Бирок мезгилдин өтүшү менен таш моло бузулуп, бул текст окулбай калган. Ал эми байыркы санскрит тили бутпарас дининин тили экени маалым.

56. Байыркы түрк дооруна таандык үзөңгүлөрдүн түрлөрү. VI–IX кк. Кочкор өрөөнү.

Экинчи бир текст түрктөргө кызмат өтөгөн согдулуктардын тилиндеги согду жазуусунда чегилген. Анын сакталып калган бөлүгү Улуу Түрк кагандыгынын чыгаан кагандарын даңазалайт. *Бугут жазуусу* маселен, Мухан-каганды «өз элин мыкты тойгузган» деп мактайт. Бул эстеликте Таспар-каган да бутпарас динин өз элине таркатууга аракеттенгени үчүн мактоого алынат.

Бугут жазуусу түрк тилинде болбосо да, түрктөрдө жазуу болгондугун далилдейт. Ошол доордо эле согду жазуусу менен түрк тилинде ар кыл каттар, документтер жазылган. Санскрит тилинен которулган бутпарастардын китептери түрк тилинде ушул жазууда көчүрүлгөн.

Улуу Түрк
кагандыгынын
саясий орду

Улуу Түрк кагандыгы бирдиктүү ири мамлекет катары 582-ж. чейин өкүм сүргөн. Отуз жыл бою эгемен, көзкарандысыз, ири евразиялык мейкиндикке кожоюн болгон бул мамлекеттин шартында жаны муун жаралды.

Узак убакыт ички саясий туруктуулук сакталган. Жалпы түрк мамлекети деген түшүнүккө (идеяга) түрк тилдүү уруулардан жана элдерден тышкары, согду сыяктуу чыгыш иран тилинде сүйлөөчү башка элдер да көнүшкөн. Кенири аймакта чарбалык өзара алакалар бейкуттук кырдаалында чындалган. Улуу Жибек жолу түрктөр тарабынан көзөмөлгө алынган. Ушул жагымдуу жагдайлар Улуу Түрк кагандыгынын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүн шарттаган.

Эларалык чөйрөдө да бул мамлекеттин зоболосу көтөрүлөт. Чыгышта – Кытай, батышта – Иран жана Византия менен элчилик мамилелер түзүлгөн. Атүгүл Улуу Түрк кагандыгы аталган өлкөлөргө кээде кол салып турган. Түндүк кытайлык айрым падышалыктар чоң өлчөмдө салык төлөөгө да мажбур болушкан.

Улуу Түрк кагандыгы түрк элдеринин ички байланыштарын да чындаганы шексиз. Алардын этногенези (эл катары келип чыгышы), маданий баалуулуктарын бири-бирине ыроолошу, салт жөрөлгөлөрүнүн, диний көзкараштарынын кандайдыр бир деңгээлде окшошо башташы үчүн өбөлгө түзгөн.

«Түрк» сөзүнүн жалпы түрк элдеринин орток аталмасы катары башаты дал ошол Улуу Түрк кагандыгына барып такалат.

Евразиянын кенири мейкиндигинде туруктуулукту камсыз кылуу көп сандаган элдердин карым-катнашынын күчөшүнө, көчмөндөр цивилизациясынын жаңы баскычка көтөрүлүүсүнө түрткү берүү менен, Улуу Түрк кагандыгы дүйнөлүк тарых үчүн да өрнөк болгон.

ДАРЕКТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

Байыркы түрктөр (Тугю)

Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. — М.: Л., 1950. 220—222-бб.

Тугю тукуму монголчо... Дулга (Тукюе) деп аталат...

Тукюелер тукумунун түпкү ата-бабалары батыштагы деңиздин батышында жашашкан жана өздөрүнчө бир аймакты түзүшкөн. Бул хундар тукумунун ашина деп аталган өзүнчө бутагы эле. Кийинчерээк бул урук коңшулардын биринин бийлик ээси тарабынан талкаланган жана таптыпыл кылынган. Жалгыз он жашар бала гана аман калат. Жоокерлер анын тестиер бала экенин көрүп, өлтүрүүдөн айбыгышат да, колу-бутун кесип, баырлуу колго таштап кетишет. Канчык карышкыр аны эт берип, бага баштайт. (Жоонун) бийлик эгеси баланын али тирүү экенин угуп, аны өлтүрүү үчүн экинчи ирет кишилерин жиберет. Жибергендер баланы карышкырдын жанынан көрүп, аны (карышкырды) өлтүргүлөрү келет. Ошол кездеги кытай уламышы боюнча ал канчык карышкыр (тукуму) батыштагы деңиздин чыгышында, Гао-чандан¹ түндүк-батышта жаткан тоолордо пайда болгон.

...Тоолордо үңкүр бар, ал эми үңкүрдө калың тулаң көк майсаң чөп өскөн айланасы бир нече жүз ли түзгөн жер бар. Үңкүрдүн төрт тарабы тоолор менен курчалган. Дал ушул жерде канчык карышкыр жашырынып, он уул тууйт, алар бойго жеткенде үйлөнүшүп, баары бала-чакалуу болушкан. Кийин алардын ар бири өз-өзүнчө урукту түзүшкөн. Алардын арасында өтө жөндөмдүү Ашина деген адам бар болучу жана аны өкүмдар (падыша) катары (бийлигин) таанышкан: ошондуктан ал өз турагынын — ордосунун дарбазасына өз тегин эскертип, карышкырдын башы бар (сүрөтү саймаланган) асабаны орноткон.

Анын уругу аз-аздан көбөйүп отуруп, бир нече жүз түтүнгө жеткен. Бир нече муун өткөндөн кийин, Асанше деген бирөө бүткүл аймагы менен үңкүрдөн чыккан жана жужандардын ханынын бийлигин таанып, ага вассал болгон... Юань-вэй (388—554) сулалесинин акырында эле тукюелик² Или-хан тйепзлерди³ жеңген жана 50 миңден ашуун түтүндү багындырган: ошондон кийин ал жужандардын өкүмдарына (анын кызына) никелешүү, үйлөнүү үчүн жуучу жиберген (520—551). Анахуань⁴ абдан ачууланып, элчиси аркылуу (намыска тийүүчү сөздөр менен) тилдеп, шылдыңдаган жооп айттырган.

Или-хан элчинин башын алып, аскерлери менен жужандарга жонойт жана аларды талкалайт. Или-хан өлгөндө анын ордуна кичүү иниси Ай хан коюлган. Ал дагы жужандарды талкалайт, бирок көп өтпөй ооруп калып көз жумат. Анын уулу Нйегону калтырып, анын кичүү иниси Цзүшуну Мугань-хан⁵ деген ат менен тактыга отургузушкан (хан которушкон). Башкалардын айтуусу боюнча тукюелер тукуму Пьхин-лянда көчүп-конуп жүргөн ар кайсы уруктардын аралашуусунан куралган; ал ашина деп аталган. Вэй тукумунун императору Тхай-ву (Тай У-ди; 440—451) Цзюйкюйдү⁶ жок

¹ Гао-чан — Чыгыш Түркстандагы Турпан аймагы.

² Тукюе — түркүт, б. а. түрктөр.

³ Тйеле — теле, тоолос эли.

⁴ Анахуань — жужан падышасы (520—552-жж.)

⁵ Муган-каган (Мухан-каган) 553—572-жылдары Улуу Түрк кагандыгын бийлеп, ал түгүл Түндүк Кытайдагы чакан падышалыктар ага салык төлөп калган.

⁶ Цзюйкюй — хун беги Цзүйкүй Мэисун 397—401-жж. Хэси аймагында (Түндүк-Батыш Кытайда) Түндүк Лян падышалыгын түптөгөн. Ордостогу хундардын соңку мамлекеттеринин бирин түзгөн сулале (династия).

кылган кезде ашина 500 түтүнү менен жужандарга качкан жана Алтай тоолорунун түштүк тарабына жайгашып, жужандар үчүн темир казышкан (эриткен). Алтай тоолорунун табигый абалы туулгага окшошуп кетет: ошондуктан туулга – монголчо тукюе сөзүн өз тукумунун аты катары кабыл алган. Тукюелер тукумунун түпкү ата-теги хундардын түндүгүн жердеген өзүнчө элиги бар со тукумунан чыккан деп дагы айтышат. Аймактын (аксоок) аксакалы Апанбу аталган. Алар 70 бир тууган эле. Биринчиси Ичжин-нишыду деп аталган жана (ал) канчык карышкырдан туулган... Ал (Нишыду) эки аял алган... Биринчиси төрт уул төрөйт, алардын түнү аккууга айланат. Кийинкиси Цигу¹ деп аталып, Афу жана Гянь² сууларынын аралыгында падышалык кылган. Үчүнчүсү Чуси суусунун жанында падышалык кылган. Ал эми акыркысы Басычу-сиши тоолорунун жанында жашаган...

Тоолордо апанбуйлар уругу турган... Улуу уулун Тукюе атап, өздөрүнө өкүмдар кылып алышат. Ал Надулу-ше (ше-шад) эле. Надулунун он зайыбы болгон. Ашина кичи аялынын уулу болчу. Надулу өлгөндө он аялдын балдары атасынын ордуна бирөөнү шайлап алгылары келген. Алар бийик дарактын түбүнө келишет жана өзара мындай шартты коюшат: ким даракка баарынан бийик секирсе, ошол аксакал болуп, бийликти колуна алат.

Ашина эң кичүүсү болсо да баарынан бийик секирет. Ошондуктан бир туугандар аны өздөрүнүн өкүмдары катары таанып, Ахянь-ше деп аташкан... (Анын) урпагы Тумындын тушунда ал аймак кыйла кенейди, (калкы) көбөйдү жана чек арага³ кебез менен жибек кездеме сатып алуу үчүн келишти. Ошентип Ортонку (Кытай) мамлекети менен алака кыла баштады.

1. Түрк элдери V–VI кк. биринчи жарымында кимге көзкаранды болгон?
2. Бумын качан каган болду?
3. Кытай булагы боюнча Мухан-каган кандай сүрөттөлөт?
4. Чыгышта Улуу Түрк кагандыгы кайсы жерлерди каратып алган?
5. Батыш тараптагы түрктөрдүн женип алуулары жөнүндө эмнени айта аласыңар?
6. Улуу Жибек жолуна түрктөр эмне үчүн куштар болгон?
7. Түрктөрдүн Византия, Иран, Кытай менен өзара мамилелери кандай өнүккөн?
7. Бүгүт жазуусу жана түрктөрдүн жазуу маданияты жөнүндө эмне билесинер?

§ 16. Енисей кыргыздары Улуу Түрк кагандыгы доорунда

Жужандарга каршы күрөш Чыгыш Тениртоодон Енисейге (Кем дарыясына) кыргыздар V к. журт которот. Бул кезде Чыгыш Түркстанда жана Алтайдагы түрк урууларынын жуан-жундарга (жужандарга) каршы боштондук күрөшү жүрүп турган. Жужандарга каршы боштондук үчүн күрөштө кыргыздар менен Алтайга Чыгыш Түркстандан ооп келген түрктөрдүн ашина уругунун төбөлдөрүнүн максаты бир болгон. (Бул эки эл – алтайлык түрктөр менен енисейлик кыргыздар көзкаранды эместикке умтулушкан)

¹ Цигу – «кыргыз» этнониминин кытайча жазылыш варианттарынын бири.

² Афу жана Гянь – Абакан жана Кем (Енисей) дарыяларынын кытайча жазылышы.

³ «Кытайдын түрктөр менен чектеш аймактарына» деген мааниде.

Эгемендик
мезгили

VI к. ортосунда алтайлык түрктөр жужандардын империясын ойрон кылууга жетишишти. Дал ушул маалда кыргыздар да Енисейде өздөрүнүн мамлекетин кайра калыптандыра алды. Кытай жазуу булагында «Цигу (Кыргыз) аттуу ханзаада Афу (Абакан) жана Гян (Кем, т. а. Енисей) дарыяларынын аралыгында падышалык кылгандыгы» тууралуу уламыш чагылдырылган. Айтамыз, ал алтайлык түрктөр менен боордош болгон экен.

Бумын-каган каза болгондо, анын кара ашына Кыргыз кагандыгынын элчиси да катышкан. Бул маалымат эки мамлекеттин өзара карым-катнашы болгондугун көрсөтөт.

Түрктөрдүн
бийлиги

Улуу Түрк кагандыгынын өкүмдарлары Борбордук Азиядан жужандарды сүрүп чыгаруу менен эле чектелген эмес. Түрк аскерлери батыш, чыгыш, түндүк, түштүккө жортуулдарын улантышкан. Бумын-кагандын уулу Мухан-каган (553–572-жж.) өз аскерлери менен Саян тоолоруна да жүрүшкө чыгып, 555-ж. «түндүктөгү цигуларды (кыргыздарды)» караткан. Кытай булагындагы бул маалымат Улуу Түрк кагандыгынын алкагына VI к. ортосунда кыргыздардын өлкөсү да киргендигин айгинелейт.

Ошол доордогу кыргыздар тууралуу кийинки маалымат – византиялык *Менандр Протектор* деген тарыхчынын калемине таандык. Анда Улуу Түрк кагандыгынын батыш канатын башкарган *Истеми-каган*га византиялык Земарх жетектеген элчиликтин келгени баяндалган. 568-ж. византиялык элчиликти узатуу салтанатында Истеми-каган Земархка белек-бечкектерди жана олжого келген бир кыргыз кызды тартуулаган. Ушундан улам Улуу түрк кагандыгынын маалында кыргыздар көзкаранды элдердин бири болгондугун боолголой алабыз.

Улуу Түрк кагандыгынын ыдыроо мезгили

581-ж. тартып Улуу Түрк кагандыгы Чыгыш жана Батыш кагандыктарга бөлүндү. Бул учурда жикчил сепараттык¹ агым кыргыз төбөлдөрүнө да мүнөздүү эле.]

Кытай булагы «Түрктөрдөн түндүктө бийлик кылган кыргыздар (цигу) өч алуу үчүн ыңгайлуу учурду каардануу менен күтүп жатышат» деп дал ушул учурду чагылдырган.

57. Мүрзөнүн үстүнө коюлган Орхон-Енисей жазуусу бар таш.

¹ Сепараттык – «жикчилдик» деген мааниде.

603-ж. тартып Улуу Түрк кагандыгы биротоло экиге бөлүнөт. Кыргыздар Чыгыш Түрк кагандыгына таандык аймактын түндүк бөлүгүн жердеген. Бул кагандыкка кыргыздардан башка да сепараттык саясатка берилген *төөлөс* (теле) саясий бирикмесине таандык калктар караган. Алар *уйгур*, сир-тардуш, *телекүт*, *байырку*, хун, *тубо*, *курыкан* сыяктуу элдер экени кытай булактарынан маалым.

Сир-тардуш баскынчылыгы

VII к. башынан тартып Енисейдеги кыргыздар кайрадан көзкаранды эместикке ээ болот. Аларга удаа Жунгария аймагында он чакты жыл төөлөстөрдүн бир бөлүгү өз алдынча мамлекет курууга жетишкен. Бирок кайра орхон түрктөрү тарабынан каратылган.

Төөлөстөрдүн кудуреттүү сир-тардуш уруусу 629-ж. кайра күчөп, Жунгария, Саян – Алтай аймактарын басып алышкан. Бул жаңы мамлекетке Енисей Кыргыз кагандыгы да каратылат. Атуул кыргыздарды сир-тардуш каганынын атайын жиберген өкүлү – элтебер көзөмөлдөп калган.

«Кыргыз мамлекети сир-тардуш ордосуна көзкаранды болуп калды. Кийинкиси болсо жогортодон көзөмөлдөө үчүн анда өз сылифа (т. а. элтебер) чинин кармап турду», – деп жазылган «Син таншу» («Тан сулалесинин жаңы тарыхы») аттуу эмгекте.

Ошентип, Улуу Түрк кагандыгы ыдырагандан кийин Борбордук Азияда жаңы саясий кырдаал түзүлгөн. Енисей Кыргыз кагандыгы сир-тардуштарга каршы өз эгемендиги үчүн күрөшүн уланткан».

ДАРЕКТҮҮ МАТЕРИАЛДАР

Енисей кыргыздары

Бичурин Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I. М.: Л., 1950. 351–357-бб.

... Кийин Хягасты (Хяргасты – Авт.) жаңылыш Гйегу жана Гйегйесы деп аташты. Калкы бир нече жүз миңге, аскери 80 000ге жеткен. (Кыргыз ээлиги) түздөн-түз түштүк-чыгышта Хойху¹ ордосуна чейин 3 000 ли деп эсептелген; түштүккө карай Таньмань тоолоруна чейин созулуп жаткан. Жери жайкысын саздак келет; кышкысын кары калың. Кишилери жалпысынан узун (шыңга) бойлуу, чачтары саргыч, кызыл жүздүү, көздөрү когүш... Эркектери кулактарына сырға тагынышчу. Алар сыймыктуу жана туруктуу...

Жылдын алгачкы айын маоши ай деп аташат... үч ай жылдын чейрегин түзөт. Жылдар 12 белги менен эсептелет: мисалы, инь белгисиндеги жылды жолборс жылы дешет... Таруу, арпа, буудай жана Гималай арпасын эгишет. Унду жаргылчакка тарты-

¹ Хойху – «уйгур» этнониминин кытайча варианттарынын бири.

шат.: эгинди (үрөндү) үчүнчү айда эгишет, ал эми аны (кызылды) тогузунчу айда орушат. Боткодон бозо ачытышат. Мөмө-жемиш да, жашылча да жок.

Аттары олбурлуу жана денеси чымыр... Тоолору жана уйлары бар, бирок уйлары менен койлору арбын... Алтын, темир, калай бар... өтө курч курал жасашат: такай түрктөргө алып барышат. Согушта саадакты жебеси менен жана асабаны колдонушат...

Өкүмдары ажо деп аталат... Анын (ордосунда) асаба орнотулган. Суусар менен илбирстин терилеринен баалуу киимдер тигилет. Ажо кышында суусар тебетей, жайында төбөсү тик жана кыры алтындап кыргакталган кайырма калпак кийет. Башкалары ак кийиз калпак кийишет. Аялдар жүн жана жибек кездемелерден койнок кийишет, аларды Ань-сиден, Бэй-тхинден жана Дахядан алып келишет.

Ажонун турагы Кара тоолордун этегинде. Анын ордосу устундар орнотулган тосмо менен тосулган. Үйү кийиз менен жабылган өргөө...

Аскер бардык муундардан топтолот. Букаралар суусар менен тыйын чыккандын терисинен салык төлөшөт. Кызматчылар алты тепкичке болушат, алар: министрлер, башкы башкаруучулар, башкаруучулар, иш башкаруучулар, жолбашчылар жана дагандар. Министрлери жети, башкы башкаруучулар үчөө, башкаруучулары он. Булардын бардыгы аскерге колбашчылык кылышат. Иш башкаруучулар он беш; жолбашчылар менен дагандардын саны белгиленген эмес. Эт жеп, кымыз ичишет...

Музыкалык аспаптардан чоор, сурнайлар жана аты белгисиз эки аспабы бар. Оюн-зооктордон: төө жарыштырышат, үйрөтүлгөн арстандары бар, ат ойнотушат жана аркан тартышат...

Никелешкенде калыңга жылкы жана кой төлөшөт. Байлары жүздөн жана миңден баш мал беришет. Өлүк койгондо беттерин тытпайт, сөөктү үч каттап орошот жана ыйлашат; андан кийин аны өрттөшөт, калган сөөктөрдү жыйнап бир жылдан соң жерге көмүшөт. Андан кийин белгилүү мезгилде өкүрүп үн чыгарышат (аш беришет)...

Алардын жазуусу менен тили хойхулардыкына абдан окшош. Алардын мыйзамы өтө эле катуу. Салгылашуунун алдында жалтактагандын, элчилик кызматты аткара албагандын, өкүмдарга туура эмес кеңеш бергендин жана ууру кылгандын башы алынат. Эгерде уурунун атасы болсо, анда анын башын атасынын мойнуна илип коюшат, ал аны өмүрү өткүчө асынып жүрүүгө милдеттүү.

Ажонун турагынан хойхулардын ордосуна чейин төө менен сапарга чыкса 40 күндүк жол...

Хягас (туурасы – Хяргас – авт.) күчтүү мамлекет болгон: (ээлигинин) кеңдиги боюнча түкюелердин ээлигине теңдешкен. Түкюелер тукуму (кагандары) өз кыздарын алардын аксөөктөрүнө (бийлик ээлерине) күйөөгө беришкен. (Кыргыз ээлиги) Чыгышта Гулиганга² чейин, түштүктө Тибетке чейин, Түштүк-батышта Гэлोलуга³ чейин созулат.

1. Ашина уругу менен Кыргыз кагандыгынын орток мүдөөсү кандай эле?

2. Кыргыздар Улуу Түрк кагандыгына качан каратылган?

3. Кыргыз өлкөсү Улуу Түрк кагандыгынын кайсы бөлүгүнөн орун алган?

4. Кыргыздардын VII к. башындагы саясий абалы тууралуу айтып бергиле.

5. Картадан Жунгария, Алтай, Орхон, Енисей аймактарын көрсөтүп бергиле.

6. Кытай булактарында кыргыздардын элдик аталышы (этнонимин) эмне үчүн ар кыл болгонун талкуулагыла.

² Гулигань – сахалардын ата-теги болгон курыкан уруусу, эли.

³ Гэлолу – карлук элинин кытайча аталыштарынын бири.

VI бап.

ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗ КАГАНДЫГЫ (VII к. – IX к. башы)

§ 17. Кыргыз өлкөсүнүн VII кылымдын
30–80-жылдарындагы эларалык абалы

**Чыгыш Түрктөр
жана Тан
сулалеси**

Енисейдеги Кыргыз мамлекетинин эларалык абалы түштүктөгү коңшуларынын саясий карым-катнаштары менен тыгыз байланышта эле. Чыгыш Түрк кагандыгынын бийлөөчүсү Эл-каган 630-ж. Кытайдын Тан сулалесинин аскерлерине каршы согушта каармандык көрсөткөн. Бирок ал туткунга түшүп калган. Бул жагдай чыгыш түрктөрдүн мамлекетинин ыдырашына себепкер болду. Чыгыш Түрк кагандыгынын бир катар жерлери Тан сулалесине баш ийип калды. Ал эми чыгыш түрктөрдүн түндүктөгү жана өлкөнүн орто жериндеги уруулары Кытайга көзкаранды болбогонго умтулушкан.

Чыгыш Түрк кагандыгына каршы чыгууга жана өз алдынча өлкөнү түзүүгө ниеттенген түрк элдерин Тан сулалеси өзүнө тартууга умтулган. Мындай аймактардын башчыларына Тан императорунун атынан формалдуу түрдө (сөз жүзүндө гана) мартабалуу даража (чин) ыйгарылчу. Бул айла ошол өлкөлөрдү өздөрүнүн төбөлдөрүнүн колу менен алсыратуу саясатынын көрүнүшү эле.

Айрым төбөлдөр кытайлык чин алганына чиренип, такты талашкан. Өзара так талашуу күчөгөндө түрк урууларынын он миңдеген түтүнү журт которду. Алар Ордос менен Шаньсинин түндүк жагындагы чек ара аймактарына качып барып жайгашууга мажбур болушкан.

Кыргыздар байырлаган Енисей аймагынын түштүгүндөгү дүрбөлөндүү кырдаал ушундай болгон.

**Кыргыз-
кытай мамиле-
лери**

Чыгыш Түрк кагандыгына баш ийген сир-тардуштар саясий бытырандылыктан пайдаланып, өз алдынча мамлекет негиздеген. Аларга алгачкы мезгилде убактылуу вассалдык көзкарандылыкта болгон кыргыз каганы өз эгемендигин чындай берген. Иш жүзүндө кыргыз каганы тышкы саясатын өзү каалагандай жүргүзүүгө мүмкүндүк алган.

Бул жагдайды Кытайдын Тан сулалеси да илгиртпей баамдады. Ал кыргыз-кытай алакаларын чыңдоого умтулду. Албетте, Кытай менен мамиле түзүү Кыргыз мамлекети үчүн да олуттуу жениш эле. Себеби Кыргыз мамлекети менен ар кандай саясий мамиледе болгон коңшулары бул жагдайды да эске алууга аргасыз болуп калды.

Каганы сир-тардуштар дайындаган элтеберге (кагандан төмөнкү даража) баш ийип калган кыргыз өлкөсүнө 632-ж. Тан сулалесинин императору өзүнүн элчисин жиберген. Мындан он бир жыл өткөн соң, **643-ж. кыргыздардын элчиси** Тан сулалесинин борбор шаарына келип кеткен. Ушинтип кыргыздар менен кытайлар өзара пайдалуу алакаларын жүргүзүшкөн.

VII к. ортосундагы эгемендик үчүн күрөш Кыргыз өлкөсүнүн өз эгемендигин чындоо аракеттери **VII к. 40-жылдары** күчөгөн.

Монголиянын түндүгүндө байыр алган чыгыш түрктөрдүн ашина уругунун өкүлү **Чеби-каган 646-ж. өзүн Чыгыш Түрк кагандыгынын улуу каганы** деп жарыялаган. Ал төрт жылдай Тан сулалесинин баскынчы аскерлерине каршы айыгышкан күрөш жүргүзгөн. 650-ж. Чеби-каган кытайлыктарга туткунга түшөт. Натыйжада анын Чыгыш Түрк кагандыгын калыбына келтирүү далалаты майнапсыз аяктады.

Арийне, Чеби-кагандын күрөшү Түндүк Монголиядагы Тола менен Се-ленга аймактарында жашаган тогуз-огуз уруу бирикмесинин өз алдынча мамлекет (647–688-жж.) түзүү аракетине ыңгайлуу кырдаалды түзгөн. Тогуз-огуз саясий конфедерациясынын¹ ийгилиги ага кирген түрк элдеринин ынтымагына байланыштуу эле.

Кыргыз өлкөсүнүн түштүгүндө жашаган элде да дал ушундай абал түзүлдү. Кыргыз өлкөсүнүн мамлекет башчысы онтойлуу учурдан пайдаланып калууга умтулган. 648-ж. Тан сулалеси менен түздөн-түз мамиле кылуу үчүн кыргыз өлкөсүнүн өкүмдары элтебер **Шибокуй (т. а. Ышбара)** Ачжан Кытайга келген. Тан сулалесинин императору аны шаан-шөкөт менен тосуп алган. Бул маалыматтар Тан сулалесинин ордо тарыхчылары тарабынан жазылып калган.

58. VII–VIII кк. кыргыз жоокери.
Ю. Худяковдун реконструкциясы.

59. Кочмондордун өкүмдары-
нын кабыл алуучу ак чатыры

¹ Конфедерация – бир нече элдердин же уруулардын саясий биримдиги, ынтымагы. Алардын ар бири саясий өз алдынчалыгын сактап калат.

Албетте, кыргыз өкүмдарынын кыргыздардын мамлекет башчысы катары Кытай тарабынан таанылышы элтебер Ышбара Ачжандын бул саякаты (визити) ийгиликтүү аяктаганын айгинелейт.

Өз өлкөсүн көтөрмөлөп көнгөн кытай тарыхчылары *Кыргыз өкүмдары эми Тан сулалесине Дудуфу чининдеги вассал болуп калды* деп жазышкан. Бирок иш жүзүндө *Кыргыз өлкөсү менен Кытайдын ортосунда көзкаранды эмес Тогуз-огуз мамлекети* өкүм сүргөн. Кыргыз өлкө башчысынын Тан империясынын борборуна саякаты Тогуз-огуз мамлекетинин башчысы менен дипломатиялык тендиги эле.

Кытайдагы Кыргыздардын бошотуу аракети Кыргыз мамлекетинин эларалык карым-катнашы эларалык сооданы чындоо, экономикалык байланыштарды өрчүтүү менен гана чектелген эмес. Өлкөнүн саясий таанылуусу мамлекеттик бийликтин дагы бир милдетин аткаруусуна – тышкаркы өлкөлөрдөгү өз атуулдарын коргой алуусуна өбөлгө түзгөн.

Маселен, VII к. ортосунда айрым кыргыздар Кытай аймагында калган. Алар сыягы, соода-сатык кылуу максатында барып тутулган же башка себептер менен (маселен, олжо кул болуп) Кытайга жеткирилген тектүү кыргыз төбөлдөрүнөн болушса керек. Кытайлардын жашоо жана башкаруу салтын үйрөнүү үчүн да чыгыш түрктөрүнүн өкүлдөрү Тан империясына келип-кетип турушкан. Ошолордун арасынан да кармалып калгандар болушу ыктымал эле.

Кыргыз мамлекети Кытайда тутулуп калган өз адамдарын коргоп алууга аракеттенгенин жазуу даректери маалымдайт. Маселен, 654-ж. Кыргыз мамлекетинин башчысы элчисин Тан ордосуна жиберип, төмөнкүдөй билдирүү жасаган: «Кытайдын өзүндө биздин көптөгөн адамдарыбыз бар. Аларды ушул чакта өз мекенине боштондукка коё берилишин каалаймын». Тан императору жооп иретинде Фан Цян аттуу адамды элчи кылып Кыргыз өлкөсүнө жиберген. Торко (жибек) кездемелеринен да белек катары арбын жөнөткөн.

Кийинчерээк да кайсы бир адамы тутулуп калса, аны азат кылуу максатында Кыргыз өлкөсүнүн өкүлдөрү келишчү. Мындай адамдар сатып алуу жолу менен бошотулганы кытай тарыхчылары тарабынан баяндалат. Бул маалыматтар Кыргыз өлкөсү иш жүзүндө Кытай империясына баш ийбегендигин көрсөтөт. VII к. эларалык аренада кыргыздар шериктик ымаланы күчөтүүгө аракеттенишкен.

1. Тан сулалеси менен Борбор Азиядагы түрк элдеринин алакалары кандай болгон?
2. Эмне үчүн кыргыздар Кытай менен дурус мамиле түзүүгө умтулушкан?

3. Элтебер Ышбара Ачжандын элчилиги жөнүндө эмне билесинер?
4. Чеби-кагандын боштондук кыймылы эмне себептен жеңилди деп ойлойсунар?
5. Кыргыз өлкөсү өз атуулдарынын кызыкчылыктарын чет жерде да коргогонбу?

§ 18. Кыргыз каганы Барсбек

VII к. акырындагы эларалык кырдаал Борбордук Азиядагы түрк мамлекеттеринин ичинен Кыргыз кагандыгы эң түндүктө орун алгандыгы менен айырмаланган. Ал, бир чети, Кытай, Тибет, Чыгыш Түркстан, Орто Азия сыяктуу аймактардагы ири өлкөлөрдөн алыс жайгашкан. Экинчиден, дал ушул аймактардын чет жакасында таасирдүү орунга ээ болууга умтулган өлкөлөрдүн өзара күрөшүнөн Кыргыз кагандыгы оолагыраак турган.

VII к. акыркы жыйырма жылы Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын жаралуу жана кубаттануу доору болду. Кытайга каршы *Кутлуг-чор (Элтерис-каган)* жетектеген көтөрүлүш 681-ж. башталып, кийинки жылы өз алдынча Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы (682–744) негизделген. Анын борбору Орхондо (Түндүк Монголияда) болгон. Бул мамлекеттин пайда болушун чыгыштагы башка түрк өлкөлөрү чочулоо менен кабыл алышкан. Ал эми Тан сулалеси болсо так талашуу күрөшү менен алаксып, учурунда тоскоолдук кыла албай калган.

VII к. акырындагы эларалык кырдаал Орхондогу *руна жазуу эстеликтеринде* дурус чагылдырылган. Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын кагандарын жана колбашчыларын даңазалаган бул эстеликтерде, албетте, ушул мамлекеттин идеологиясы, анын мүдөөсү чагылдырылган.

«Оңдо (түштүктө) – табгач эли (Кутлугдун) душманы болгон, солдо (түндүктө) Баз кагандын (бийлигиндеги) тогуз-огуз эли жоосу болгон. Кыргыздар, курыкандар, огуз-татарлар, кытандар (киндар) жана татабилер бүт жоосу болгон» делет *Күл-тегин ханзаадага арналган эстеликте*.

Барсбек – кыргыз бийлик эгеси

Енисей Кыргыз кагандыгынын алгачкы бийлик эгесинин ысымы Ышбара Ачжан эле. Ал эми *каган* титулун толук калыбына келтирген кыргыз өкүмдары – Барсбек (Барс-бек) болгон. Барсбектин туулган жылын так аныктоого колдогу даректер азырынча жетишсиз. Анын курман болгон мезгили 711-ж. караган кыш айы эле.

Енисей өрөөнүндөгү Алтынкөлдүн жанында Барсбектин арбагына багышталган жазуу эстелиги табылган (азыр Красноярск

60. Кыргыз каганы Барсбек (675–711)

крайындагы Минусинск шаарынын тарых музейинде сакталуу). Бул эстеликте: «Он ай мени энем көтөргөн. Ал мени өз элиме (мамлекетиме) ыроолоду. Мен өзүмдүн каармандыгымдын аркасында өз жеримде ирдендим. Мен көп сандаган жоо менен чыгаандарча салгылаштым...», — деген Барсбектин өмүр жолуна тиешелүү саптар бар.

Барсбектин Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы кубаттуу Тан сула-
үйлөнүшү лесине каршы күрөштү ийгиликтүү жүргүзүү үчүн түндүк жактагы жоосун жоошутуусу керек эле.

Байыркы жана орто кылымдардагы эларалык мамилени чыңдоонун жолдорунун бири — сулалелер өкүлдөрүнүн никелешүүсү болгон.

Кыргыздар менен ынтымакка келүү үчүн *Капаган-каган* (Элтерис-кагандын иниси) дал ушул ыкманы пайдаланды. Ал Барсбектин *каган* даражасын тааныды. Маркум Элтерис-кагандын кызын ага ханышпа катары берди. Элтерис-кагандын бул кызы анын уулдары Күл-тегин менен Билгенин карындашы эле. Демек, ал 686-ж. кийин төрөлгөн. Никеге мүчөл жашынан (он үч жаштан) өткөн соң турган деп эсептесек, анда бул окуя болжол менен 700-ж. ченде болгон.

Бул учурда Кыргыз кагандыгынын таасири күчөгөнүн эске алсак, анда Барсбек 700-жылы чейрек кылым жашаган. Элтерис-кагандын кызынан жок дегенде он эки жаш улуу өкүмдар болгон деп болжолдоого болот. Ошентип, Барсбек жарык дүйнөгө 675-ж. келген десек чындыкка жакындайт. *Капаган-кагандын (693–716-жж. бийлеген) тушунда Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы Кыргыз кагандыгынын өз алдынчалыгын тааныйт. Кыргыздардын өкүмдарын каган катары кабыл алышканы Күл-тегинге багышталган эстеликте төмөнкүдөй чагылдырылган: «...Барсбек болду. Биз ал кырдаалда ага каган даражасын ыроолодук. Ага (ханышалыкка) менин карындашымды бердик».*

Чет мамлекеттик өкүмдарлардын кыздарына кыргыз хандарынын үйлөнүшү аркылуу да кыргыз мамлекетинин эларалык кадырбаркы чындалган. Бул жагдай кыргыздын баатырдык дастандарында көркөм чагылдырылган. Дастандардагы (анын ичинде «Манастагы») сулале аралык никелер турмуш чындыгынан алынган.

Барсбектин кагандык даражасы таанылгандан кийинки доорду баяндоодо тарыхчылар Барс-каган аталышын пайдаланып жүрүшөт.

Барсбектин Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы менен мамилесин
тышкы чындаган соң, кыргыз каганы Барсбек өз алдынча сая-
саясаты сатын уланта берген. Кайындарынын үмүтүн таш каптырып, ал Кыргыз кагандыгын бүткүл Борбордук жана Орто Азияга, ал гана эмес Ыраакы Чыгышка чейин таанытууга умтулган.

Борбордук Азияда кезектеги ири согуш дал ушундайча башталган. 710-ж. карата Кыргыз кагандыгы түштүктө ото ыңгайлуу жерден – плацдармынан¹ – азыркы Тыва Республикасы жайгашкан Жогорку Енисей аймагынан кол жууган.

Көгмендеги ашуу Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы 710-ж. аскерин чындап, ыңгайлуу учурду көздөп турду. Бул жылы жаз, жай, күз айларында Кыргыз кагандыгына каршы жортуул жасалган жок. Енисейге азыркы Батыш Саян тоосу (Көгмен) аркылуу женил-желпи кирүүгө ылайык мезгилдер ушулар эле.

Жортуулду баштай турган кез келгенде Көгмен тоосунун жалгыз ашуусун кар басып калганы маалым болду. Колбашчы Тон-Йокукка багышталган селенгалык жазуу эстелигинде: «Көгменге кетчү жол – бирөө жана ал (карга) басылып калды деп угуп, мен жол менен кетүү жарабайт деп айттым...», – деп баяндалат.

Жогорку Енисейдеги аз элинен тоо жолун коён жатагына чейин билген бирөөнү Тон-Йокукка алып келишет. Ал: «Менин өз журтум – аз... (Ал жакта) бир жолу тыныгуу керек, эгерде Аны (дарыясын) бойлоп жүрүп отурса, күүгүм тыныгуусуна чейин бир аттык жүрүш», – дейт.

Тон-Йокук каган менен акылдашып көрүп (мында Капаган-каган эмес, анын болочок мураскору Билге тууралуу айтылып жатышы мүмкүн), кошуунга аз элинин өкүлү болгон алиги кишинин артынан түшүүгө буйрук берет.

Актермелден² өткөн соң, кошуун саал тыныктырылды. Андан соң атчан терең карды жиреп, кээде аттарын жетелеп, эптеп кырга чыгышты. Бел ашкан соң, Батыш Саян тоосунун түндүк жак этегине түшүү да азапка турган. Орхондук түрктөр үчүн кар көчкүсү да тилсиз жоо болгон. Алиги аз элинин өкүлү да каскак болду. Ал адашып калганы айгинеленип (чындап адаштыбы, же атайылап из жазгырдыбы, белгисиз) дароо өлтүрүлгөн. Белди ашып өтүү маалында жоготууларга учураган орхондук түрктөр кагандын буйругу боюнча Аны дарыясын бойлоп, сапарын тездеп улантышкан.

Сунга салгылашуусу Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын 710–711-жж. аралыгындагы кышкы жүрүшүнүн максаты Енисей Кыргыз кагандыгынын аскерине капысынан кол салуу эле. Анын аскерлери күнү-түнү жол жүрүп, жоосуна тез жетүүгө ашыгышты. Найза бою жааган карды жиреп, азап менен белди ашат. Коптогон

¹ Плацдарм – башка мамлекеттин армиясына каршы согуш аракеттерин баштоо үчүн күч топтолчу аймак.

² Актермел – Енисейдин башатындагы өзөн-суу.

61. Колбашчы Күл-тегин.

кыйынчылыктар аркылуу орхондук кошуун кыргыздарды түн ичинде, эл кызуу уйкуда жаткан маалда басып калууга жетишкен.

Чечүүчү салгылашуу Сунга аттуу чер токойдун аймагында өткөн. Ал жөнүндө Күл-тегинге, Билге-каганга багышталган орхон жазуу эстеликтеринде жазылып калган. Сунга чер токою тууралуу да эскерилген Барсбекке арналган Алтынкөл эстелигинде: «Мен көп сандаган жоо менен чыгаандарча салгылаштым жана мамлекетимди (эл) өкүнүчтө (калтыра) таштап кеттим...», — деп жазылган.

Сунга салгылашуусу, сыягы, Енисей Кыргыз кагандыгынын аймагындагы экинчи салгылашуу болсо керек. Биринчиси түнкү уйкуда жаткан эл менен салгылашуу эле. Ал эми Сунга чер токоюна кыргыз каганы өз аскерлерин жыйып алып келген. Буга Тон-йоктун арбагына багышталган жазуудагы: «Кыргыздарга биз (алардын) уйку учурунда кол салдык... Найза менен жол ачтык. Алардын каганы жана кошууну жыйылды. Биз салгылаштык да, жеңдик», — деген саптар далил.

Кыргыз каганы айыгыша кармашканын орхон жазуу эстеликтери да, Алтынкөлдөгү ташка жазылган кошок да бирдей маалымдайт. Албетте, орхон эстеликтери өз жолбашчыларын даназалоого ашыккан: «...Алардын (кыргыздардын) каганы менен биз Сунга чер токоюнда салгылаштык. Күл-тегин *байырку* (элинен) алып келинген ак боз айгырга минип, чабуулга өттү. Бир эр кишини жебеси менен өлтүрдү. Эки эр кишини (найзалап) биринин артынан экинчисин сайып өттү...», — делет Күл-тегинге арналган жазууда.

Сунга салгылашуусу айыгышкан кармашуу болгон ири жана чечүүчү беттешуу эле. Анда атчан жана жөө аскерлер (кыргыздар) жаа, жебе, кылыч, калкан, найза, сыяктуу куралдар менен салгылашышкан.

Барсбектин курман болушу

Сунга салгылашуусу маалында кыргыз каганы өзү кол баштап, баскынчыларга каршы күрөшкө жетекчилик кылды. Бул согуш эми кыргыздар үчүн көзкарандысыздыкты сактап калууга багытталган адил согушка айланды. Арийне, тенсиз салгылашууда Барсбек баатырларча курман болду. Енисей Кыргыз кагандыгы убактылуу Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын курамына бириктирилди.

Барсбектин курман болушу жана кыргыз ордосунун чабылышы кагандыктын эли үчүн оор кайгы болгон. Алтынкөлдөгү кошок түрүндө жазылган эстелик ошол окуяны мындайча баяндайт. Кыргыздын каарман жоокерлери «Барс, бизди таштап кетпечи!...», — деп жазышкан. Бирок алар Кыргыз мамлекетинин эгемендиги калыбына келерине ишенишкен. Барсбекке багышталган жазуунун соңку сабы: «Менин аскердик каармандыгымын урматына, менин улуу бир туугандарымдын жана менин кичүү бир туугандарымдын урматына мага (ушул) түбөлүктүү эстеликти тургузушту», — деп аяктайт. Мындай эскерүү, үмүт-тилек эстеликти тургузган кыргыздардын патриоттук рухун арттырган.

Барсбектин аракети, аткарган иши текке кетпегенин кыргыздын кийинки тарыхы да айгинелейди. Кыргыз кагандыгы эгемендигин тез эле калыбына келтирген.

Согуштун соңу Кыргыз кагандыгын женип алган соң, Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын кошууну Енисей аймагынан кайтып кетти. 711-ж. Орхон түрктөрү Алтун токою, Иртыш аркылуу батышка илгерилеп, Түргөш кагандыгынын негизги колун талкалады. Ал түгүл айтылуу Темир Капка («Темир Капыг» — «Темир Дарбаза») деп аталган Самаркандга жакын Жызак тоолоруна, Согду өрөөнүнө чейин басып кирди. *Бүткүл Борбордук Азия менен Орто Азиядагы түрк элдери кайрадан чыгыш түрктөргө баш ийип калды.*

1. Борбордук Азиядагы 710–711-жж. согушка эмнелер себеп болгон?
2. Согуш кандайча башталган?
3. Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын аскерлери кайсы ашуу аркылуу кыргыздарга каршы жортуул уюштурушкан?
4. Сунга токоюндагы салгылашуу жөнүндө эмнелер эскерде калды?
5. Барсбектин эрдиги жана согуштун жыйынтыгы жөнүндө айтып бергиле.

§ 20. Кыргыз кагандыгы VIII к. биринчи жарымында

**Орхон түрктөрү
Энесайда**

Барсбектин өлүмүнөн соң Кыргыз кагандыгы Экинчи Чыгыш Түрк кагандагына көзкаранды абалда калды. Орхон түрктөрүнүн аскерлеринин Енисейде жайгашышы археологиялык табылгалар менен да далилденүүдө. Мындагы Таштык, Тыва, Ут ж. б. өздөндөрдүн боюнда Орхон түрктөрүнүкүнө окшогон эстеликтер (жылкыны кошо көмүү, балбалдар ж. б.) табылган.

711-ж. кыргыздардын элчилиги Тан империясынын борборуна барган. Айтмакчы, дал ошол жылы Тан императору Жуйцзунга Тибетте кыргыз элчилиги бар экендиги тууралуу кабар жеткен. Бул

элчилик, арийне, 710–711-жж. согушка чейин жөнөтүлгөн болушу да ыктымал. Эгерде ал 711-ж. жаз айларынан соң тымызын жөнөтүлгөн болсо, анда Орхон түрктөрүнүн Енисейдеги күзөттөрү кыргыз төбөлдөрүнө анчейин деле тоскоолдук кыла албагандыгы айкындалат. Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын аскерлери 711–713-жж. Орто Азия багытына алагды болушкан.

Энесайдагы Алтынкөлдүн аймагында табылган эстеликтердин биринде Кыргыз кагандыгындагы каарман *булсар* элинен чыккан кыргыз элчиси Тибетке жөнөтүлгөнү баяндалат. Бирок ал мекенине кайтпай калыптыр. Дегинкиси Орхон түрктөрүнүн көзөмөлү Енисейлик кыргыз төбөлдөрүнүн эгемендик үчүн жасаган аракеттерине жолтоо боло алган эмес. Алтынкөлдөгү Барсбек үчүн кошок иретиндеги жазуу да эгемендүүлүк үчүн күрөш идеясынын жемиши эле.

Аз элинин Кыргыздар менен чыгыш түрктөрдүн ортосундагы көтөрүлүшү аймакта жайгашкан аз эли кайрадан баш көтөргөнү орхон жазуу эстеликтеринен маалым. Бул окуя Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгын гүлдөп өскөн доорунда бийлеген *Капаган-кагандын* тушунда, 715-ж. болуп өткөн.

Бул салгылашууда каармандыгы менен айырмаланган Күл-тегин боз аргымагы менен жоосунун чок ортосуна атырылып кирип барып, аз элинин элтеберин колго түшүрүп алган.

«Аз эли бизге жоо болду. Биз (алар менен) Каракөлдө салгылаштык. Күл-тегин отуз бир жашта эле... Аз эли ошондо апаат болду», – делет Күл-тегинге багышталган эстеликте.

Кыргыздар ынтымакташына жардам берген-бербегени тууралуу так маалымат жок. Аз эли байырлаган Каракөл азыркы тапта Тыванын батышында Карахол деп алигиче өз аталышын сактаган. Аз элинин бир бөлүгү түргөштөрдүн этностук курамына кошулган. *Кийинчерээк кыргыздарда да азык уруусу пайда болгон. Алар VIII к. аз элинин тарыхый тукумдарынан экендиги болжолдонот.*

Орхон түрктөрү 711-ж. кыргыздардын жеңилиши өтө оор из менен кыргыздар *калтырды*. Кыргыздар тез арада баш көтөрүүгө аракеттенгени ошол жылдагы элчилик байланыштарынан көрүнөт.

Чыгыш түрктөр да бул согушту эч унуткан эмес. 716-ж. Капаган-каган курман болгондо, анын көрүстөнүнө анын жоолорунун элестери чегилген балбал таштар орнотулган. *Алардын эң башкысы катары кыргыз каганынын элеси чегилген балбал таш тургузулган.* Демек, ал Орхон түрктөрүнүн эң олуттуу жоосу болгону шексиз.

Кыргыз-кытай Капаган-кагандын өлүмүнөн соң бир катар элдер алакалары көзкарандылыктан кутулуу максатында көтөрүлүп чыгышкан. Кыргыз кагандыгы да иш жүзүндө эркиндикке ээ болгон.

Кыргыздар VIII к. 20–40-жылдарында Тан сулалеси менен өз алакаларын чыңдоого өзгөчө аракет жасаган. Маселен, Кытайдын ордо тарыхчылары 722-, 723-, 724-, 747-, 748-жж. Кыргыз кагандыгынын элчилери Кытайдын борборуна келгендигин тастыкташат.

Бул элчиликтердин ичинен эң оболку экөө кыргыздар үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон. Ошондуктан аларды жетектөө айрыкча таасирдүү төбөлдөргө тапшырылган. Атап айтсак, 722-ж. келген кыргыз элчилигине ханзаада *Исибо Шэючжи Биши тегин башчылык кылган*. Кийинки жылдагы элчиликти *Цзүйли Пиньхэчжун тегин* жетектеген. Эки элчи тең урмат-сыйга жана формалдуу түрдө берилчү аскердик чинге ээ болушкан. Кыргыз кагандыгы үчүн элчиликтин мааниси – кайсы бир кытайлык чинди алууда эмес эле. Анын башкы максаты кербендердин бул өлкөдөн жибек кездемеси сыяктуу товарларды жолтоосуз алып чыгышына жана өз өлкөсүнүн мамлекет катары Кытай ордосунда таанылышына жетишүү эле.

Кыргыз-орхон түрк мамилелери Кыргыз кагандыгынын тышкы саясаттагы өз алдынчалыгы анын Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгына баш ийбегендигин далилдейт. Арийне, 711-ж. оор жоготууларга учураган кыргыз кагандары орхон түрктөрүнө каршы саясатты ачык жүргүзбөөгө умтулушкан. Алар тек гана жоолашпаган тынч, кошуналардан болууга тырышышкан. Бул саясат эки тарап үчүн тең ыңгайлуу эле.

Чыгыш Түрк кагандыгынын атактуу колбашчысы Күл-тегин ханзаада 731-ж. кайтыш болгондо, анын ашы чоң шаан-шөкөт менен өткөрүлгөн. Бул ашка Кыргыз кагандыгынан атайын элчи жиберилген. Күл-тегинге арналган эстеликте ал тууралуу мындай жазуу бар: «... кыргыз каганынан Чор-тардуш Ынанчу келди».

Бул, бир чети, Кыргыз кагандыгы ашка өз өкүлүн жиберүү менен коңшулук мамилелерин чыңдоого умтулгандыгын айгинелейт. Экинчи чети, таш эстеликке кыргыз каганынын Орхон түрктөрү тарабынан эскерилип жазылышы жана анын элчисинин аты-жөнүнүн толук берилиши Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын Кыргыз кагандыгын теңата коңшу катары кабыл алгандыгын көрсөтөт.

VIII к. 40-жылдарында ички себептердин айынан Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы начарлай баштады. Енисей Кыргыз кагандыгы болсо ички абалын оңдоп, эл аралык мамилелерин чыңдай берди.

1. 710–711-жж. согуштан кийин кыргыздардын саясий абалын кандай болгон?
2. Аз элнин которулүшү тууралуу эмнелерди билесинер?
3. VIII к. 20–40-жылдарындагы кыргыз-кытай мамилелери кандайча өнүккөн?
4. Кыргыздар менен Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын өзара мамилелери кандай абалда эле?

§ 21. Енисей кыргыздарынын коомдук түзүлүшү. Чарбасы

Коомдук түзүлүшү V к. ичинде Енисей өрөөнүнө келип, өз алдынча мамлекетин кайра калыбына келтирген кыргыздардын өнүгүү денгээли коңшу түрк калктары менен бирдей болгон. Кыргыз коому ар кыл таптарга жиктелген борбор азиялык көчмөндөр цивилизациясынын ажырагыс бөлүгү эле. *Кыргыз коому эрте феодалдык доордогу ар кыл уруулар менен элдердин кыргыз элинин саясий үстөмдүгү шартында өзара биригишинин, жуурулушунун өрнөгү да эле.*

Теңиртоодон көчүп келген кыргыздар мамлекеттик тажрыйбасы бар, мурдатан *эрте феодалдык коомдук тепкичке* көтөрүлгөн калк болчу. Ал эми жергиликтүү уруулардын арасында хун доорунда эле эрте таптык мамилелерге өтө баштаган калктар жашачу. Алардын тышкары, алигиче *уруулук-патриархалдык түзүлүш* денгээлинде калган уруулар да бар эле. VI—VIII кк. кыргыздар мындай уруулар менен бир кыйла татаал алака түзгөн. Ал уруулардын кай бирлери кыргыздар менен жуурулушуп кеткен. Кай бирлери саясий ынтымактагы коңшулардан болгон (мис., чик, аз элдери). Кай бирлери болсо саясий көзкарандылыкта калган.

Жалпы кыргыз коомунун өзөгүн *кыргыз эли* түзгөн. *Орхон жазууларында кыргыз элин кыркыз бодун термини менен белгилейт.*

Мамлекеттик башкаруу Бийликтин эң жогорку тепкичинде *мамлекет башчысы* – *каган* турган. Бул титул кытай, мусулман (араб, фарсы) жана Орхон түрк жазуу булактарында кыргыз мамлекет башчысына таандык эскерилет. Сир-тардуш үстөмдүгү маалында кыргыз мамлекет башчысы *элтебер* чинине чейин түшүрүлгөнү маалым. *Каган* бийлиги аксөөктөр кеңеши менен чектелген монарх (жеке бийлөөчү) болгон.

Кыргыз аксөөктөрү элтебер, тегин, тутук, тархан сыяктуу чиндерге ээ болушкан. Бул чиндер жалпы эле түрк мамлекеттериндеги социалдык катмарлануу тажрыйбасы кыргыздар үчүн да орток болгондугун көргөзөт.

Кытай булактарынын биринде («Сун сулалесинин Тайпин башкаруу жылдарындагы дүйнөнүн сүрөттөлүшү»): «(Кыргыз) мамлекетинде башкы колбашчы *Хэси-бэй*, андан кийинки даража – *Ацзүй шэби-бэй*, андан төмөнү – *Ами-бэй* деп аталат. (Бул) үч адам чогуу башкарат. Кыргыз мамлекетинде өкмөттүк кызмат ээлери *цзайсан*, *ду-ду* (*тутук*) кызматтарына, андан соң – *цзянь-цзюн*, *дацян* (сыягы, даган) наамдарына эгедер», – деп баяндайт.

Мындагы «бэй» сөзүн «бег», «бий» деп түшүндүрүүгө болот. «Тан сулалесинин тарыхы» китебинде кыргыз өкмөт кызматкерлери алты

тепкичке бөлүнүп баяндалат, алардын ичинен министрлер (жети болгон), башкы жетекчилер (үчөө болгон), башкаруучулар (он болгон), андан тышкары колбашчылар, тархандар¹ саналып өтөт.

Мындагы министрлерди Кыргыз кагандыгынын жети негизги аймагын бийлеген кагандын уруусуна таандык эң жогорку тепкичтеги аксөөктөр катары кароого болот. Арийне, *Кыргыз кагандыгы канчалык кадыр-баркы көтөрүлүп, ири өлкөлөрдүн бирине айланган сайын, анын башкаруу системасы да ошончолук татаалдашкан. VIII к. биринчи жарымында болсо Кыргыз кагандыгы Енисей өрөөнүндөгү чакан өлкө болгон.*

Чарбасы Енисейдеги кыргыздар негизинен көчмөн мал чарбачылыгы менен кесиптенишкен.

«Алардын малы ар түркүн: төөлөрдү, уйларды (текстте – бука, өгүз), койлорду багышат. Анан калса өзгөчө уйлары арбын. Бай үй-бүлөлөрдө эки-үч миң башка чейин жетет... Алардын оту (чөбү) көп сандаган түргө бөлүнөт», – деп билдиришет кытай булактары. Кыргыздар бугу, эчки да багышкан.

Азыркы Енисей өрөөнүнөн (мис., Алтынкөлдөн) табылган кыргыздардын жазуу эстеликтеринде да төө, жылкы (аргымак), уйлар эске алынган. Ал эми кыргыздын чаатас² археологиялык маданиятына (VI–VIII кк.) таандык көрүстөндөрдөн кой эти салынган идиштер арбын табылган. Энесайдын талаалуу жана тайгалуу³ аймактары да *мал чарбасы* үчүн ыңайлуу эле.

Экинчи даражадагы чарба тармагы аздыр-көптүр *дыйканчылык* кылуу болгон.

«Климаты өтө суук келет, дайыма муз тоңуп турат; атүгүл чон дарыясы жарым-жартылай тоңуп калат. Беш дан өсүмдүгү (кытайларга таандык күрүч, буурчак, арпа, буудай, таруунун (түрлөрү) өстүрүлбөйт, тек гана арпа, буудай, каратаруу, каракуурай уругу өсөт. Үчүнчү айда дайыма жер айдап, үрөн себишет, сегизинчи жана тогузунчу айларда (түшүмдү) жыйнап алышат», – деген чаржайыт маалымат кытай булагынан орун алган. Мусулман булактары да кыргыздарда айрым дан өсүмдүктөрү өстүрүлөрүн белгилешкен. Маселен, Мутаххар ал-Макдиси:

«Алардын айдоолору жана бак-шактары бар», – деп жазган. Археологиялык казуулар маалында да буурсундун чоң тиштери ж. б. майда дыйканчылык шаймандары табылган.

¹ Тархан (таркан) – башкаруучу төбөлдөрдүн бири.

² Чаатас – азыркы хакас тилинде «жоо ташы» деген маанини берет.

³ Тайга – Сибирдеги ийне жалбырактуу токойлордон турган тилке.

Енисей калкы кошумча чарба тармагы катары **аңчылык** менен да кесиптенишкен. Илбээсин терилерин (кундуз, суусар, илбирс, түлкү, тыйынчычкан ж. б.) кыргыздар эларалык соодада өзгөчө бааланган акча катары пайдаланган.

«Худуд ал-аалам» («Ааламдын чолкомдөрү») деген X к. таандык фарсы тилиндеги эмгекте кыргыздарга караштуу элдердин бири кыштымдар «тоо койнунда алачыктарда жашашып, ан терисин, жыпарды, хуту¹ мүйүзүн жана башкаларды жыйнашат» деп баяндалат. Ал эми «Тан сулалесинин тарыхында» кыргыздарга көзкаранды элдер алык-салык катары кундуз, суусар, тыйынчычкан терилерин өткөрүшөрү белгиленген (азыркы акча бирдиги – «тыйын» – ушундан улам келип чыккан). Аркар, элик, марал, эчки-теке, кашкулак, суур, ошондой эле куштардан шумкар, кыргый, каз-өрдөк ж. б. көп кармалганы кытай булактары аркылуу маалым.

Аң уулоо кыргыздар жана аларга баш ийген элдер үчүн кошумча азык-түлүк булагы гана эмес эле. Аңчылык алардын өзара карым-катнашында жана эларалык соодада баалуу болгон товар өндүрүлгөн кошумча чарба тармагы да болчу.

Колөнөрчүлүк.

Кен казуу

Кыргыздарда колөнөрчүлүк да кеңири таралган. Натуралдык чарба жүргүзүү шартында ар бир көчмөн малчы же жатактагы дыйкан керектүү шаймандарды, эмеректерди жасоого жөндөмдүү эле. Алардын арасынан өзгөчө чебер усталар, зергерлер, уздар чыккан. Алар өз жамаатынын талабын канааттандырып турган. Илгертеден эле колөнөрчүлөр калктын өз алдынча катмарын түзүп келген.

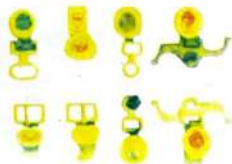
Тоо-кен өндүрүшү да жакшы өнүккөн. Кыргыз кагандыгынын калкы темир, калай, жез, алтын сыяктуу металл кендерин иштетишкени кытай булактарында эскерилет. Ал археологиялык казуулар аркылуу тастыкталууда. «Тан шу» («Тан сулалесинин тарыхы»): «Кыргыздарда алтын, темир, калай бар. Нөшөр жааган сайын адатта темир алып турушат, аны «цзя-ша» деп аташат. Куралдарды өзгөчө курч сомдошот», – десе, дагы бир кытай булагы: «...алардын мамлекети асмандын нөшөрүнөн түшчү темирге да ээ, бычак жана кылычтарды жасоо үчүн чогултуп алышат, бул темир жөнөкөй темирден айырмаланып турат», – деп ырастайт.

Кийинки булакка ишенсек, кытайлар Кыргыз мамлекетинен келген бир өкүлдөн нөшөрдөн соң табылчу темирди (метеорит) иштетүүнүн сырын сурап, айттыра албай коюшкан. Кыргыз өкүлү тек гана: «Темирибиз абдан чың жана курч, (анткени) ишибиз да мыкты жана чеберчилиги менен айырмаланат», – деп жооп бербен.

¹ Хуту – мүйүздүү жапайы жаныбардын арабча аталышы.

Темир усталардын өнөрүсүз ошол доордогу кыргыздардын турмушун элестетүү кыйын эле. Алар мал багууга жана жерди иштетүүгө керектүү шаймандарды жасашкан. Зергерлер болсо түрдүү буюмга алтын, күмүш, жез каптоо, коргошунду пайдалануу менен, коло буюмга алтындын буусун жалатуу сыяктуу өнөрү менен айырмаланган. Кемерге, ат жабдыктарына, курал-жарактарга баалуу металлдар кооздук үчүн чөгөрүлгөн. Ошондой эле кооздук буюмдарын жасоо да абдан өнүккөн. Кыргыз оюулары түшүрүлгөн алтын жана күмүш кумараларды жасашкан. Атайын карапа чыгырыгын пайдалануу менен, чоподон ар кыл карапа идиштери жасалган. Айрым идиштер чопону ийлеп, жабыштыруу жолу менен да даярдалган.

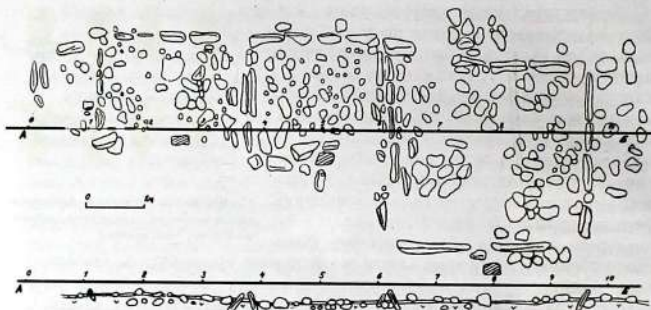
Аскерлер үчүн керектүү жабдыктарды, курал-жарактарды да кыргыз усталары жасачу. Узун болот кылычтардын жана кыска канжарлардын миздери абдан курчутулган. Туулгалар жана сооттор бекемдиги менен айырмаланган. Кыргыз курал-жарактарынын

62. Жүгөндүн тетиктери. Алтын жалатылган коло, сердолик, айнек. V—VIII кк. Чүй өрөөнү.

63. Енисей Кыргыз кагандыгынын тушундагы кыргыздардын чарбачылыгы.

64. Балбал таштар орнотулуучу байыркы түрк коргондору. VII—VIII кк. Каракужур өрөөнү.

өзгөрүп-өнүгүү баскычтары археологиялык иликтөөлөрдүн негизинде такталды.

Кыргыз кагандыгы жыгач усталары менен да данкталган. Саян-Алтай тайгасынан карагай ж. б. жыгачтар кыйылып, боз үй, жыгач жертөлө жана кагандын ордо үйү курулчу. Андагы ар кыл эмеректер, буюмдар чебер жыгач усталар тарабынан жасалып келген. Ат жабдыктарын жасоо, көк¹ иштери да чеберчиликти өрчүткөн өнөрдүн түрүнө айланган. Булгаары ийлөө, тери ашатуу, жүн иштетүү менен катар оймочулук, тигүүчүлүк, сайма саюу жана өрмөк токуу өнүккөн. Аска бетине тамга жана бүтүндөй тексттерди чегүү сыяктуу өнөрлөрү менен енисейлик кыргыздар өз элинин маданий турмушуна өчпөс из калтырышкан.

Кыргыз шаарлары тууралуу ар кыл илимий жоромолдор айтылууда. Албетте, кыргыз каганынын ордосу жайгашкан жайдын коргон сыяктуу бекемдөөсү болгон. Бирок VI—VIII кк. Енисейде эч кандай шаардын болбогондугу археологиялык казуулар тарабынан тастыкталууда.

1. Енисей кыргыздары коомдук өнүгүүнүн кайсы баскычында турушкан?
2. Кыргыздардын мамлекеттик башкаруу системасы кандай эле?
3. Кыргыздардын чарбасы, кесиби жөнүндө эмнелерди айтып бере аласыңар?
4. Кыргыздарда колонорчулуктун кандай түрлөрү кеңири таралган?
5. Кыргыздардын кен казып алуусуна, темир устачылыгына эмнелер мүнөздүү?

¹ Көк — эчки, кой ж. б. майда жандыктын ийленген терисинен ичке тилинген «жип».

§ 22. Улуу Жибек жолу жана кыргыздар. Енисей кыргыздарынын маданияты, диний ишенимдери

Улуу Жибек
жолунун Кыргыз
бутагы

Енисей өрөөнү кыргыздар журт которуп келгенге чейин эле Улуу Жибек жолунун бир учугу өтүүчү аймак эле. Байыркы коргондордогу Саян-Алтай көчмөндөрүнүн турмуш-тиричилигине байланыштуу буюмдардын арасынан Кытайдан, Чыгыш Түркстандан, Орто Азиядан, Ирандан алып келинген буюм-тайымдар да табылганы буга далил.

Енисейде кыргыз кагандыгы түзүлгөндөн тартып Улуу Жибек жолунун Енисей өрөөнүнө созулган бутагы мурдагы доорлордон натыйжалуураак аракетке келе баштаган. Кыргыз мамлекети бул жолдун жанданышына кызыкдар эле. Ошондуктан анын туруктуулугун камсыз кылууга умтулган.

Улуу Жибек жолунун бул учу Орто Азияны, Чыгыш Түркстанды Енисей өрөөнү менен байланыштырган *түндүк бутагы болгон*. Ал бутак Жибек жолдун андан ары Түндүк Кытайга уланышын камсыз кылган. *Аны илимде Кыргыз жолу, Кыргыз бутагы деп аташат*. Бул жолду калыптандырууга кыргыздар жана алардын коңшулары эле эмес, орто азиялык түрктөр жана согдулар, мусулман өлкөлөрүнөн келген кербен башчылар, чыгыш түркстандык соодагерлер, кытайлар да өз үлүшүн кошушкан.

Енисейге сырттан
ташып келүүлөр
(импорт)

Енисей Кыргыз кагандыгына Кытайдан (Тан империясынан), Тибеттен, Чыгыш Түркстандан жана Орто Азиянын шаарларынан, мусулман өлкөлөрүнөн кербендер келип турган. Археологиялык табылгалар да чет элдик буюмдарга бай. Енисейге негизинен Кытайдан, Чыгыш Түркстандан жибек кездемелер ташылып келинген.

Жибек кездеме өзүнүн женилдиги, бекемдиги, кооздугу жана антисептикалык¹ касиеттери менен айырмаланган. Кыргыздар да байкедейине карабай бул кездемени сатып алууга аракеттенгени таң калтырбайт. Кытайга келген кыргыз элчилерине жибек кездемелер тартууланганы кытай жазуу булактарында өзгөчө белгиленет.

Улам байыган кыргыз төбөлдөрү үчүн кербендер зергер буюмдары, алтын жана күмүш идиштер, асыл таштар чоңорүлгөн кооздук жасалгаларын алып келишчү. Ошондой эле каури үлүл кабыгы, коло күзгүлөр, кооздук үчүн пайдаланууга кумарландырган чет элдик тыйындар, жалтырата сырдалган (лакталган) карапа идиштер ж. б. эмеректер чет өлкөлөрдөн арбын сатылып алынган.

¹ Антисептикалык – денеге жабышкан мителерди жок кылуучу касиетке ээ.

Енисейликтердин
тышкы соодасы
(экспорт).

эз болгондугун ырастайт. Бир тараптуу гана пайда көргөн жерде соода-сатык жакшы өнүкпөс эле.

Кытайлар айрыкча кыргыз аргымактарын жогору баалашчу. Андан тышкары баалуу аң терилери, хуу мүйүздөрү, мыкты куралдар (чың кылыч) ж. б. кымбат бааланган. Чыгыш менен Батышка кыргыз жыпары¹ да өзгөчө даназаланып сатылган. Түрктөргө кыргыздар темир сыяктуу металлдарды да чыгарып турушкан.

Енисей руна
жазуусу

Кыргыз элинин азиялык башка элдер менен маданий карым-катнаштары жазуу маданиятынын калыптанышына да оң таасирин тийгизген.

Улуу Түрк кагандыгынын доорунда чыгыш түрктөрү согду жазуусун пайдалана билгени *Бугут жазуусунан* (VI к.) улам бизге маалым.

Ал эми Енисейде болсо айтылуу *орхон жазуусуна* окшош, бирок бир катар өз алдынчалыгы менен айырмаланган руна жазуусу VII к. акырынан тартып пайдаланылган. Бул жазуу кайсы доордон башталары так дарек аркылуу тастыктала элек. Бирок Барсбек өз алдынча кагандык бийлик жүргүзгөн заманда Енисей жазуусу колдонулуп жүргөнү анык. *Енисей жазуусун орто кылымдардагы кыргыздардын туңгуч жазуусу катары кароо туура.*

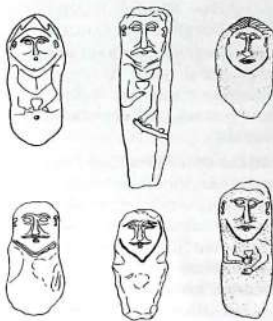
VII к. акыры – VIII к. ортосунда Кыргыз кагандыгынын эгемен өкүм сүрүшү бул жазуунун Саян-Алтайдагы

башка түрк тилдүү ынтымакташтарына таралышына түрткү берген. Маселен, чик жана аз элдери да ушул жазууну пайдаланышканы божомолдонууда.

Диний ишенимдери

VI–VIII кк. кыргыздар жалпы түрк элдери сыяктуу эле *теңирчиликке* ишенишкен. *Теңирчилик* – байыркы *анимисттик* (жансыз табигый күчтөргө сыйынуу) жана

¹ Жыпар – дары жасоодо да колдонулган жыпар жыттуу зат. Аны бугу мүйүзүнөн же анын чогулгап канынан алышкан.

65. Байыркы түрк балбал таштары. VI–X кк. Кочкор өрөөнү.

тотемдик (жандууларга сыйынуу) диний ишенимдердин айкалышы эле. Түрк (кыргыз) кудайларынын ичиндеги эң негизги кудай – *Теңир* («көк», «асман», «асман кудайы») болгон. Андан тышкары *жерсууга, Умай энеге* табынышкан.

Араб саякатчысы Абу Дулаф (X к.) кыргыздар түштүккө карап табынышат деп эскерет. Айтмакчы, байыркы хундар да оң канат менен сол канатты ажыратуу үчүн жүзүн түштүккө бурушат. Көк жылдыз (Сатурн) менен Чолпон жылдыз алар үчүн ыйык саналат деген маалымат да ошол эле саякатчынын калемине таандык.

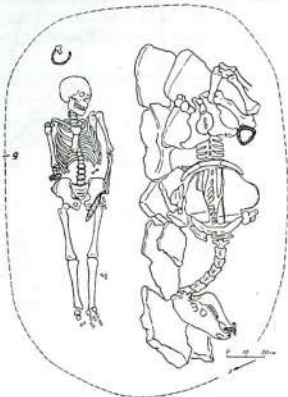
Ал эми XI к. жашаган, бирок бизге VIII кылымдагы тарыхый маалыматтарды баяндаган фарсы тарыхчысы Гардизи болсо кыргыздар отко сыйынарына өзгөчө көңүл бөлгөн: «Индиялыктар сыяктуу эле кыргыздар да маркумдун сөөгүн өрттөп жиберешет. «От эң таза нерсе; отко түшкөндүн баарысы тең арууланып, тазаланат. Өлгөн адамды да от кирден жана күнөөдөн арылтат деп айтышат».

Кытайлык тарыхчылардын «Синь Таншу» («Тан династиясынын жаңы тарыхы») деген эмгегинде: «Кыргыздар маркумдун денесин үч жолу ороп, кошок кошушат, андан соң өрттөп жиберешет. Чогултуп коюлган сөөктү бир жылдан соң көмүшөт. Андан кийин мерчемдүү мезгилдерде кошок кошуп турушат», – деп тагыраак мүнөздөмө берген.

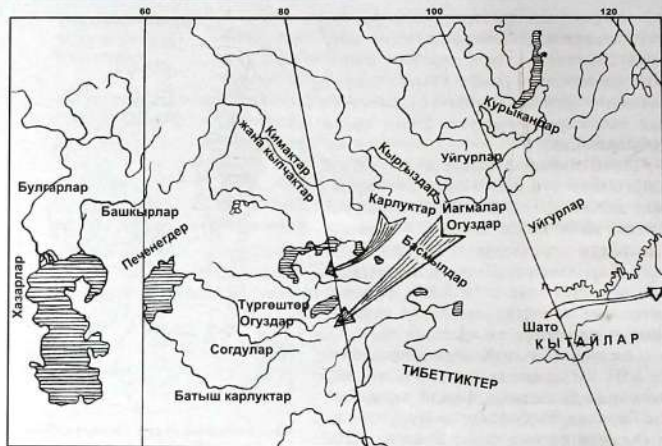
Бул маалыматтар Енисейдеги археологиялык казуулар маалында толук ырасталды. Кыргыздар эрезеге жете элек балдарды (эч күнөөсүз катары) гана өрттөбөй жерге көмүшкөн.

Кудайлар жана башка сыйкырдуу күчтөр менен элдин ортосунда диний жөрөлгөлөрдү аткарган ортомчу – бакшы (шаман) болгон. VI–VIII кк. алар үчүн атайын табынуу жайлары курулган эмес. «Синь Таншуда» бул тууралуу: «Арбактарга (жана сыйкырдуу күчтөргө) талаада курмандык чалышат. Курмандык чалуу үчүн анык белгиленген мөөнөтү жок. Шамандарын гань (б. а. «кам») деп аташат», – деп баяндайт.

Кыргыз бакшысын болсо Гардизи *фагинун* деп атайт.

66. Байыркы түрк жоокеринин көрүстөнү. VII–VIII кк. Кочкор өрөөнү.

67. Карлуктар менен йагмалардын VIII к. ортосундагы жер которуулары.

Албетте, VIII к. тартып кыргыздарга дүйнөлүк диндер туура-луу маалыматтар аз-аздап жеткен. Алардын айрым топтору жаңы диний ишенимдерге ык ала башташкан.

Каада-салттары «Худуд ал-аалам»¹ аттуу X к. таандык автору белгисиз фарсы тилиндеги эмгекте кыргыздардын турмуш-тиричилиги, каада-салты тууралуу кеңири маалымат камтылган. Байыркы түрктөрдөй эле кыргыздар да чачтарын өрүп, маңдайын тасырайтып алдырып коюшкан.

Кийимдери да түрктөрдүкүнө окшош болгон. Кышында суусар, кундуз баш кийим (тебегей болушу мүмкүн) кийген. Жайкысын этеги кайрылган, төбөсү чуштугуй жана алтын жип менен саймаланган баш кийим кийишкен. Мындай кийинүү аксөөктөргө таандык. Жөнөкөй адамдар баш кийимин тек гана ак кийизден жасашкан. Бирок анын бычып-тигилиш үлгүсү окшош болгон. Азыркы теңиртоолук кыргыздардын ак калпагы ошол доордон мураска калганын баамдай алабыз.

¹ Бул географиялык эмгектин аталышы «Ааламдын чектери» деп которулат. Ал фарсы тилинде жазылган.

Кыргыз аялдары жүндөн токулган кездемелерди пайдаланышкан. Арийне, бай аялдар кийимдерин жибек жана атлас кездемелерден тиктиришкен. Жибекти (торкону) Кытайдан эле эмес, Чыгыш Түркстандан да алып келишкен.

Кыргыздардын негизги үйү – боз үй болгон. Ал түгүл кагандын ордосу да боз үй түрүндө экенинин элестетүү кыйын эмес: Аженин¹ ордосунда жыгач такталардан корук кылып, залкар кийиз үйдү тигишкен», – деп жазат Х кылымдагы кытай тарыхчысы.

«Худуд ал-ааламда» кыргыздарга баш ийген айрым элдер алачыкта жашагандыгы тууралуу да айтылган. Татуировка сымал дененин боёо салты (түндүк америкалык индейлер сымал) кыргыздарда да болгон.

Орто кылымдардагы кытай булагында эрезеге жеткен эр жүрөк эркектер айырмалануу үчүн жүздөрүн карага боёшот. Күйөөгө чыкканда аялдар да кулагына мойнуна чейин кара боёк сүртүшөт деп айтылган. Эркектер кулагына сөйкө тагынышкан.

Кыргыздардын үй-бүлөсү патриархалдык мүнөздө кала берген. Үйлөнгөн жигит өз колуктусу үчүн сандаган кой, жылкы сыяктуу малдан, башка нерселерден турган калың төлөгөн. Туугандарына алты ата өткөн соң гана үйлөнө алган.

Кыргыздарда аш-тойлор бир эле учурда коомдук-саясий, диний, маданий, спорттук, музыкалык ж. б. иш-чаралар катары кызмат кылган. Жыл сайын белгилүү бир күнү кыргыздар ырчы-чоорчулары коштогон шаан-шөкөт менен майрамдашчу. Майрам учурунда музыканын коштоосунда бакшы (шаман) абдан эргип бийлеген. Анын бийи оюн-зооктон тышкары бакшылык жөрөлгөнүн бир бөлүгү эле. Бий бүткөн соң бакшы өлкөнүн алдында күтүлө турган чарбалык, саясий (согуштук), климаттык ж. б. акыбалы жөнүндөгү өз божомолун «сыйкырдуу күчтөргө таянып» ортого салган.

Кыргыздарда добулбас, чоор, сыбызгы, ышкырык, конгуроолуу табак сыяктуу музыкалык аспаптар бар экендигин кытай булагы эскерет. Махмуд Кашкари жазган «кобыз», «кобуз» (комуз) башка чыгыш түрктөрүндөй эле кыргыздарда да болгон.

Жалпы саясий жана диний иш-чара (аш-той) маалында спорттук оюндар да уюштурулган. «Чоң жыйындарда төө жарыш, арстандар (менен кармашуу), ат оюндары жана башка оюндар уюштурулат», – деп айтылган кытай булагында. Кышкысын тоо этектеринде лыжа тээп жарышуу, жаа атышуу, найза сайышмай, күрөш сыяктуу аскердик өнөргө тарбиялаган оюндар өткөрүлгөн.

¹ Ажо – кыргыз окумдары.

Кыргыздардын оң-түспөлү

Энесайдагы кыргыздар европеоид жана монголоид расаларынын аралаш тибине жакын болгон. Атүгүл бир катар чыгыш булактары аларда европеоид белгилери көп болгонун белгилешет. Маселен, «Тан сулалесинин тарыхында»: «Кыргыз өлкөсүнүн тургундары бойлуу келип, сары чачтуу, албырган жүздүү жана көздөрү көк болгон. Кара чач болсо жамандыктын белгиси катары кабыл алынган. Ал эми кой көздүүлөр (байыркы кыргыздарда башкаруучу болуп калган) Ли Линдин урпактары катары эсептелген», — деп айтылат.

Гардизинин фарсыча жазылган эмгегинде кыргыздар кызыл чачтуу жана ак жуумал жүздүү болгондуктан, славяндарга окшоштурулган.

Бул маалыматтарды антропологиялык иликтөөлөр менен айкалыштыруу керек эле. Арийне, сөөк өрттөө жорөлгөсү бул изилдөөлөрдү кыйындатууда. Жасалгалардагы кыргыздардын кебетеси — алардын бет сөөгү жайык (монголоид) болгонун көрсөтүүдө. Демек, жалаң гана чач менен көздүн түсү жетишсиз. Дегинкиси, б. з. ч. 2-миң жылдыкта эле Борбордук Азия мейкиндиги европеоид жана монголоид расаларынын айкалышкан жери болгон. Расалык белги эч качан тилдик өзгөчөлүк менен дал келбестигин эске алуу керек.

Айрым расалык өзгөчө белгилерине карабастан, кыргыздар түрк тилдеринин биринде сүйлөгөн калк болгон.

1. Улуу Жибек жолунун Кыргыз бутагы кандай мааниге ээ болгон?

2. Кыргыздар бөлөк өлкөлөрдөн кандай буюмдарды сатып алып турушкан?

3. Кыргыздардан чет өлкөлүк соодагерлер эмнелерди сатып алып кетишчү эле?

4. Кыргыздардын жазуусу жөнүндө эмнелер эсинерде калды?

5. VI—VIII кк. кыргыздардын диний ишенимдери тууралуу эмнелерди айтып бере аласыңар?

6. Кыргыздардын каада-салттары, оң-түспөлү кандай эле?

§ 23. Енисей кыргыздары VIII к. экинчи жарымы — IX к. башында

Борбордук Азиядагы жаңы саясий ынтымак

VIII к. 30-жылдарынын ортосунан тартип Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы саясий жактан начарлай баштады. *Эжен-каган* (734–739) менен *Теңир-каган* (740–741) да өлкөдөгү түрк элдеринин жана урууларынын ынтымагын камсыз кыла алышкан жок.

Акырындап Чыгыш Түрк кагандыгын жердеген бир катар элдер *тогуз-огуз саясий ынтымагын кайрадан* жандандыра башта-

68. Жеңил куралданган кыргыз жоокери.

69. Оор куралданган кыргыз жоокери.

ды. Бул конфедерациянын жетекчи күчү – уйгурлар эле. Алар карлук, йагма, чик, басмыл сыяктуу түрк элдерин да Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгына каршы чогуу күрөшүүгө чыгарды. Алардын тымызын саясий ынтымагы кагандыкта 741-ж. тартып өкүм сүргөн болуп-жаруучулук саясаттын өзөгүнө айланды.

Ал кезде уйгурлар Селенга аймагын мекендешчү. Карлуктар болсо Алтайда – Иртыштын башатында, аларга коңшу йагмалар жашар эле. Бул саясий ынтымакка Енисейдеги кыргыздар да каршы болбогондугун белгилей кетүү керек. Себеби, Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын алсырашы Кыргыз кагандыгынын таламына жооп берген.

Чик-уйгур 744-ж. уйгурлар баш болгон саясий коалиция¹ тирешүүлөрү Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгын ойрон кылды. Уйгурлардын йаглакар төбөлү өзүн каган жарыялап, Кутлуг Билге Күл-каган титулун алды. Жаңы мамлекетти Кытайдын Тан сулалеси да таанып, уйгур каганына хуайжэнь – адамгерчиликке каныгуу титулун ыйгарган.

Арийне, саясий бийликтен четте калган карлуктар 746-ж. мурдагы коалициядан чыгып, Алтайдан Тениртоого журт которуп кетүүгө аргасыз болду. Тахир Марвазинин арабча жазылган эмгегинде бул окуя төмөндөгүдөй чагылдырылган: «Алар (карлуктар) Тунис (Тулис, т. а. Алтай) тоолорунда байырлап келишкен... Алар тогуздардын (тогуз-огуздардын) «кулдары эле жана аларга каршы көтөрүлүшкө чыгышкан. Алар (карлуктар) түргөштөрдүн өлкөсүнө жөнөштү...»

¹ Коалиция – убактылуу саясий-аскердик ынтымак.

70. Уйгурлардын Бажы көзөмөлү.

Ошол доордо тогуз-огуз ынтымагына кирген йагма эли да бул ынтымактан оолактап, карлуктар менен ымала түзгөн. Андан соң Тениртоодогу Түргөш кагандыгына келип, алардын саясий калканчына ээ болушкан. Гардизинин эмгегинде бул окуя йагмалар «карлуктардан да, калмактардан да кетип, хакандын (түргөш каганынын) жанында байырлашты» деп сүрөттөлгөн.

Алгачкы учурда Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгынын кулашына пикирдеш болгон кыргыздар Уйгур кагандыгынын (744—840) күч алышынан кайра чочулай башташкан. Кутлуг Билге Күл-каган Алтай тоолорунан Хинган тоолоруна чейинки кеңири мейкиндикти кайрадан бирдиктүү империяга баш коштурган.

746—759-жж. Уйгур кагандыгын бийлеген Баянчор (Моюнчур) Кытай менен да мамилесин чындайт. Ал Тан императорунун кызына үйлөнгөн. Кытайдагы айрым элдик козголоңдорду басууга да аскерин жиберип көмөктөшкөн.

Кыргыздардын түштүктөгү коңшусу жана саясий ынтымакташы *чиктер* Енисейдин башатын (азыркы Тыва аймагы) жердеп турушкан. Чиктер Уйгур кагандыгына көзкаранды болууну каалабай, көтөрүлүш чыгарышты. Баянчорго арналган Орхондогу жазуу эстелигинде бул тууралуу: «Барс жылы¹ мен чиктерге каршы жүрүшкө аттандым. Экинчи айдын он төртүнчү күнү мен Кем дарыясынын² жанында салгылаштым. Ошол эле жылы чиктер багынышты», — деп баяндалган.

Тыванын аймагында Уйгур каганы бекем коргон менен курчалган аксарайын курдурган. Бүткүл жай мезгили ал Кемдин башатында болгон. Бул анын түндүк чек араны чыңдоого муктаж абалын айгинелейт.

Кыргыздардын
чиктерге
жардамы

Кийинки 751-ж. Орхондогу жана Енисейдин башатындагы жаңжалдарга кыргыздар да кийлигишкен. Алтайдагы карлуктардын калган-каткан бөлүгү, Тывадагы чиктер түндүк жактан Кыргыз кагандыгынын колдоо-

¹ 750-жылы.

² Кем — Енисей дарыясынын байыркы аталышы. Азыр бул топоним Тывада сакталып калган (Хем).

суна ээ болуп, жаңы көтөрүлүшкө камынышкан. Алардын мындай оюн тогуз-огуз ынтымагы менен байланышы бар айрым түрк уруулары да колдошкон.

Баянчор чиктерге озунуп аскер жиберип, алардын кошуунун талкалаган. Ага арналган Орхондогу жазуу эстелигинде мындай делет: «Карагыла, – дедим мен, – кыргыз каганы Көгмен тоосунун этегинде өз үйүндө жана ордосунда жашайт дешет. Ал өзүнүн куштай учкан кошуунун өз ынтымакташтарын көздөй жөнөттү дешет...».

Кыргыздардын каганы жиберген бул кошуун чиктерге, карлуктарга, уйгурларга каршы сепараттык саясат жүргүзгөн башка токуз-огуз урууларына көмөк көрсөтүүгө тийиш эле. Баянчорго арналган эстеликте кыргыздын бийлик эгеси *каган* катары көрсөтүлгөн. Енисей Кыргыз кагандыгы бул доордо көзкарандысыз мамлекет катары өкүм сүргөнү ушул кабар аркылуу да тастыкталат.

Арийне, Баянчордун аскердик айлакердиги Уйгур кагандыгына ийгилик алып келген. Кыргыздардын кошууну жолдон тосулуп талкаланат. Андан соң алтайлык карлуктар жеңилген. Көгмен тоолоруна чейинки Енисейдин башатындагы аймак толугу менен Уйгур кагандыгынын карамагына өткөн.

Баянчордун Уйгур каганы Баянчор кийинки жылдары да Енисейдин башатында таасирин чындоого өзгөчө көңүл
кыргыздарга сейдин башатында таасирин чындоого өзгөчө көңүл
жортуулу бөлгөн. Чиктердин жерин эми уйгур каганы дайындаган *тутук* чининдеги кызматкер башкарган. Ага ышбара, тархан чиндериндеги башкаруучулар баш ийип, уйгур кошууну аларга аскердик жөлөк болуп турган.

758-ж. уйгур каганы Кыргыз кагандыгына жүрүш жасоого бел байлайт. Кытай булагы бул тууралуу мындай маалымат берген: «758-ж. уйгурлар бул мамлекетти каратып алды. Андан соң кыргыз элчиликтери чордондук мамлекетке (Кытай империясына) жарып өтүп келе албай калышты...»

Бул жортуул тууралуу уйгурлардын Орхон жазуу эстеликтеринде эч кабар жок. Кытайлык даректин маалыматына караганда Кыргыз кагандыгын Уйгур сулалесинин атайын өкүлү эмес, мурдагы эле кыргыз каганы бийлеп кала берген. Тек гана вассал катары ага уйгур каганынын атынан жаңы (төмөнүрөөк даражадагы) титул ыйгарылган болчу. Демек, кыргыздардын Енисейдеги аймактык бүтүндүгү, мамлекеттик башкаруу системасы сакталып кала берген.

Чыгыш Түркстандагы, Хэси өткөөлүндө кытайлар, тибеттиктер, түргөштөр, карлуктар ж. б. элдер, өлкөлөр менен жоолашкан Уйгур кагандыгы үчүн кыргыз аймагында алагды болуунун кереги жок эле. Ошондуктан Кыргыз кагандыгынын формалдуу баш ийиши уйгур каганы үчүн жетиштүү болгон.

Кыргыздардын сырткы алакалары VIII к. экинчи жарымында да кыргыздар өз алдынча соода жана элчилик алакаларын уланткан. Улуу Жибек жолунун Кыргыз бутагы Енисейдин Тибет, Чыгыш Түркстан, Орто Азия, Араб халифтиги сыяктуу өлкө жана аймактар менен маданий-соода байланыштарын камсыз кылган.

«Бул мамлекет, — деп айтылат Кыргыз кагандыгы жөнүндө Тан сулалесинин булактарында, — дайыма Даши (Араб халифтиги), Туфан (Тибет), Карлук өлкөсү менен дурус карым-катнаш жасап келген. Бирок тибеттиктер Кыргыз өлкөсү менен алака жүргүзгөндө уйгурлардын талоончулугунан чочулашкан. Ошол себептүү Карлук өлкөсүнөн кербен узатуучуларды алып турушкан».

Чыгыш Түркстанда Уйгур кагандыгы менен өзгөчө атаандаш болгон тибеттиктер Кыргыз өлкөсүнө кербендерди жөнөтүп турушчу. Алар чарбалык-соодалык максатты эле көздөбөстөн, кыргыздардан келечектеги саясий ынтымакташын табууга да умтулушкан.

Ал эми түргөш жана карлук элдеринин төбөлдөрү менен кыргыздар нике аркылуу да ордо аралык байланышын чындап турган.

Араб халифтигине баш ийген Ортонку Чыгыштагы ири аймактан кыргыздарга жыйырмадай төөгө жүктөлгөн кербен үч жылда бир ирет келип-кетип турган. Мусулман кербендеринин кыргыздар тууралуу маалыматтары VIII к. ирандык илимпоз *Ибн Мукаффа* тарабынан жазылып калган. Кийинчерээк анын кабарларын тарахчы *Гардизи* (XI к.) кенири пайдаланган. Анда кыргыздардын өлкөсүн карай кеткен жолдун маршруту, жер-суу аттары, кыргыздардын коншулары баяндалган.

Гардизи өз эмгегинде: «Көгмен тоосунан кыргыз ордосуна чейин жети күндүк жол. Бул жол шалбалуу талаалар аркылуу дарыя-булактарды бойлоп, чытырман токойлорду аралап өтөт. Демек, душман бул тарапка жиреп өтө албайт. Кыргыз ордосуна чейинки жол өзүнчө эле ажайып кооз гүлбакчаны элестетет», — деп жазган.

Кыргыз ордосунан бир жол тогуз-огуздарга¹, экинчиси кимактар менен карлуктарга², үчүнчү жол кыргыздарга коңшу курыкан сыяктуу Байкалдын батышындагы, Енисей өрөөнүндөгү башка элдерге кетери ушул эле булакта чагылдырылган.

Эдиздерге Уйгур кагандыгында 795-ж. чоң саясий өзгөрүү каршы алгачкы көтөрүлүш болду. Сарай төңкөрүшүнүн натыйжасында бийлик йаглакар уруусунан *эдиз* уруусуна өттү. Дал ушул учурдан пайдаланып, Кыргыз өлкөсүнүн өкүмдары каган титулун

¹ Тогуз-огуз — VIII к. азыркы Монголияны жердеген түрк уруулар бирикмеси.

² Карлуктар ошол доордо азыркы Кыргызстанды жана ага чектеш аймактарды бийлеп турган борбордук азиялык түрк эли.

71. Куш кондурган атчан жоокердин таш бетине түшүрүлгөн солокөттөрү жана руна жазуулары, VIII—IX кк. Кочкор өрөөнү.

калыбына келтирди. Ошондо кыргыз каганына каршы жаңы уйгур каганы *Кутлуг* кошуунун баштап чыкты.

Бул окуялар Орхондогу Кара-балгасун жазуу эстелигинде чагылдырылган. Эстеликтин кытайча текстинде кыргыз кошуунунун саны 400 миң, согдуча текстинде 200 миң жоокер деп берилген.

Салгылашууларда кыргыз каганы курман болуп, кыргыз өлкөсү кайрадан Уйгур кагандыгына каратылат. Кыргыз каганы тек гана инал болуп жарыяланган. Бул кагандан төмөнкү мансап-мартаба эле.

Ошентип, IX к. башында Кыргыз өлкөсү чейрек кылымдай саясий көзкаранды болуп калды.

1. Борбордук Азияда жаңы саясий ынтымак эмне үчүн түзүлгөн?
2. Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгын кимдер кыйраткан?
3. Кыргыздар эмне үчүн чиктерге колдоо көрсөтүшкөн?
4. Баянчордун кыргыздарга жортуулун жөнүндө эмнелерди айтып бере аласыңар?
5. Кыргыздардын элчилик байланыштары кандай оңуккон эле?

§ 24. Кыргыз кагандыгынын өз эгемендигин калыбына келтириши

Кыргыздардын тышкы саясатынын жанданышы

IX к. башында Енисей кыргыздары саясий жактан кайрадан жандана баштаган. Алар Уйгур кагандыгына саясий көзкарандылыкта кала берүүнү каалашкан эмес. Бул жараян тымызын жүргөн эле. Оболу кыргыздардын бир иналы Теңиртоодогу түргөш урууларынын биринин кызына үйлөнгөн. Аты-жөнү белгисиз бул кыргыз иналынын мураскору болсо Теңиртоодо IX к. башындагы таасирдүү калк болгон карлуктардын жабгусунун кызына үйлөнгөн.

Кыргыздар тениртоолук түрк элдеринин төбөлдөрү менен ынтымагын бекемдөөгө жетишкен. Алардын мындай ийгилиги Кыргыз өлкөсүнүн Уйгур кагандыгына каршы күрөшүнө ыңгайлуу шарт түзгөн. Ошондой эле коңшулаш бир катар сибирдик элдерди да кыргыз иналы өзүнө баш ийдирип, аларга таянууга мүмкүнчүлүк алган.

Ошентип, Кыргыз өлкөсү кайрадан чарбалык жана саясий жактан оңолуп, көзкаранды эместик үчүн күрөш жүргүзүүгө зарыл өбөлгөлөр түзүлгөн.

Күрөштүн башталышы Уйгур каганы *Бао-инин* (808–821) бийлигинин соңку жылдарында кыргыз иналы өз эгемендигин жарыялады. 820-ж. – Кыргыз кагандыгынын калыбына келтирилишинин баштапкы мезгили болуп калды.

Бао-и каарданып, өзүнүн бир министри жетектеген кошуунун Кыргыз кагандыгын көздөй аттандырды. Арийне, бул Енисейге жазалоо жүрүшү натыйжасыз аяктаган. Себеби кыргыздар боштондук үчүн күрөшкө кыйла жыл даярданган эле. Эми акыркы чечкиндүү күрөш үчүн шарттар бышып жетилген болчу. Ушул жагдай тууралуу кытай булагында Кыргыз каганы «жыйырма жыл бою тынымсыз согушуп келген» деп жазылган.

Тибет таасири. Кыргыздардын бул боштондук күрөшү алдынала Тибет өкүмдары менен макулдашылганбы же жокпу, кесе айтуу мүмкүн эмес. Бирок Тибет менен кыргыздардын соода байланыштары мурдатан үзүрлүү жолго коюлуп келген эле.

821-ж. Орхондогу Уйгур кагандыгы түштүк-батышынан да оор соккуга учурады. Тибеттик кошуун уйгур өлкөсүнүн бир далай аймагын чаап өткөн. Бул окуя Уйгур кагандыгынын бардык аскерлерин жалаң гана түндүккө – Кыргыз кагандыгына каршы жиберүүгө жолтоо болду. Натыйжада уйгурлардын мүмкүнчүлүгү тарыган.

Кыргыздардын аскердик системасы Кытай булактарында Кыргыз кагандыгынын аскердик түзүлүшү тууралуу маалыматтар бар. Эң башкы аскердик бийлик, албетте, кыргыз каганынын өзүнө таандык болгон. Ал колбашчыларды дайындап, аларга ар кыл тапшырмаларды (атүгүл элчилик миссиясын) берчү. Кыргыз аскерлерин эң башкы үч аскер башчы чогуу башкарышкан.

Ал эми Тан сулалесинин жылнаамасында кыргыздардын аскердик жана акимдик башкаруу системасы төмөнкүдөй баяндалат: «Мамлекет кызматындагылар алты баскычка бөлүнөт: министрлер, башкы жетектөөчүлөр (чин ээлери), башкаруучулар, иш алып баруучулар, жолбашчылар жана тархандар (даган). Министрлер – жети, башкы жетектөөчүлөр – үчөө, башкаруучулар болсо – он. Алардын бардыгы тең аскер кошуундарын жетектешет».

Мында министр мансабын кытайлык мамлекеттик башкаруу тартибиндеги министр катары кароого болот. Демек, «министр» деген кызматкерлерди кыргыздарга баш ийген башка элдерди жетектөө иши тапшырылган бек, ханзаада катары түшүнүү ылайык.

Кыргыз аскеринин саны Кыргыз кагандыгынын аскери жалпысынан эки бөлүктөн турган. Дайыма коргонуу, жазалоо иштерин жүргүзүү үчүн негизинен кыргыздардан куралган бөлүк *тандалма аскерлер* эле. Алардын саны 30 миндей болгон.

72. Керик минген кыргыз жоокери.

Кытай булагында кыргыз аскеринин саны тууралуу төмөнкүдөй кабар бар: «Ал эми аскердин чыныгы санын айтчу болсок, анда кошуунду курап, согушка жөнөткөндө бүткүл элинен тышкары бардык көзкаранды уруулары да камтылат».

Чынында эле үч түмөн аскер согуш маалында ири борбордук күчтү түзүп турган. 840-ж., маселен, уйгурлардын борбор шаары Ордо-балыкты алганда кыргыз кошууну 100 миң аскерге жеткен.

Дал ушул маалыматтарга таянып, кыргыздардын аскердик башкаруу тепкичин төмөнкүдөй түшүндүрүүгө болот: тандалма үч түмөн аскердик үч бий (бэй) – Хэси-бэй, Ацзүйшэби-бэй, Ами-бэй жетектешкен. Аларды башкы жетектөөчү катары да кароого болот.

Ал эми жети бек (министр) кыргыздарга караштуу калктардан согуш маалында жети түмөн кол куроого милдеттүү болгон. Бул бектер да каган тукумунан же анын уругунан болгонун боолголоо кыйын эмес. Мындай саясий жана аскердик башкаруу тажрыйбасы орто кылымдардын соңку мезгилиндеги Сибирдеги кыргыз улустарында да колдонулган.

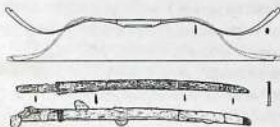
Мындай башкаруу системасы аскердик ийкемдүү реформа жүргүзүүгө оболго түзгөн. Эң тандалма үч түмөн жоокер башка түмөндөгүлөргө үлгү жана өрнөк болгон.

Кыргыздардын жоо-жарактары Энесай кыргыздарынын аскердик системасы, курал-жарактарынын өзгөрүп-өнүгүшү археологдор тарабынан дурус иликтенген. Кыргыздардын аскердик иши IX—X кк. өнүгүү деңгээли боюнча башка көчмөн маданияттардан артыкчылык кылганын салыштырып изилдөө ырастады.

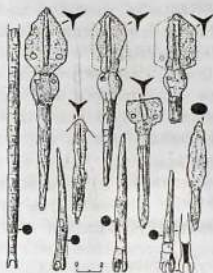
Кыргыздардын жаасы татаал куралган. Анын уч жагы жана каптал беттери атайын ичке сөөк менен бекемделчү. Жебелеринин

74. Кыргыз жоокерлеринин жаасы, жебелери.

73. Байыркы түрк, кыргыз жоокерлеринин кылычы жана жаасы. VII—VIII кк. Кочкор өрөөнү.

75. Жебелер, анын учтары. VII—VIII кк. Кочкор өрөөнү.

темир учтары үч кырдуу жасалып, өтө учтуу келген. Ал жебелер алыска жана таамай атылган. Алар жүрүш маалында кайындан жасалган саадактарга учу ылдый каратылып салынган.

Бетме-бет кармаштарда кыргыз атчан аскерлери узун шыргыйга учтуу, түпөк бекитилген найзаларды, кош миздүү узун жана кыска кылычтарды, миздүү айбалталарды колдонушкан. Жөө-жалаң күрөштө кош миздүү же тек миздүү канжарлар пайдаланылган. Аскерлер көкүрөк тушуна темир тилкечелер ширетилган темир чынжырдуу соот кийим, башына темир туулга кийип, колуна калкан алып коргонушкан.

IX к. ортосунда кыргыз аскер жарактары андан ары жакшыртылып, татаалдашкан. Кыргыздардын жыгач калканы туурасынан да кабатталып, жоосунун жебесине туруштук берери кытай булактарында баяндалат. М., мындай кабар бар: «Алардын аргымактары да мойнунан бутуна чейин (көөдөн тарабы), калкан менен жабдылган. Ал түгүл калкан жасап, эки ийнине да тагып алышат».

Ушул эле булакта кыргыздардын кылычтары башкалардыкынан өзгөчөлөнүп турары, кыргыздар өздөрү темир кендерин өздөштүрүп, атүгүл башка түрк элдерине да сатышканы баяндалган. Темирчи Алатоосу¹ кыргыздар темир иштеткен аймактардын бири катары белгилүү.

¹ Алтайдын түндүгүндөгү бул аймак азыркыга чейин металлургиялык аймак катары белгилүү. Азыркы Сибирдеги Кузнецк шаарынын аймагындагы тоо кыркасы.

**Жыйырма
жылдык
уруштар**

Кыргыз кагандыгынын 820-ж. эгемендүүлүккө ээ болушу кыргыз инанынын өзүн каган деп жарыялашы менен башталган.

Кыргыз каганы теги түргөш энесин *жесир ханыша айым* деп таантты. Тактап айтканда, өзүнүн атасы да каган тукумунан жана каган катары ардакталуусу керек эле. Ошондуктан анын жесири да ханыша даражасына ээ болуп, бул бийлик даражасы кыргыздарда каган денгээлинен өксүбөй мурасталышы керектигин билдирген.

Мындай аракет Кыргыз кагандыгы илгертен эле эгемендүү болуп келгенин расмий бекемдөөгө мүмкүндүк берген. Кыргыз бийлик эгесин уйгурлар инал жарыялаганы менен, Енисей кыргыздары каган титулун пайдалануудан эч качан баш тарткан эмес.

Кыргыз каганы өзүнүн карлук жабгусунун кызы болгон аялын да ханыша деп жарыялаган. Анын мындай саясаты Тениртоодогу карлуктардын өкүмдарынын өзүн колдоосун күчөтмөк.

Кытай булактары ажо деп жазган дал ушул кыргыз каганы Уйгур кагандыгы менен жыйырма жыл (820–840) тынымсыз күрөшүн улантты. Өз эгемендигин чыңдоого, көз карандысыздыгын сактап калууга багытталган бул согуш Кыргыз кагандыгы үчүн адилет мүнөздө болгон.

1. IX к. кыргыздардын тышкы саясатынын жанданышы кандай өзгөрүүлөргө өбөлгө түзгөн?

2. Кыргыздардын уйгурларга каршы күрөшү кандай башталган?

3. Кыргыздардын аскердик системасы кандай эле?

4. Кыргыз аскерлери кандай жарактар менен курапданышкан?

5. 20 жылга созулган кыргыз-уйгур согушу кандай мүнөздө болгон?

КОРҮТҮНДҮ

Кымбаттуу окуучулар, Атамекен тарыхын алгач окуп-үйрөнүүгө киришип жана тарыхтын терең сырдуу мухитине эми гана сүнгүп кире баштагандыктан, бул окуу жылы силерге тез эле аяктагандай сезилсе керек. Анткени силер ата-бабаларыбыздын тарыхын окуп-билүүгө атайылап киришип, көптөгөн кызыктуу окуялар менен тааныша алдынар. Элибиздин теги, эзелки мекени, ата кесиби, коомдук өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү, алгачкы саясий бирикмелери, мамлекети, маданияты, коңшу элдер жана өлкөлөр менен мамилеси бардыгыбызды кызыктырары анык.

Албетте, бир эле окуу жылынын ичинде Атажурт тарыхын толук өздөштүрүү мүмкүн эмес. Ал үчүн ырааттуу чымырканган эмгек жана билим алууга дилгирлик менен умтулуу зарыл. Себеби, элибиздин эзелки мезгилден тартып биздин күнгө чейинки тарыхы орундуу окуяларга абдан бай. Анын үстүнө ал тарыхый окуялардын көбү кенири географиялык мейкиндикте, кеминде 2–3 миң жыл ичинде болуп өткөн.

Өзүнөр күбө болгондой, канчалаган чет тилдердеги жазма булактар биздин ата-бабалардын тарыхын чагылдырган. Алар камтыган далай терминдер, жер-суу жана адам аттары кыйла татаал экенин көрдүнөр. Бирок бул – биздин Атажуртубуздун тарыхы.

Ошол окуяларды окуп-үйрөнүүгө киришүүнүн натыйжасында силер адамзат коомунун тарыхы мыйзам ченемдүү, объективдүү жараян экендигине ынандынар. Бир тарыхый кубулуш кийинки өзгөрүүгө, өсүп-өнүгүүгө өбөлгө түзүп, түрткү болоруна көзүнөр жетти.

Өзгөрүүлөрдүн өзөгүн өндүрүш куралдарынын улам жакшырышы, чарбачылык кылуунун улам алдынкы ыкмаларын иликтөө, башка элдердин жетишкендиктерин өздөштүрүү, өз тажырыйбасын өзгөлөр менен бөлүшүү сыяктуу жашоо ыңгайындагы жайбаракат, анчейин байкалбай жүрүүчү жылыштар түзөт.

Бул жараян бардык элдерге мүнөздүү көрүнүш. Андан кыргыздар да куру калбаганына өзүнөр күбө болдунар. Коомдук өнүгүүнүн теңдешине саясий кырдаал, күч-кубаттуу мамлекетке ээ болуу онтойлуу шарт түзүшү мүмкүн. Ал эми коңшу өлкөлөр менен жоолашуу, тынымсыз согуштар, ири мамлекеттердин баскынчыл жортуулдары өсүп-өнүгүүгө кедергисин тийгизген.

Кар көчкү, жер көчкү, мал кырылган жут, ачарчылык сыяктуу эле, согуштар да калкты азапка салып, кээде анын ондогон жылдар бою жетишкен деңгээлин бир заматта жок кылып турган.

Ошол эле учурда, эларалык достук, карым-катыштар, соода алакалары, маданий кызматташтык коомдогу чоң секириктерге өбөлгө түзүгөн. Борбордук Азиядагы көчмөндөр цивилизациясы, Батыш менен Чыгышты жалгаштырган Улуу Жибек жолу – ушулардын баары тең көптөгөн элдер жана өлкөлөр чогуу түптөгөн орток тарыхый кубулуштар болчу.

Муну туура баамдаган ата-бабаларыбыз эзелтеден эле коңшу элдер, мамлекеттер менен ынтымакта жанаша жашоого умтулушкан. Буга хундар заманындагы, Улуу Түрк, Енисей Кыргыз кагандыктарынын доорлорундагы кыргыздардын элчилик байланыштары далил. Ушундай тынчтыкты сүйгөн салтты азыркы учурда биздин жаш мамлекетибиз да улантып жатат.

Атамекеңибиздин тарыхынын башталгыч курсу болгон бул окуу куралында өсүп-өнүгүү жолубуздун бир үзүмү гана камтылды. Ал негизинен эң эзелки, байыркы доорлорду жана орто кылымдардын алгачкы учурун камтыйт. Ошол замандардагы элибиздин тарыхын окуп-үйрөнүү аркылуу биз анын дүйнөлүк тарыхый жараян менен ажырагыс байланышта экенине ынандык. Ата Мекен тарыхын дүйнө элдеринин тарыхы менен салыштырып үйрөнүү терең жана ар тараптуу билим алууга шарт түзөт.

Келерки окуу жылында силер элибиздин тарыхын окуп-үйрөнүүнү андан ары улантасынар. Силерди кызыктуу, мааниси терең көптөгөн окуялар күтөт. Аны да жакшылап өздөштүргүлө. Ар дайым Мекенге, эл-жерге болгон сүйүүнөр арта берсин, Атажуртубуз Кыргызстандын тарыхы боюнча алган терең билиминер ага шыкак болсун. Өлкөбүздүн жаркын келечеги үчүн жан аябай жапырт кызмат кылууга дайым даяр тургула. Биз силерге ушуларды ак дилден каалайбыз, ардактуу жеткинчектер!

ХРОНОЛОГИЯЛЫК ЖАДЫБАЛ

Мындан 2–2,5 млн жыл мурда – алгачкы адам кебетелүүлөрүн калыптана башташы.

Болжол менен мындан 1 млн жыл мурда – адамдардын эң байыркы үйүрлөрү Кыргызстандын аймагына келип жеткен.

Б.з.ч. 800–140-миң жылдыктар – байыркы таш доору – эрте палеолит.

Б.з.ч. 140–40-миң жылдыктар – ортонку палеолит.

Б.з.ч. 40–10-миң жылдыктар – соңку палеолит.

Б.з.ч. 10–6-миң жылдыктар – мезолит (ортонку таш доору).

Б.з.ч. 5–3-миң жылдыктар – неолит (жаңы таш доору).

Б.з.ч. 2-миң жж. башынан 1-миң жылдыктын башына чейин – коло доору.

Б.з.ч. VI к. аягы – V к. башы – Байыркы перси падышасы Дарий Iнин аска беттериндеги жазуусунда сактардын аталышы.

Б.з.ч. 329-ж. – Орто Азияга Македондук Александрдын басып кириши.

Б.з.ч. III к. акыркы чейреги – эзелки кыргыз мамлекетинин калыптанышы.

Б.з.ч. III к. акыркы чейреги – хундардын кытай тарыхый булагында аты аталган падышасы Тоу-Ман (Түмөн) бийлеген жылдар.

Б.з.ч. 209-ж. – Модэнин козголоңу, өзүн хундардын шаньюй деп жарыялашы.

Б.з.ч. 203–201-жж. – Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн байыркы башаты. «Кыргыз» аталышынын (этнониминин) алгачкы эскерилиши.

Б.з.ч. 203–201-жж. – хундардын Түндүк-Батыш Монголияга, Саян-Алтай аймагына, Чыгыш Теңиртоонун түндүгүнө жортуул, хуньюй, куйеши, динпин, кыргыздарды каратуусу.

Б.з.ч. 174–164-жж. – хундардын йүзчилер менен согушу, йүзчилердин жеңилиши, батышка журт которуусу.

Б.з.ч. 138-ж. – Чжан Цяньдин түндүк-батышка элчилиги.

Б.з.ч. II к. – Хун империясынын гүлдөгөн чагы.

Б.з.ч. II к. – жетисуулук сактардын Орто Азиянын борборуна журт которуусу.

Б.з.ч. 165–160-жж. – Борбордук Теңиртоону, Жетисууну үсундардын ээлеп алышы.

Б.з.ч. 161–158-жж. Усун мамлекетинин түзүлүшү.

Б.з.ч. II к. ортосу – Даван өлкөсү козкаранды эмес мамлекет катары жашаган кез,

Б.з.ч. III к. – Б.з. V к. – Каңгы (Каңгүй) мамлекети.

Б.з.ч. II к. аягы – Улуу Жибек жолунун түптөлө башталышы.

Б.з.ч. I к. башы – байыркы кыргыздарды хундардын атынан Ли Линдин бийлоосу.

Б.з.ч. I к. башы – Ош-Давандын борбору.

Б.з.ч. I к. орто чени (56-ж.) – кыргыздардын саясий эң алдыңчылыкка кайрадан жетишүүсү.

Б.з. I к. аягы – Даванды Кушандын ээлеши.

Б.з. V к. – кыргыздардын көпчүлүгү Чыгыш Теңиртоодон Енисейге журт которгон.

Б.з. VI к. ортосу – Енисей аймагында Кыргыз кагандыгынын түзүлүшү.

Б.з. 552-ж. – Улуу Түрк кагандыгынын түзүлүшү.

Б.з. 554-ж. – Түрк кагандыгынын батышка карай жортуулунун башталышы.

Б.з. 555-ж. – Енисей Кыргыз мамлекетин түрк каганы Мухан-кагандын баш ийдириши.

Б.з. 568–569-жж. – Түрк кагандыгы менен Византиянын элчилик байланыштары.

Б.з. 603-ж. – Улуу Түрк кагандыгынын биротоло экиге бөлүнүшү.

VII к. башы – Енисей кыргыздарынын кайрадан козкаранды эместикке жетишүүсү.

632-ж., 643-ж. – кыргыз-кытай элчилеринин катнашы.

VII к. 40-жж. – Кыргыз өлкөсүнүн өз эгемендигин чыңдоо аракеттери.

648-ж. – кыргыз башчысы Шибोकуй Ачжандын Кытайдын борборуна барышы.

709-ж. – кыргыз-кытай-түргөш согуштук ынтымагынын түзүлүшү.

710–711-жж. Чыгыш Түрк кагандыгынын кыргыздарга каршы жортуулу. Сунга салгылашуусу. Тибеттеги кыргыз элчилиги.

711-ж. – Барсбектин өлүмү.

711-ж. – аз элинин которулүшү.

722-, 723-, 724-, 747-, 748-жж. – кыргыз элчилеринин Кытайга барышы.

751-ж. – Уйгур үстөмдүгүнө каршы чиктердин кыймылына кыргыздардын жардамы.

758-ж. – уйгур каганына кыргыз каганынын вассал болушу.

795-ж. – уйгур каганы Кутлугдун кыргыздарга жортуулу.

820-ж. – Кыргыз кагандыгынын өз эгемендигин жарыялашы, кыргыз-уйгур согушунун башталышы (820–840).

КЫСКАЧА МААЛЫМАТНААМА

Кымбаттуу окуучулар, мында окуу китептин баянында кездешкен тарых терминдерине кыскача түшүнүк-сөздүк берилди.

Адам ата, Обо эне – диний түшүнүк б-ча Кудай жараткан эң алгачкы киши. Адамзаттын атасы Библиянын «Жаңы осуятында» А. а.-ны Кудай топурактан жууруп жасаганы, жан киргизгени айтылат. «Куранда» болсо А.а. чоподон, топурактан жасалган делет. А.а.-ны жалгызсыратпоо үчүн Кудай Обо энени («Библияда» Ева) жараткан делет. А. а. менен О.э. Бейиштеги алма багынын үзүүгө тыюу салынган момосун жеп, «күноого баткандыгы» үчүн Кудай аларды жазалап, бу дүйнөгө түшүргөн имиш. Ар кыл расаларга, тилдерге, этникалык топторго кирген элдердин баарынын тең ата-теги А.а. -га барып такалат. Мусулман уламыштарында А. а. Алла Тааланын пайгамбарларынын алгачкысы, Мухаммед-пайгамбар акыркысы деп айтылат.

Адат – коомдук жашоо эрежелери.

Ажо – Енисей Кыргыз кагандыгынын эрте феодалдык доордогу окумдарынын кытай жылнаамаларында эскерилген мансабы.

Аза – өлүм кайгысы.

Аксөөк – уруулук ж-а феодалдык коомдогу уруу башчылардын, бийлөөчүлөрдүн тобу.

Аким – арабча «хаким» – «ойчул», «философ», 1. Кийинки мааниси – «дин кызматкерлеринин ж-а аксөөктөрдүн иштерин башкаруучу»; 2. Улук, бийлөөчү; атайын шайланган же дайындалган жергиликтүү башкаруучу.

Аксакалдар кеңеши – уруу ж-а уруктардын аксакалдарынан, таасирдүү өкүлдөрүнөн турган курам. Бийлик ээси өз ишмердигинде Кеңештин көп-кеңешин, акыл-насаатын эске алчу.

Аксарай, сарай – хан сарайы, дворец, чоң жыйындар өткөрүлүүчү жай.

Алгачкы жамааттык түзүлүш – адамзат тарыхындагы алгачкы социалдык-экономикалык формация, уруулук түзүлүш. Алгачкы адамдар пайда болгондон тартып таптык коомго чейинки доорду камтыйт. Өндүрүш каражаттарынын жалпы менчикте болушу, тапсыз коом жана тамак-аштын тең бөлүштүрүлүшү А.ж.т. -түн негизин түзгөн.

Алман – башка бир мамлекетке же кишиге толоно турган салык.

Андрон археологиялык маданияты – Ачинскиге жакын жердеги Андрон кыштагынын

атын алган бул маданият коло дооруна таандык ж-а Уралдан Енисейге, Иртыштын ортоңку агымынан Чыгыш Түркстанга чейинки аралыкты камтыган. Анын түрүндө аристократиялык жазыктын негизинен суу жээктеринде жайгашкан. Кыргызстанда А.м. -нын тектеш эстеликтери Кетментөбө, Кайыңды Карабалтада табылып жатат.

Аңыз, жомок, уламыш – элдик оозеки чыгармалардын түрлөрү. Кээ бир тарыхый окуялар аңыз, жомок, уламыш болуп, эл оозунда калат. Ага кайрылып көп маанилүү даректерди табууга болот. Кээ биринде тарыхый окуялар өзгөчө таасын ж-а майда-баратына чейин сүрөттөлөт.

Археологиялык маданият – жергиликтүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланган ж-а бир аймакка топтолгон археологиялык эстеликтердин жалпылыгын билдирүүчү түшүнүк. Анын аты эстеликтер алгачкы ирет табылган жердин аталышына, о.э. соок коюу салтына, карапа идиштерге, курал-жарактарга түшүрүлгөн оймо-чиймелердин формасына же ар кыл белгилердин комплексине жараша коюлат.

Асаба – туу.

Атажурт – мекен, тууган эл.

Ахеменийлер сулалеси – Ирандын аймагындагы б.з.ч. VI к. түзүлгөн байыркы перстердин мамлекетин башкарган династия.

Байбиче – улгайган аялдын жалпы ж-а сый аталышы.

Балбалдар (буркан таштар) – кочмон түрк уруулары мурээ үстүнө коюучу таш айкелдер. Алардын көпчүлүгүнө маркумдун айкел кийим-кечесинин деталдары, канжары, кылычы же колуна кармаган чойногу менен чегилген. Алгачкы Б. байыркы кочмон элдерге (скиф, хун ж.б.), көпчүлүгү VI-XII кк., айрымдары IX-XIII кк. жашаган түрк элдерине таандык. Мындай Б. Кыргызстандын Талас, Чүй, Ысык-Көл өрөөндөрүнөн көп табылган.

Бекзаада – бектин уулу.

Бөрү эне – түрк элдеринин орток тотем.

Брахмий жазуусу – Индиянын 30-40тай алфавитинин теңинин тегин түзөт. Б.ж. -нун борбор азиялык формасы санскрит тексттерин жазууда колдонулган ж-а тохар, саха, түрктөргө буддист миссионерлер аркылуу жайылган. Б. ж. орхон жазуусунун ордун баскан.

Букара – 1. Бир мамлекетке же уруулук биримге, ошондой эле феодал тоболог караштуу калктын, уруу ж-а жеке адамдын жалпысынан аталышы. 2. Мусулман элдерин-

де Б. катуу эзилген социалдык катмарды түндүрүрүт.

Бутпарас (буддизм) — дин. Ал Кытай, Япония, Индия ж-а кээ бир чыгыш элдерине тараган.

Вазир — мусулман мамлекеттеринде хан, султан же эмирден кийинки даражаны ээлеп, алардын өкмөт иштерин башкарган төрө.

Вассал — көзкаранды, күнкор мамлекет же адам.

Вэй (табгач) падышалыгы — б.з. V к. аягында Кытайда өкүм сүргөн падышалык.

Грек-Бактрия падышалыгы — б.з.ч. 250-130-жж. өкүм сүргөн азыркы Афганстандын ж-а Борбордук Азиянын түштүгүн камтыган мамлекет.

Доор — заман, мезгил.

Жабгу (йабгу) — кагандан төмөнүрөөк титул.

Жазма маданият (арамей, грек, кхарашти, согду ж. б.) — Орто Азия борборунда жана батышында б.з.ч. 1-миң жылдыкта колдонулган.

Жайчы — шамал же жамгыр чакыра алган касиети бар, табиягат тилин билген адам.

Жатак — орун алган тургун жай.

Жатакчы — көчмөн кыргыз жамаатында малы жоктугунан жайлоого көчө албай кыштоодо же кыштакта калган кедей адам. Ж. — лар адегенде дыйканчылык менен оокат кылып, бара-бара отурукташа башташкан.

Жичжо-бек — хундардагы титул.

Жоро — үлпөт, той.

Жортуул — чапкын, кол салуу.

Жрец — диний башчы.

Журт — эл, коом.

Кагандык — орто кылымдардагы көпчүлүк түрк мамлекеттеринин аталышы.

Казына — 1) хан, падыша, бектердин акча жана кымбат баалуу буюмдары сакталган жай; 2) жерге көмүлгөн же кандайдыр бир жашырын орунга катылып коюлган алтын акча же кымбат баалуу буюмдар кенчи.

Кара аш — өлгөн кишини коюу жоролгосу.

Кенизек — 1. Малай кыз; 2. Күн.

Кербен — тоо менен кире (жүк) тартуу.

Кечил — калмактардын үйпөнүүгө укугу жок молдосу.

Кол — аскер, куралдуу күч.

Космос — бүткүл аалам.

Кошок — киши олгондо, же кызды күйөөгө узатаарда ый менен айтылуучу ыр. Маркум-

га карата анын жакшы сапаттарын сыпаттап, жоктойт. Кызга карата кошкондо энеси, жеңелери аны гана мактабастан, кызды багып өстүрүүдө өздөрүнүн эмгегин да айтып, барчу жерине аны табышташат.

Кошуун — чоң кол, миңден ашкан аскерден турат.

Көчмөн турмуш — жайыттын ыңгайына карай, жайкысын бүткүл мал-мүлкү, айылы менен жайлоого, кышкысын ыктоо кыштоого көчүп-конуп жашоого капыптанган турмуш.

Көчмөндөр цивилизациясы — көчмөн элдердин орток маданияты.

Кул — кожоюндун жеке менчигине айланган, бардык укуктарынан ажыраган адам. Кыргыздар арасындагы К. — дар негизинен ата-бабасынан бери кул-күн болуп келаткандардан, согуш туткундарынан, калыңга келгендерден, ата-тегин билбеген тексиздерден, сатылып алынгандардан турган. К. — дун ургаачысын күн деп атайт.

Куран — ислам дининин негизги «ыйык» китеби.

Кутум — жашырын сырды сактай билген адам.

Күн-бий (Гуньмо) — Легяоми деген өкүмдардын наамы. Кийин Гуньмо деп жазып калышкан.

Күң — к.: Кул.

Кыштак — калк жыш отурукташкан чакан аймак.

Левират салты — өлгөн биртууганынын же-сирин торкунуна кетирбей же жалгыз калтырбай, ошол эле бүлөнүн башка уулуна никепоо.

Ли — узундук чени. Цянь доорунда 1 ли 0,4 кмге барабар болгон.

Мархамат маданияты — I-IV кк. байыркы Даван мамлекетинин борбору болгон азыркы Мархамат шаар чалдыбарынын атынан аталат. М.м.-на станокто жасалып, жошо менен оймо-чиймеленген карапа идиштер мүнөздүү. М.м.-нда маркумдун жанына идиштер, тиричилик буюмдары, жасалгалар, койдун ж-а куштун эти кошо көмүлгөн. Бул мезгилде фергана-лыктар чыгыш иран тилдеринде сүйлөөчү урууларга кирген.

Матриархат — уруу башында эне (аял) турган доор.

Монарх — жеке бийлөөчү; мамлекет жогорку өкмөт бийлигин өз колуна топтогон чексиз бийлик ээси, падыша, хан.

Монархия – 1) мамлекетти башкаруу формасы; 2) монарх бийлеген мамлекет.

Мунара – 1. Мечиттин азан чакырыла турган бийик жайы; 2. Курулуштун үстүнө кароол үчүн атайын орнотулчу чуштугуй бийик аянтча.

Мураскер – мурас, энци ээси.

Орхон-энесай жазуулары (VII-XII кк.) – Монголия, Түштүк Сибир, Борбордук Азия аймактарында балбал таштарга, тиричилик буюмдарына түрк элдеринин тилинде жазылган жазуу эстеликтери. Орхон ж-а Енисей дарыяларынын аралыгынан көп табылгандыктан үшүндөй аталган. Бул эстеликтер Тывадан, Тоолуу Алтайдан, Якутиянын түндүгүнөн жана Кыргызстандын Талас ороонунан табылган. Таластагы жазуулар Енисейдеги жазма эстеликтерге тектеш. Бул жазууну Енисейдеги Кыргыз мамлекети (XIII к. чейин), Чыгыш Түрк кагандыгы, Монголиядагы Уйгур кагандыгы, Жетисуу, Чыгыш Түркстандагы бир катар түрк калктары колдонушкан.

Өндүргүч күч – коомдук байлыкты өндүргөн социалдык топтор.

Өргөө – конок күтүлүүчү же жаңыдан үйлөнгөндөр үчүн тигилүүчү боз үй. Ө. -до тамак жасалбайт.

Патриархат – уруу башында эркек (ата) турган доор.

Петроглиф – аска беттериндеги жазуу жана сүрөт.

Провинция – борбордон сырткары аймак.

Прототүрк – байыркы түрк.

Сагарис – кош миздүү курч айбалта.

Саймалыташ аска сүрөттөрү – б.з.ч. II к. – б.з. I к. -нда Фергана кырка тоосунун Когарт ашуусуна жакын ороондо 10 га аянтты ээлеген түрдүү көлөмдөгү жылма таштарга чегилген оймо-чиймелер, сүрөттөр. Мында адам, күн, түркүн жаныбарлардан тышкары тематикалык сүрөттөр да бар. С.а.с. мындан 4 миң жылдай илгерки Теңиртоо тургундарынын социал. ж-а рухий турмушунан маалымат берет.

Санжыра – уруунун, элдин ата-теги ж-а жаралыш тарыхын иликтеп баяндаган элдик оозеки ж-а жазма чыгармалар түрү. С. -ны билгин, айткан киши **санжырачы** деп аталат.

Сепаратисттик – жикчилдик.

Симбиоз – (грек. сим – бирге, биозис – жашоо түрү) – чогуу жашоодон экөө тең пайда көрүүчү, бирок текстеш жагынан жакын эмес деген биологиялык түшүнүк.

Согуштук демократия – уруулук түзүлүштүн акыркы баскычы, мамлекеттүүлүккө өткөөл доор.

Солу – 1) бул дүйнөнүн жыргалынан кечип, акыреттин камын кылган адам; 2) кудайчып, таакыа адам.

Сөөк өрттөө жөрөлгөсү – коло доорунан тартып өлүктү өрттөп, күлүн көмүү же атайын идишке (оссуарий) салып сактоо же агын сууга салып жиберүү салты.

Стратегия – өнөр, амал. Согуш С. -сы – согушуу өнөрү, согуш жүргүзүү амалы.

Сулале – династия,

Сямби тили – эски моңгол тили.

Тархан – орто кылымдардын эрте кезиндеги түрктөрдүн бийлик даражасы (титул).

Тал – топ, класс. Коомдук мамилелердин өнүгүшү менен пайда болгон кишилердин бийлөөчү ж-а кара жумуш жасоочу болуп экиге бөлүнүүсү. М.: күл ээлөөчү-күл, бай-кедей, феодал-дыйкан, капиталист-жумушчу.

Тек – ата-баба, башкы тукум.

Теңир, тэңир, теңри – байыркы түрк элдеринин тилинде асман мейкиндигин кудай катары билдирген сөз. Кыргыздар исламды кабыл алганга чейин Т. -ге сыйынышкан. Байыркы түрктөр дүйнө үч (жогорку, ортоңку, төмөнкү) бөлүктөн турат: «Жогорку дүйнөнүн ээси – Т., ал бүткүл дүйнөгө жалпы бийлик кылат деп эсептешкен.

Титул – к.: Тархан.

Товар – сатуу үчүн өндүрүлгөн эмгек өнүмү.

Токол – байбиченин үстүнө келген кичүү аял.

Торко – жибек кездеме.

Тотем – алгачкы адамдардын ишениминдеги Кудай деп санаган айбан же өсүмдүк.

Түмөнбашы – он миң же ага чукул жоокерден куралган колдун башчысы. Т.-га чейинки чиндер **миңбашы**, **жүзбашы**, **элүүбашы** ж-а **онбашы**.

Түрк бодун – кубаттуу эл деп которулат.

Түрк элдери – негизинен Азияда жайгашкан жана түрк тилдеринде сүйлөгөн элдердин тобу. Алар: азербайжан, алтай, балкар, башкыр, гагауз, казак, каракалпак, кыргыз, моңгол, өзбек, татар, түрк, тыва, түркмөн, чуваш ж.б. Тутунган диндери негизинен ислам, андан тышкары буддизм (тывалыктар) бурханнизм (хакас-хоорай) ж.б.

Уламыш – к.: Аңыз.

Улуу Жибек жолу – б.з.ч. II к. – б.з. XV–XVI кк. Ыраакы Чыгышты (Кытай ж.б.) Алдыңкы Азия, Түндүк Африка, Жер Ортолук деңизинин боюндагы өлкөлөр менен байланыштырган соода кербен жолдорунун жалпы аталышы. Соодада адегенде жибек кездеме ж.б. жибек буюмдар басымдуу болгондуктан «Жибек жолу» аталып калган. Ал Сиандан (Кытай) Ланчжоу аркылуу Дуньхуанга өтүп, экинчи: Түндүк Теңиртоо ж-а Түштүк Теңиртоо жолдоруна бөлүнгөн. Түндүк Теңиртоо Жибек жолу Кыргызстандын аймагында Талас, Түп, Жыргалан ороондорунун Ысыкколду бойлой Чигу, Барскан ж.б. шаарлар аркылуу өткөн. Түштүк Теңиртоо жолу менен сапар тарткан кербендер Борбордук Теңиртоону Музарт же Бедел, Алай тарапты Тонмурун, Терекдабан ж.б. ашуулар аркылуу ашкан. У.ж.ж. Кыргызстан аймагында Сикун (Ысыккол), Суяб, Баласагун, Сарыг, Өзгөн, Ош ж.б. шаарлар аркылуу өткөн.

Улуу Кытай дубалы. Б.з.ч. 246–210-жж. кытай императору Цинь Шихуан өлкөнү коргоо максатында курдурган чеп. Анын узуну 6700 чакырым, туурасы 3,8 м, бийиктиги 7,8 м болуп, ар бир 60–100 м аралыкта күзөт мунарасы орнотулган. Дубалдын айланасы бош калбоосу үчүн Кытайдын ички аймактарынан элди көчүрүп келип, мында 44 жаңы аймак түзүлгөн.

Уруу бирикмеси – таптык коомго чейинки урук-уруулардын чоң топтому.

Үйр – алгачкы коомдук түзүлүштө кишилердин жашоо кечкен калыбы.

Хань – б.з.ч. 206-ж. – б.з.184-ж. чейин бийлеген кытай сулалеси.

Чектелген монархиялык бийлик – кай бир олуттуу маселелерди чечүүдө бийлик ээсинин *Кеүештин* чечимине баш ийүүсү.

Чеп – душмандан калкалаочу коргон.

Чужуи-бек – Батыш канаттагы хундардын бийлөөчүсүнүн титулу.

Чужуи-шануй – б.з.ч. 50-жж. эл башчысынын титулу.

Чигу – усундардын ордо шаары, Ысыкколдо, азыркы Түп районундагы Сарыбулуң айылында.

Чуст маданияты – к.: археологиялык маданият.

Шад – орто кылымдардын эрте мезгилиндеги түрктөрдүн бийлик даражасы (титул).

Шануй – байыркы хун коомунда мамлекеттин ханынын титулу («кеңирсиген», «коктой» дегенди туюнтат). Кийин монархты гана билдирип калган.

Шоробашат археологиялык маданияты – Фергана ороонун ачылган б.з.ч. V–IV кк. таандык маданият. Анда табылган буюмдар Өзгөн шаарынан 8 км түндүк-батышта, Жазы суусунун оң ойүзүнөн ачылган б.з.ч. V–I кк. таандык Шоробашат шаар чалдыбарынан чыккан түрдүү карапа, чопо, коло, темир эстеликтерине мүнөздүү болгондуктан, ушундай аталат.

Ыбаадаткана – сыйына турган жай, мечит.

Экзогамия – үйлөнгөн аял менен эркектин эки башка уруудан болушун талап кылган тартип.

Эллиндик маданият – б.з.ч. IV к. жаралып, б.з.VI к. ортосуна чейин жашаган рим маданияты.

КЫСКАЧА МААЛЫМАТ-НААМА ЖЕР-СУУ АТАЛЫШТАРЫ

Элтебер (сылифа, гйелифа) – Сир-тардуш ордосундагы кызмат чини.

Эрте феодалдык мамлекет – б.з. VI кк. калыптанган мамлекеттер.

Азия, континент

Аксай, жайлоо

Ак Таг (Актоо), (Чыгыш Теңиртоо)

Актермел, дарыя, (Батыш Саян аймагында)

Акчункур, үңкүр (Сарыжаз бою)

Алакол, кол

Алай, аймак, кырка тоолор

Аламүдүн, өзөн

Алашань, талаалар, чол (Теңиртоонун чыгышында, Түн. Кытай)

Александра Эсхата (Четки Александрия), чеп шаарча (Фергана аймагы)

Алматы, шаар

Алтай, аймак, тоо кыркалары.

Алтин Жыш, чытырман токой, (Түндүк Монголия)

Алтынкол, кол (Енисей аймагында)

- Амударыя, дарыя
 Анатолия, аймак (Түркияда)
 Андрон, кыштак (Сибир аймагы)
 Антиохия, шаар
 Ань-си — Түркстан ш.
 Аны, дарыя (Батыш Саян)
 Апшыр, үңкүр (Сох башатында)
 Араван, өрөөн
 Аракс, дарыя
 Арал, деңиз
 Арпа, жайлоо
 Арсланбап (Арстанбап), токой
 Арьян, өлкө
 Аскиз, өзөн (Енисей өрөөнү)
 Афганистан, өлкө
 Африка аймак (парганалыктардын соода ала-
 касы жүргөн жер)
 Афу (Абакан) дарыясынын өрөөнү
 Ачы, шаар (Сибирь)
 Байден, тоо (Кытай)
 Байсунтоо (Сурхандарыя өрөөнү)
 Бактрия, тарыхый аймак
 Балыкчы, шаар (Ысыккөл)
 Бедел, ашуу (Ысыккөл, Куча аралыгында)
 Бей-тхин, ш. (Бейжин)
 Бекабад (Бек Абад), шаар
 Бехистун аскасы, Иран
 Билевуртепе, шаар калдыгы
 Богодаби, Бостон Нордогу шаар уранды кал-
 дыгы
 Бойын Цагаан, өрөөн
 Боро-Хоро, кырка тоолор (Чыгыш Түркстанда)
 Бостон Нор, көл (Монголия)
 Босфор, өрөөн, кысык
 Бугут (Бугууд), кокту (Бойын Цагаан өрөөнү,
 Монголия)
 Бухара, аймак, шаар
 Византия, (Урум аймагы)
 Вэй (Чыгыш ж-а Батыш, VI к. Түн. Кытайдагы
 падышалыктар)
 Вэньсу (Үч Турпан), шаар-мамлекет
 Ганьсу, вилайет, аймак
 Георгиевка, донсоо (Чүй өрөөнү)
 Гоби, чөл (Монголия)
 Гоби Алтайы, тоо
 Грек-Бактрия падышалыгы, (б.з.ч. 250-ж. азыр-
 кы Афганстандын түндүгүн, Өзбекстан, Түрк-
 монстандын түштүгүн камтып түзүлгөн пады-
- шалык. б.з.ч. 129-ж. йүзчилер тарабынан
 талкаланган.
 Грекия, өлкө
 Гуйшань, шаар, б.з.ч. I к. Давандын борбору
 Гуйшаньчэн, шаар. б.з.ч. 100-жж. Даван па-
 дышалыгы Кытайга каратылгандан кийин Эр-
 шиден чыгышыраак көчүрүлүп, ушундай атал-
 ган.
 Гуйшуань, (азыркы өзбекстандагы Касан ш.)
 Гумо (Ак Суу), шаар-мамлекет
 Гүши, Турпандагы чакан өлкө, аны кытайлар
 Чешин дешкен
 Гян, (Кем, т.а. Енисей), дарыя
 Даван, (Даюань), чакан мамлекет (Фергана)
 Дарооткоргон, (Алай өрөөнү), чеп
 Дася, Бактрия аймагынын кытайча аталышы
 Дахя, шаар
 Дацзинь, Рим империясынын кытайча аталышы
 Дзосотын Элисун, чөл (Чыгыш Түркстан)
 Дуньхуан, Улуу Кытай дубалынын батыш учун-
 дагы аймак
 Европа, континент
 Жазы, дарыя
 Жаркент (байыркы Соцзүй), өлкө
 Жергес, коргон
 Жетисуу, дарыя
 Жужан, кагандык
 Жуңгария, ойдуң, тарыхый аймак
 Журжан, аймак (Амударыя өрөөнү)
 Заравшан, дарыя, өрөөн
 Индия, өлкө
 Иншань (Ордос, Кытай)
 Иран, өлкө
 Исфара, өрөөн, Кыргызстан менен Тажик-
 стан чектешкен жер
 Итил, (Волга) дарыя, аймак
 Ички Монголия, аймак (Кытайда)
 Иртыш, дарыя
 Йаксарт (Сырдарыя), дарыя
 Кавказ, аймак
 Кангзай, мамлекет, Усун мамлекетинин түш.-
 чыгышында
 Кангха (Сырдарыянын ортоңку ж-а томонку
 агымы тарапта)
 Кангай, тоо (Монголия)
 Капчыгай, тоо
 Карабалта, шаар
 Карадарыя шаар калдыгы (Каракупжада)

Каракол, шаар
 Каракол, аймак (азыркы Карахол, Тыва)
 Каракулжа, озон
 Карашаар, шаар (Чыг. Түркстан, Яньцзы мам-
 лекетинде)
 Касансай, кен жайы (Паргана)
 Каспий (Хазар), деңиз
 Кашкар (Суле), шаар, аймак
 Кен-и Гут, үнкүр (Паргана)
 Кетментобе, аймак
 Кожент, шаар
 Кожобакаргансай, дарыя (Түштүк Кыргыз-
 станда)
 Кожогөр, булак (Исфара)
 Константинополь, Византия борбору
 Корей жарым аралы, аймак
 Кошо Цайдам, (Орхондогу жер)
 Көгмен, тоо, (Бат. Саян тоолору)
 Көкө Нор, көл, (Ички Азияда)
 Крорайна, өлкө, (Лобнор аймагында)
 Крым, аймак
 Куча (Цзүйцзы же Гүйцзы), өлкө
 Кушан, мамлекет (б.з.ч. 130-ж. Грек-Бакт-
 рия падышалыгынын ордуна Түн.-Бат. Индияга
 чейинки аймакты камтып түзүлгөн
 Кыргызнур (Кыргыз Нор), көл (Моңголия)
 Кыргызстан, мамлекет
 Кытай, мамлекет
 Лобнор, көл, (Кытайда)
 Ман, чеп (Кытайда)
 Маргус, шаар (азыр Позаравак)
 Манас, шаар, дарыя (Кытайда)
 Мархамат, шаар калдыгы
 Минусинск (Минсуу), шаар, (Красноярск крайы)
 Мончоктепе, шаар уранды калдыгы
 Накш-и Рустем (Үрүстөмдүн оймо-чиймеси),
 капчыгай
 Наманган, шаар (Фергана өрөөнү)
 Наньшань, аймак, Кытай
 Нарын, өрөөн
 Несеф, шаар (Ташкенден батышта)
 Нине, озон
 Ноин Ула, (Селенга аймагы, Моңголия)
 Онарча, озон (Нарын өрөөнү)
 Ордос, откоол (Кытай)
 Орто Азия, аймак
 Ортонку Чыгыш
 Ош, шаар

Өзгөн, шаар, аймак
 Өзгөн Арык, жасалма канал
 Өтүкен, тоо (Ички Азия)
 Пакистан, мамлекет
 Памир-Алай, тоо системасы
 Персолол, шаар (байыркы Ирандын борбо-
 ру)
 Рим, шаар, парганалыктардын соода алакасы
 жүргөн жер
 Саймалыташ (Тогузторо өрөөнү), жазуу че-
 герилген таштар жайгашкан жер
 Сайын, тоолор
 Саян, Цинь мамлекетинин борбору
 Сарыбулуң, шаар калдыгы (Ысыккөлдүн чы-
 гышында)
 Сарыдарыя (Хуанхэ), дарыя
 Сарыдеңиз, деңиз
 Сарыжаз, озон (Ысыккөл)
 Сарыүнкүр, Сасыкүнкүр, үнкүр (Ош аймагы)
 Саян-Алтай, аймак
 Селенга, озон, аймак (Түндүк Моңголия)
 Селүнкүр, (Ош аймагы)
 Сибир, аймак
 Согду, өрөөн, өлкө, (азыркы Өзбекстан ме-
 нен Тажикстандын бир бөлүгүн камтыган)
 Сокулук, аймак (Чүй өрөөнү)
 Сох, озон, (Хайдаркен)
 Сулайман Тоо (Ош аймагы)
 Сунга, чер токой (Енисей өрөөнүндө)
 Сурхандарыя, өрөөн, Термезге жакын
 Сырдарыя (байыркы аталышы – Иаксарт)
 Талас, суу, өрөөн
 Тарим, өрөөн, Кашкардан чыгышта
 Таштык, озон (Енисей өрөөнү)
 Текесекирик, үнкүр (Нарын шаарына жакын)
 Темиркапка («Темир жылыч», «Темир дарба-
 за», Самарканга жакын Жызак тоолорунда)
 Теңиртоо (Тяньшань), тоо кыркасы, тарыхый
 аймак
 Термез, шаар (Өзбекстан)
 Тешикташ, үнкүр (Сурхандарыя өрөөнү,
 Өзбекстан)
 Туран, тарыхый аймак
 Турпан, аймак, шаар
 Түркстан, тарыхый аймак
 Түндүк Ци жа Түндүк Чжоу, 555–557-жж.
 Батыш Вэй мамлекетинин ордуна түзүлгөн
 мамлекеттер

Тыва, аймак, озон (Енисей ороону)
 Уйбат, озон (Енисей ороону)
 Улуу Түрк кагандыгы, орто кк. эрте мезгилдиндеги мамлекет
 Урал, тоо кыркасы.
 Тогуз огуз, мамлекет, уруулар бирикмеси
 Тогузторо, ороон
 Тола, аймак (Түндүк Монголия)
 Тос, озон, (Енисей өрөөнүндө)
 Тосор, жер аталышы (Ысыккөл)
 Тохарстан (Бактрия аймагынын б.з.ч. II к. тарта аталышы)
 Төр, озон, жайлоо төрү.
 Ус, жер-суу аты (Сибирде).
 Усун (Усунь-го), мамлекет
 Ут, озон, (Енисей өрөөнү)
 Учаньму, өлкө (Жетисууда болгон)
 Учкун, үнкүр (Ош аймагы)
 Фергана, ороон, шаар
 Хайдаркен, шаар, аймак (Баткен)
 Хангай, тоо тизмеги (Монголия түн.-чыгышы)
 Хара үс, озон, (Енисей өрөөнү)
 Хорезм, аймак, шаар.
 Хотан (Юйтянь), Чыгыш Түркстандагы аймак.
 Хэси, аймак, коридор, откоол (Кытай)
 Цзүйши (Алыскы жана Жакынкы), өлкө
 Циляншань, тоолор

Цинь, мамлекет, Хуанхэ дарыясынын боюнда (Кытай)
 Чаньан, шаар, Кытайдын баш калаасы, Батыш Вэйдин борбору
 Челпек, корүстөн (Ысыккөл аймагында)
 Чжао, падышалык, Шаньси аймагы (Кытай)
 Чигу, Чигучен (Сарыбулук шаар калдыгы), шаар (Ысыккөл аймагында)
 Чолпоната, шаар
 Чон йүэчжилер, эл
 Чуст, кыштак (Фергана ороону)
 Чүй, дарыя, ороон
 Шамшы, айыл (Кочкор өрөөнү)
 Шангу, аймак (Хэбей, Ючжоу, Кытай).
 Шанси, Кытайдагы аймак.
 Шанцзюнь, чөлкөм (Шаньси аймагы, Ички Монголия)
 Шаньшань (Крорайна), аймак
 Шудун, Кокө Нордун жанындагы ордо шаар
 Ыраакы Чыгыш, аймак
 Ысык, археологиялык табылга табылган жер (Алматыдан 50 км жерде)
 Ысыккөл, көл, ороон
 Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы
 Эрши, шаар, Паргананын борбору
 Эс, озон, (Енисей өрөөнү)
 Ю (Юйчен), шаар

ЭЛДИК АТАЛЫШТАР

Юаньцай, Аньцзинин борбору
 Янь, шаар, Кучанын борбору (азыркы Пилан уранды-калдыгы)
 Яньцзи (Карашаар), мамлекет

Авар, эл (байыркы түрк элдеринин бири)
 Аз, түрк урууларынын бири
 Азербайжан, эл (түрк элдеринин бири)
 Азык, уруу
 Алтай, аймак, тоолор тизими
 Арий (арйа), байыркы этнос
 Ахемений, ирандык сулале
 Ашина уруусу, түрк урууларынын бири
 Байегу (байырку), түрк урууларынын бири
 Балкар, эл (түрк элдеринин бири)
 Башкыр, эл (түрк элдеринин бири)
 Баянь уруусу, тангуттардын ата-теги
 Булгар, байыркы түрктөрдүн аталышы

Булсар, уруу
 Бурят, эл
 Вэйхо (уйгур аталыштарынын бири)
 Византия, Кичи Азиядагы мамлекет
 Гагауз, эл (түрк элдеринин бири)
 Грек, эл
 Гулигань (курыкан), эл (байыркы түрк элдеринин бири)
 Динлин, эл (байыркы түрк элдеринин бири)
 Долапге (теленүт)
 Дунху монголдордун ата-теги
 Жун уруусу, б.з.ч. VIII – IV кк. Кытайга кол салып турган
 Иордания, араб мамлекеттеринин бири
 Йүйше (күйше), эл
 Йүс, Алтайдагы уруу
 Йүзчжи (тохар), эл
 Казак, эл (түрк элдеринин бири)

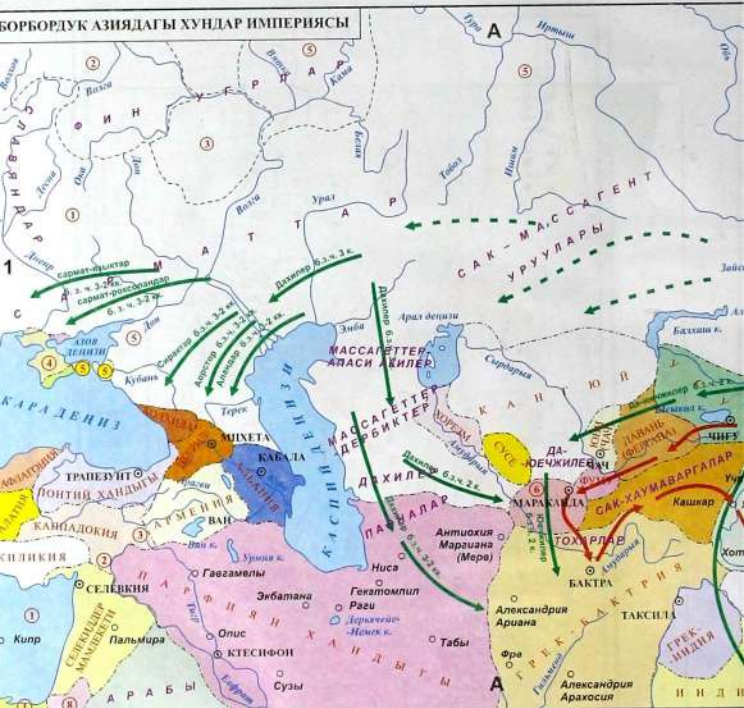
Калач (халач), эл (түрк элдеринин бири)
 Каракалпак, эл (түрк элдеринин бири)
 Киликиялык, Кичи Азиянын түштүгүндөгү та-
 рыхий аймактын калкы
 Куманды (алтай уруусу)
 Күтүргүр (түрк уруусу)
 Куу кижн (сары киши), алтайлык уруу
 Кыргыз, эл (түрк элдеринин бири)
 Кырк-мен-йүз (өзбек көчмөн уруусу)
 Кытай
 Кытаң (кидан)
 Лань (хун уруусу)
 Лүаньди (люанди, Модэ-шаньдун уруусу)
 Лэуфань, уруу, тангуттардын ата-теги
 Манжур, Кытайдын түн.-чыгышындагы тары-
 хий аймактын калкы.
 Массажет, орто азиялык байыркы көчмөндөр
 Могол, түрктошкон монгол уруулары
 Моңгол, анык моңголдор
 Ногой, татарлар
 Огуз, түрк тилдүү калк
 Огуз татар, Борбор Азиялык орто к. калк
 Он ок, эл, өлкө аты (түргөштөр мезгили)
 Он уйгур, эл аты
 Өзбек, эл аты
 Парганалык, ферганалыктар (Давандын калкы)
 Парфиялык, Парфиянын эли
 Перс, Ирандын байыркы калкы
 Поегу (байырку), уруу аты
 Пугу, уруу аты
 Сабир, түрк уруусу
 Сак, Орто Азиянын б.з.ч. I миң ж. көчмөн
 калкы
 Сейанто (сир-тардуш), уруу аты
 Секне, уруу аты
 Синьли, уруу аты
 Скиф уруусу (амиргий сактары), уруу аты
 Славян, славяндардын жалпы аты
 Со, хундардын түндүгүндөгү уруу
 Сувар, байыркы түрк тилдүү уруу
 Сүйбу, хун уруусу
 Сянби, моңгол тилдүү уруулар
 Табгач, Кытай өлкөсүнүн түркчө аталышы
 Татаби, уруу аты

Татар, уруу, эл аты
 Теле (тоөлос), динлиндердин теңиртоо-алтай-
 лык бирикмеси
 Телеут, уруу аты
 Теленүт, уруу аты
 Тибет, эл
 Тоба (табгач), эл
 Тогон (тогойхун)
 Тогуз-огуз уруу бирикмеси
 Толанко, уруу
 Төөлөс, уруу
 Тубо, уруу аты
 Тунгус, түндүк-чыгыш элдеринин бири
 Тунло (тонра)
 Тур, орто азиялык байыркы көчмөндөрдүн
 индиялык булактарда аталышы
 Түрк, этностук жалпы аталыш
 Түрк бодун («кубаттуу эл» деп которулат),
 байыркы эл
 Түркмөн, түрк элдеринин бири
 Түркүт, ашина уруусу баш коштуруп турган
 түркий элдин аты
 Тывалык, түрк элдеринин бири
 Усун, байыркы түрк элдеринин бири
 Утургур, түрк уруусу
 Ухуан (дунху бутагы), уруу
 Уцзе, өлкө аты
 Фуло, уруу
 Хайань, түрк уруусу
 Хойху (уйгур, кытайча атапышы)
 Хазар, байыркы түрк элдеринин бири
 Хакас — хоорай элинин совет доорунда алган
 этностук аталышы
 Ханзу, кытай элинин оздук аталышы
 Хуге (хун уруусу)
 Хун, байыркы түрк ата-тегинен болгон эл
 Хүчжуй (хун уруусу)
 Цигу (кыргыз этнониминин бир түрү)
 Чик, уруу, эл (Түштүк Сибирде)
 Эллин (байыркы), (грек), эл
 Эфталит, байыркы эл
 Юйди, хун уруусу
 Якут-саха, түрк элдеринин бири

БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ ХУНДАР ИМПЕРИЯСЫ

Жүрүш багыттары:

Deputy

Хундардын согуш
III-II кк. б.з.ч.

Бсундла:

Көчмөндөрдүн жүрүшү
(Убактысы көрсөтүлгөн)

→

Menu Item

Көчмөндөрдүн болжолдуу жүрүш багыттары

Б.з.ч. 138–127 ж.ж. кытай элчиси
Чжан Цяндын батышка карай
сапары

Археологиялык
казуулар

- ① Зарубинецкийдики
- ② Дяковдуку
- ③ Городецкийдики
- ④ Ананиндики
- ⑤ Гороховдуку
- ⑥ Кулажургиндики
- ⑦ Тагардыкы

Сан менен белгиленген:

- ① Птоломей мамлекети
- ② Коммаген
- ③ Софен
- ④ Кичи Скифий
- ⑤ Боспор хандыгы
- ⑥ Согду (Согдиана)

⑦ Юе (Вьетнам)

⑧ Иудей

ЧАОСЯНЬ Мамлекеттер

⊙ ЧАЧ Борбор шаарлар

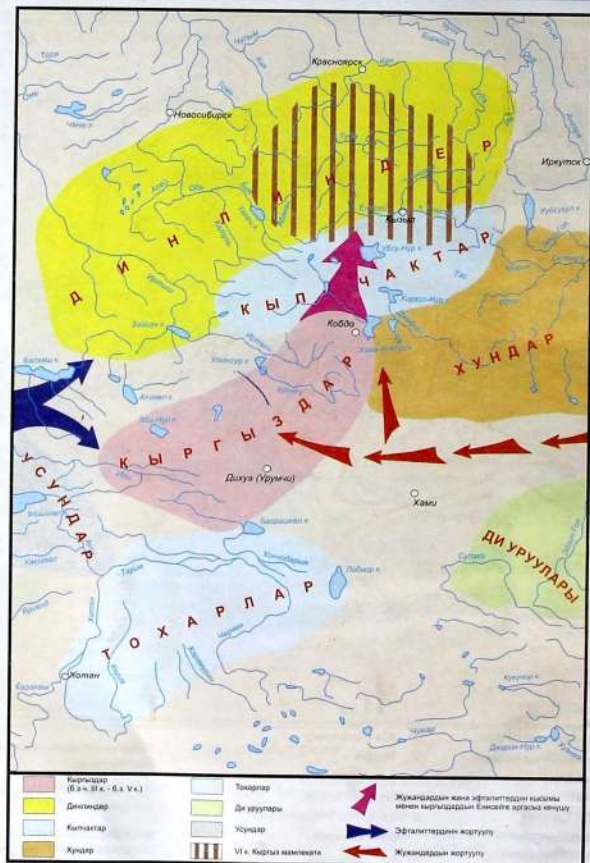
○ Фра Шаарлар

УГРЫ Уруулар

----- Мамлекеттердин чекаралары (болжолдуу)

..... Археологиялык казуулардын чекаралары

--- Б.з.ч.150-ж. мамлекеттердин чекаралары

Борбордук Азиядагы этникалык процесстер

МАЗМУНУ

Алгы сөз.....	3
I бap. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АЛГАЧКЫ ЖАМААТТЫК ТҮЗҮЛҮШ	
§ 1. Алгачкы жамааттык коом жөнүндө түшүнүк.....	7
§ 2. Кыргызстандагы таш доору.....	9
§ 3. Кыргызстандагы коло доору. Уруктан урууга ирилешүү.....	13
II бap. БАЙЫРКЫ ХУН ДӨӨЛӨТҮ – АТА-БАБАЛАРЫБЫЗДЫН АЛГАЧКЫ ОРТОК МАМЛЕКЕТИ	
§ 4. Хун мамлекетинин пайда болушу.....	18
§ 5. Хундардын чарбасы, коомдук турмушу, өнөрү.....	25
§ 6. Улуу Хун империясы жана анын коншулары (б. з. ч. II к.).....	31
III бap. БОРБОР АЗИЯЛЫК БАБАЛАРЫБЫЗ	
б. з. ч. I к. – б. з. V к. АРАЛЫГЫНДА	
§ 7. Байыркы кыргыздар. «Кыргыз» этнониминин мааниси.....	43
§ 8. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башаты. Кыргыздар б. з. ч. I к. – б. з. V кылымында.....	51
IV бap. ТЕНИРТООНУН БАЙЫРКЫ МАМЛЕКЕТТЕРИ	
§ 9. Сактар.....	65
§ 10. Усун мамлекетинин негизделиши.....	74
§ 11. Усун мамлекети б. з. ч. II к. акыры – б. з. V к. аралыгында.....	83
§ 12. Даван мамлекети.....	92
§ 13. Кангуй (Кангы) мамлекети.....	101
V бap. ТҮРК КАГАНДЫГЫНЫН ДООРУНДАГЫ ТЕНИРТОО ЖАНА ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗДАРЫ	
§ 14. Теле (төөлөс) жана түрк ууруларынын теги.....	108
§ 15. Улуу Түрк кагандыгы.....	113
§ 16. Енисей кыргыздары Улуу Түрк кагандыгы доорунда.....	124
VI бap. ЕНИСЕЙ КЫРГЫЗ КАГАНДЫГЫ (VII – IX к. БАШЫ)	
§ 17. Кыргыз өлкөсүнүн VII к. 30–80-жылдарындагы эл аралык абалы.....	128
§ 18. Кыргыз каганы Барсбек.....	131
§ 19. Борбордук Азиядагы 710 – 711-жж. согуш.....	134
§ 20. Кыргыз кагандыгы VIII к. биринчи жарымында.....	137
§ 21. Енисей кыргыздарынын коомдук түзүлүшү. Чарбасы.....	140
§ 22. Улуу Жибек жолу жана кыргыздар. Енисей кыргыздарынын маданияты, диний ишенимдери.....	145
§ 23. Енисей кыргыздары VIII к. экинчи жарымы – IX к. башында.....	150
§ 24. Кыргыз кагандыгынын өз эгемендигин калыбына келтириши.....	155
Корутунду.....	159
Тиркемелер.....	161

Колдонулган окуу китеби жөнүндө маалымат

№	Окуучунун аты-жөнү	Окуу жылы	Китептин абалы	
			жылдын башында	жылдын аягында
1.	[redacted]	[redacted]	такшы	такшы
2.	Артманкуев к.А	2014-2015.	такшы	такшы
3.	[redacted]			
4.				
5.				
6.				
7.	Тырмакуев к.А	2013-2014	такшы	такшы

Окуу басылмасы

Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбетович
Омүрбеков Токторбек Наматбекович

КЫРГЫЗДАРДЫН ЖАНА КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫ

(Әзелки замандан тартып б. з. IX к. башына чейин)

Орто мектептин 6-классы үчүн окуу китеби
Кайра иштелип, толукталып 2-басылышы

Редактору С. Талогонова

Көркөм редактору жана дизайнерлери С. Иманкулов, Б. Орускулов

Техникалык редактору Г. Жатаева

Корректорлору Н. Эсенаманова, С. Дуулатова

Компьютердик калыпка салган Д. Орускулов

Терүүгө 30.06.07. берилди. Басууга 10.01.2008. кол коюлду. Офсет кагазы.
Кагаздын форматы 70х90 ¹/₁₆. Мектеп ариби. Түстүү ыкма менен басылды.
Колому 11,0 физ. бас. табак. Нукасы 63 000. Заказ № 37.

«Билим-компьютер» басмасы, 2008

«Учкун» басмаканасында басылды.
720031, Бишкек ш., С.Ибраимов көчөсү, 24.

